

Tiflis Edebî Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular

Yard.Doç.Dr. Sedat ADIGÜZEL*

Özet: XX. yüzyılın ilk yıllarındaki karışık siyasî ve toplumsal ortamında *Molla Nasreddin* dergisi Azerbaycan edebiyatı'nın ve Azerbaycan Türklerinin gülen yüzü olmuştur. Azerbaycan edebiyatı'nın ilk mizah dergisi olan *Molla Nasreddin* tartışmaya açtığı konularla 1900'lü yıllarda çağdaşlığın sembolüdür. *Molla Nasreddin* dergisini çıkaranların en önemli gayeleri Azerbaycan Türklerini çağdaş bir düzeye ulaştırmaktır. Dergi bu nedenle hem edebî hem de toplumsal açıdan çok önemli bir konuma sahiptir. Ana dili, özgürlük, din, İslam coğrafyası, kadın, eğitim ve köylü-işçi hakları dergide işlenen konulardan bazılarıdır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, *Molla Nasreddin*, Mizah, Celil Memmedguluzade, Mirze Elekber Sabir

1- XX. Yüzyılın Başlarında Edebî ve Siyasî Hayat

XX. yüzyılın ilk yılları Rusya ve Azerbaycan açısından hem toplumsal hem de siyasî olarak önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yıllar Osmanlı, Rusya ve İran'da halk hareketlerinin başladığı ve özgürlük düşüncesinin imparatorlukları sardığı bir zamandır. Müslüman ülkelerde özgürlük ve meşrutiyet hareketleri, halkı yönetimlerle karşı karşıya getirmeye başlamış, Rusya'da ise Çarlık rejimine karşı Bolşeviklerin desteklediği işçi ayaklanmaları bölge açısından hareketli yılların yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle 1905 ve 1907 Rus ihtilalleri Bolşevik hareketlerini güçlendirmiş ve kısmen de olsa Çarlık Rusya'sında geçici bir özgürlük ortamı sağlamıştır. "XX. yüzyılın başları, Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusya'sında büyük hadiselerin cereyan ettiği bir zamandır. Bakü, petrol sanayii sebebiyle süratli bir gelişme göstermiş, kısa zamanda Azerbaycan'ın kültür ve medeniyet merkezi haline gelmişti. 1905 Rus ihtilali 'kavimler hapisanesi' diye bilinen Çarlık Rusya'sında hürriyet güneşi doğurmuş, Türkler ve Müslümanlar arasında siyasî, edebî, içtimaî faaliyetlerin süratle gelişmesini sağlamıştı." (Akpınar 1994: 69).

Rusya'da başlayan bu özgürlük hareketleri Çarlık egemenliğinde ve İran'da yaşayan Türkler ile Osmanlı arasında hızlı bir iletişimin başlangıcı olmuştur. Siyasi bakımdan yaşanan bu hareketlilik edebiyat sahasında da çok geçme-

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / ERZURUM
dradiguzel@yahoo.com

den kendini göstermiştir. XX. yüzyılın başlarından itibaren birçok Türk gazete ve dergisi Azerbaycan'da yayım hayatına başlamıştır.

XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Çarlık Rusya'sında hiçbir dergi ve gazetenin Azerbaycan Türkçesi ile yayım yapmasına izin verilmemiştir. Bu yıllarda Azerî aydınlarının özellikle de Neriman Nerimanov'un Türkçe gazete çıkarmak için yaptığı teşebbüsler merkezi yönetim tarafından geri çevrilmiştir. Azerbaycan edebiyat tarihçileri 1905 ve 1907 Rus ihtilallerinin *Molla Nasreddin* gibi birçok dergi ve gazetenin yayımlanmasına zemin hazırladığı görüşündedirler. "1905 ve 1907 inkılâpları zamanında ve ondan sonra Azerbaycan medeniyetinin birçok sahaları sürekli gelişti. İnkılâp halkın eğitime, medeniyete sanata olan merakını ve meylini kat kat artırdı. Edebiyatla birlikte eğitim, ilim, sanat ve basın gittikçe halk menfaatine hizmet etti." (Vurgun vd. 1960: 367).

1900'lü yıllarda siyasî ve ekonomik açıdan önemli bir merkez haline gelen Bakü, edebiyat ve basın alanında da bölgenin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bu yıllarda yayımlanan gazete ve dergilerin büyük bir kısmı Bakü'deki matbaalarda basılmıştır. Yirminci yüzyılın siyasî olayları basın hayatında da belirgin şekilde kendini hissettirmiştir. Edebiyat tarihçileri bu yılların basını üç ana siyasî başlık altında incelemektedirler. *Bolşevik basın, demokratik-inkılâpçı basın ve milliyetçi-dinî basın* olmak üzere üç ana bölüme ayrılan basın o yıllara kadar hiç olmadığı kadar hareketli bir dönem yaşamıştır. Bu ayrım daha çok sosyalist nazariyeciler tarafından yapılmaktadır. Bolşevik basının temsilcileri *Davet, Tekamül ve Yoldaş* gazeteleridir. Azerbaycan basınında Bolşevik ideolojinin en önemli ve en renkli temsilcisi, Neriman Nerimanov'un sahibi olduğu *Hümmet* gazetesidir. Dönemin önde gelen Bolşevik aydınlarından biri olan S. M. Efendiyev de, bu gazetenin yazar kadrosu içerisinde yer almıştır. "Hümmet gazetesinin sayfalarında devrin bütün önemli siyasî meseleleri Marksist düşünce ile ele alınıyordu..." (Vurgun vd. 1960: 395).

Bu yılların en önemli iki gazetesi *Hayat ve İrşattır*. Sosyalist idealden uzak fikirler taşıdıkları için Bolşevikler tarafından gericilikle suçlanırlar. *Molla Nasreddin* dergisinin sayfalarında da bu iki gazetenin ismi sık sık zikredilmiştir. *Hayat* kapandıktan sonra yayım hayatına başlayan *Füyuzat* ise Türklük ve İslamiyet'in en ateşli savunucusu olmuştur. *Füyuzat* kendisinden sonra birçok gazete ve dergiyi etkileyerek Türklük düşüncesinin Azerbaycan'da yayılmasına öncülük etmiştir. *Açıksöz ve İttihat*, *Füyuzat*'ın etkisi ile çıkan gazetelerin en önemlileridir. (Celal vd. 1982: 66)

Molla Nasreddin dergisi açısından 1900'lü yılların en önemli yayım organı Mehemmet Ağa Şahtahtlı'nın 1903 yılında Tiflis'te çıkarmaya başladığı *Şarki-Rus* gazetesidir. *Şarki-Rus* bu dönemde yayımlanan ilk Türkçe gazetedir. Gazetenin basıldığı Gayret Matbaası *Molla Nasreddin* dergisinin doğmasına

neden olacak ve uzun yıllar *Molla Nasreddin* dergisine hizmet edecektir. “Mehemmet Ağa Şatahtinski’nin Tiflis’te çıkardığı ‘Şarki-Rus’ (1903–1905) gazetesi, inkılâp öncesinde tek ünlü Azerbaycan gazetesiydi. Bu gazetede C. Memmedguluzade, M.E. Sabir, Eli Nezmi, M.S. Ordubadi, Abdulla Tevfik Sur, H. Zerdabi gibi ünlü yazar ve şairler toplanmışlardı.” (Celal vd. 1982: 66). “Şarki-Rus” gazetesinin yazar ve şair kadrosunda yer alan edebiyatçıların büyük bir kısmı, daha sonra *Molla Nasreddin* dergisinin çekirdek kadrosunu oluşturacak kişilerdir. 1905 yılında “Şarki-Rus” gazetesinin kapatılmasıyla boş kalan Gayret matbaası, Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Nemanzade’nin önemli gayretleri ile Azerbaycan edebiyatına hizmet etmek için satın alınır. Bu yılların en büyük problemi, Türkçe dergi ve gazete çıkarmak için, Çar yönetiminden izin alabilmektir. Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Nemanzade, farklı gazete ve dergiler çıkarmak için çeşitli teşebbüslerde bulunsalar da Azerbaycan’da mizah dergisinin yokluğu onları *Molla Nasreddin*’i çıkarmaya iter. Bu nedenle Gayret Matbaası, o yılların edebî sahasında oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. *Molla Nasreddin* dergisi yazarlarının eserleri, çevirileri bu matbaada basılmış ve dergi aracılığı ile abonelere dağıtılmıştır. Bu kitapların basımı ve dağıtılması ile ilgili *Molla Nasreddin* dergisinde sık sık bilgi verilmiştir. “Bir yıldır Tiflis’te hizmet veren Gayret Matbaasında Türkçe, Farsça, Arapça ve Frenkçe her türlü kitap, mecmua ve her çeşit ticaret ve divanhane defter ve kâğıtları en güzel yazı ile basılmaktadır. Her şehirden posta ile sipariş kabul edilir ve hızlı şekilde basılıp gönderileceği taahhüt edilir.” (*Molla Nasreddin* 1906/5: 2). Bu yılların diğer önemli matbaası ise Bakü’de Oroçov kardeşlere aittir. Daha çok ticari amaçla çalışan Oroçov kardeşler, “Güneş”, “Hakikat”, “Malumat”, “Kelniyet” gibi dergi ve gazeteleri neşretmişlerdir (Vurgun vd 1960: 382).

2- Molla Nasreddin Dergisi’nin Yayım Hayatı

Molla Nasreddin, Azerbaycan’da yayımlanan ilk mizah dergisidir. 7 Nisan 1906’da ilk sayısı neşredilen dergi, Tiflis’te Gayret Matbaasında basılmaya başlanmıştır. *Molla Nasreddin*, XX. yüzyılın ilk yıllarındaki karışık siyasi ortam ve değişik sebeplerle bazı dönemlerde yayım hayatına ara vermek zorunda kalsa da yaklaşık yirmi beş yılda yedi yüz yetmiş altı sayısı neşredilerek uzun bir süre basın ve edebiyat alanında etkin olmuştur. “*Molla Nasreddin* çeşitli aralıklarla yirmi beş yıl neşredilmiştir. O ilk önce Tiflis’te (1906–1918), kısa bir süre Tebriz’de sonra ise Bakü’de faaliyet göstermiştir. Uzmanlara göre Tiflis’te üç yüz yetmiş, Tebriz’de sekiz, Bakü’de üç yüz doksan sekiz sayısı çıkmıştır.” (Hüseynov 1986: 14).

Molla Nasreddin dergisi, Celil Memmedguluzade ve Ömer Faig Nemanzade’nin öncülüğünde yayım hayatına başlamıştır. Dergiye dördüncü sayısından itibaren katılan Mirza Elekber Sabir, gerçek ününe *Molla Nasreddin* sayesinde ulaşmıştır.

Döneminin önemli yazar, şair ve ressamlarını bünyesinde toplayan *Molla Nasreddin*, Azerbaycan edebiyatında ve basınında yeni bir ekolün başlangıcı olmuştur. *Molla Nasreddin* Edebi Ekolü, bugün de Azerbaycan mizah edebiyatında etkisini göstermektedir. Anar'ın "*Molla Nasreddin* 66" adlı komik hikâyeler dizisinde bu etki, açıkça kendisini hissettirir.

Derginin Türkçe yayımlanabilmesi için Çarlık Rusya'sından izin alınması pek kolay olmamıştır. Celil Memmedguluzade ve Ömer Faig'in daha önce yaptıkları teşebbüsleri geri çevrilmiştir. *Molla Nasreddin*'in ise ancak merkezin belirlediği bir program dâhilinde çıkarılmasına izin verilir. Dergi, o yıllarda Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanan birkaç gazete ve dergiden biri olur. Bu nedenle Azerbaycan edebiyatında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Derginin izin alınan yayın programı şöyledir: "Hükümet, *Molla Nasreddin*'in şu programla çıkarılmasına izin vermişti... 1. Sohbetler, 2. Atmacalar, 3. Eleştiriler, 4. Mizahi Şiirler, 5. Mizahi Telgraflar, 6. Komik Hikâyeler, 7. Şakalar, 8. Posta Kutusu, 9. Komik İlanlar, 10. Kişisel İlanlar, 11. Karikatür ve resimler..." (Vurgun vd. 1960: 401-402).

İlk sayısı bin adet basılan ve yayımlandığı gün halk arasında büyük ilgi ile karşılanan derginin ad olarak Türk mizahında önemli bir yere sahip olan keskin eleştirileri ve hazır cevaplılığı ile tanınan ünlü fıkra tipi *Molla Nasreddin* (Nasreddin Hoca) adı ile yayımlanması toplumsal ve siyasal olarak vereceği mücadelede takip edeceği yolun ilk işaretidir. *Molla Nasreddin* dergisi yayım hayatı boyunca özellikle de Tiflis'te çıkan sayılarında merkezi yönetimle, insanların dinî duygularını sömüren mollalarla, ahlaksızlarla mücadelesinde hiciv ve kara mizah ön plandadır. *Molla Nasreddin* dergisi aynı zamanda adı gibi mizah unsurlarını da Türk halk edebiyatı şekillerinden almıştır. Dergide atasözleri, bilmeceler, latifeler, maniler mizah ve eleştiri unsurları olarak kullanılmışlardır. Habibbeyli İsa Akberoğlu, derginin adının *Molla Nasreddin* olmasını şöyle açıklar: "Adı geçen mizah dergisinde müdrik Nasreddin Hoca gelenekleri geniş yer almıştır. Dergide yayımlanan şiir, öykü ve makalelerde Hoca Nasreddin'e uygun biçimde millilik, halk hayatına bağlılık, esprilik ve gülüş vs. gibi özellikler yansıtılmıştır. Böylelikle edebiyatta ve hayatta Nasreddinleşme süreci başlamıştır." (Akberoğlu 1996: 25).

Molla Nasreddin dergisinin kendine ait atasözleri, bilmeceleri ve lügati vardır. Bunlar dergiyi çıkaranların özellikle de Celil Memmedguluzade'nin halk kültürüne ve halk yaşamına yakınlığı ve ilgisi ile oluşturulmuş *Molla Nasreddin* hazinesidir. Derginin ilk sayısında yer alan bazı atasözleri, *Molla Nasreddin* usulü ile tam bir mizah unsuru olmuştur.

“Atı atın yanına bağlasan- Han görüp birini bana ver, der.
Baba malının olduğu yerde senin kazandığın haramdır.
Aç tavuk rüyasında pilav görür.
Adam yata yata âlim olur.
Anlayana da kul ol, anlamayana da.
Çocuğun akıllısı dersten kaçar.
Başladığın işi yarım bırak.” (Molla Nasreddin 1906/1: 6).

Atasözlerinin, bilmecelerin, manilerin anlam değiştirerek veya farklı şekillere sokularak halkın geri kalmışlığının nedenleri, yöneticilerin zulümleri ve mol-laların dinî duyguları sömürmeleri eleştirilir. “*Molla Nasreddin Lügati*” başlıklı yazılarda ise, kelimelerin anlamları mizah unsuru oluşturacak şekilde değiştirilerek verilmiştir. Üçüncü sayıdaki *Molla Nasreddin Lügati*’nde yer alan ke-limelerden bazıları şunlardır:

“İhtimal: Yani birinin malına hücum etmek. Bu kelime Gence, Guba, Karabağ ve Nahçıvan bölgelerinde çok kullanılır. Horasan ve Mekke yolla-rında dahi muteberdir.

İhsan: Güzel adamların yemeği, mesela, sülün veya tavukla pişirilmiş pilav.

İstirahat: Sıcak hamamda uzun süre yatıp, rahatlamak.” (*Molla Nasreddin* 1906/3: 7). Dergi, bu mizah unsurlarını bölge halkının yıllardan beri suskun-luğunu, ezilmişliğini ve her şeye boyun eğmelerini eleştirmek, halkı sömüren-leri kesin bir şekilde ortaya çıkarmak için kullanmıştır. Derginin ilk sayısında yer alan ve *Molla Nasreddin* takma adıyla Celil Memmedguluzade tarafından yazılan “Sizi Deyib Gelmişem”, derginin izleyeceği yolu, felsefesini ve ama-cını ortaya koymaktadır. Bu yazıda derginin amacının Azerbaycan Türklerini bilinçlendirmek olduğu ve Türkçe yayımlanacak bir mizah dergisi olacağı belirtilir. “Ey benim Müslüman kardeşlerim! Kimin üstüne güldüğünüzü bil-mek istiyorsanız, o zaman aynayı karşınıza koyun ve kendinize dikkatle ba-kın.” (*Molla Nasreddin* 1906/1: 2). İlk sayının kapağında yer alan karikatürde ise uyuyan Müslümanları uyandırmaya çalışan *Molla Nasreddin* resmedilmiş-tir. Bu karikatür de derginin dünya görüşünün ve amacının bir göstergesidir.

XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Kafkasya’da başlayan işçi hareketleri, dö-nemin edebiyatını ve basınına da etkilemiştir. Bolşevik ihtilalini destekleyen dergi ve gazetelerin yanı sıra toplumsal ve demokratik yayınlar da bu döne-min bir özelliği olarak dikkat çekmektedir. *Molla Nasreddin* dergisi, köylü ve işçi sınıfının haklarını koruyucu yayımlarından ve derginin müdürü Celil Memmedguluzade’nin o yılların ünlü Bolşevikleri ile özellikle de Neriman Nerimanov’la olan iyi ilişkilerinden dolayı bazı araştırmacılar tarafından Bolşevik basın içerisinde değerlendirilmektedir. *Molla Nasreddin*’in özellikle Tiflis’te yani Rusya’da Bolşevik ihtilali olmadan önce yayımlanan sayılarında

Bolşevik basın içerisinde değerlendirilmesini gerektiren keskin tavırlara rastlanmamaktadır; fakat derginin Bolşevik basımına yakın olduğu söylenebilir. Mir Celal ve Firidun Hüseyinov da *Molla Nasreddin* dergisini “İnkılâpçı- Demokratik” basın içerisinde değerlendirirler (Celal vd. 1982: 24).

Molla Nasreddin dergisi, Azerbaycan’da mizah dergiciliğinin ve mizah edebiyatının öncüsü olmuştur. Bu nedenle Azerbaycan edebiyatında bir ekol olarak değerlendirilmektedir. Azerbaycan’da ilk mizah dergisi olan *Molla Nasreddin*, yayın hayatına başladıktan sonra onu örnek alarak çıkmaya başlayan birçok mizah dergisi vardır. Fakat bu dergilerden hiçbiri *Molla Nasreddin* kadar başarılı olamamış ve onun yakaladığı üne ulaşamamışlardır. *Molla Nasreddin* etkisiyle yayımlanmaya başlayan mizah dergilerinin en önemlisi, *Behlül*dür. Mirza Elekber Sabir ve Eli Nezmi gibi *Molla Nasreddin* yazarlarının bir kısmı bu dergide yazı ve şiirlerini yayımlamışlardır. “*Molla Nasreddin*’le karşılaştırıldığında Behlül, bir mizah dergisi olarak zayıftı. Eli Nezmi ‘Geçmiş Günler’ adlı ünlü manzum hatırasında, dergide sadece bir şiir yayımlatmasının ve derginin bir yıldan fazla yayımlanamamasının sebebini ondaki mizahın zayıflığı ile izah eder.” (Celal vd. 1982: 44). Bu yılların bir diğer önemli mizah dergisi ise 1909’da çıkmaya başlayan *Zenburdur*. Bu dergi de diğerleri gibi uzun ömürlü olamamıştır.

Molla Nasreddin’in Tiflis’te çıkarılmasının en önemli nedeni buranın önemli merkezlere yakın olmasıdır. Bu nedenle *Molla Nasreddin* sadece Azerbaycan’da değil, İran’da da etkili olmuştur. Derginin kısa bir süre de olsa Tebriz’de yayımlanması, bu etkideki bir diğer önemli nedendir. “İran’da Farsça çıkan ve meşrutiyet devrinin popüler yayın organları olarak bilinen ‘Nesimi-Şimal (1907–1912) ve ‘Sur-u İsrail’ (1907-1908) sayfalarında, *Molla Nasreddin* dergisinin güçlü etkisi görülmekteydi.” (Celal vd. 1982: 53).

Molla Nasreddin, Azerbaycan’da karikatür sanatının gelişmesinde de oldukça önemli bir role sahiptir. Derginin en çok ilgi çeken bölümleri kapak, orta sayfalar ve arka kapakta yer alan O. Şmerling, J. Rotter ve E. Ezimzade’nin çizdikleri karikatürlerdir. *Molla Nasreddin*’in takipçisi olan dergiler de sayfalarında bunlara benzer karikatürlere yer vermeye başlamışlardır. Bundan sonra karikatürler Azerbaycan’da mizah dergilerinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur.

3- Molla Nasreddin Dergisi ve Tiflis Edebî Muhiti

Derginin kurucuları Celil Memmedguluzade ve onun yakın arkadaşı Ömer Faig Nemanzade’dir. Celil Memmedguluzade (1866–1932), *Molla Nasreddin* dergisini çıkarmadan önce *Şarki-Rus* gazetesinin yazarları arasında yer almaktadır. Bu nedenle, özellikle Tiflis edebî çevresinde tanınmış bir yazar ve gazetecidir. Derginin kuruluşundan itibaren müdürlük ve başyazarlık görevini

üstlenmiştir. Dergide gerçek adının yanı sıra *Molla Nasreddin*, Lağlağı, Deli, Demdemeli, Cırcırama ve Herdemhayal takma adlarıyla yazılar yayımlamıştır. *Molla Nasreddin* dergisinde, hanlarla ve toprak ağalarıyla mücadele etmesine rağmen, bir toprak ağasının kızı olan Hamide Hanımla yaptığı evlilikten dolayı Sovyetler Birliği kurulduktan sonra bir müddet İran'da yaşamak zorunda kalmış ve daha sonra Neriman Nerimanov'un çabalarıyla Bakü'ye dönmüş ve *Molla Nasreddin*'i çıkarmaya devam etmiştir. Azerbaycan edebiyatında mizahın ve mizah dergiciliğinin temelini atan, Memmedguluzade'dir. Firdun Hüseyinov, Celil Memmedguluzade'nin bu özelliklerini şöyle sıralamaktadır; "... Benzersiz edebi nesri ve dramları ile Azerbaycan edebiyat tarihinde yeni, realist, inkılâpçı, demokratik edebî mektep yaratan sanatçıdır." (Hüseyinov 1986: 91).

Molla Nasreddin'in Celil Memmedguluzade'den sonraki en önemli ismi, dergiye dördüncü sayıdan itibaren şiirleriyle katılan Mirze Elekber Sabir'dir. Mirze Elekber Sabir (1862–1911), Hophop, Ağlar-güleyen, Ebunesr-Şeybani ve Cingöz takma adlarını kullanmıştır. İlk şiirlerini *Şarki-Rus* gazetesinde yayımlatan Sabir, asıl şöhretini *Molla Nasreddin* dergisinde yakalamıştır. Dergide yayımlanan şiirlerini topladığı *Hophopname*, onu tüm Türk dünyasında üne kavuşturmuştur. "Sabir'in Hophopnamesi, zamanın sınavlarından alınıp açık çıkmış büyük bir hakikat kitabıdır. 1902–1911 yılları arasında Azerbaycan'ın bütün müspet, menfi, kuvvetli ve zayıf yönleri bu kitapta hayat hakikatlerine uygun olarak aks ettirilmiştir." (Zamanov 1985: 17).

Molla Nasreddin dergisinin Celil Memmedguluzade ile birlikte kurucusu olan Ömer Faig Nemanzade (1872–1938), dergide Ümidvar, Dermend, ve Hayrani takma adlarıyla yazmıştır. Celil Memmedguluzade ile birlikte Tiflis'teki Gayret Matbaasının alınmasından başlayarak derginin bütün yükünü çeken kişidir. Celil Memmedguluzade'nin yardımcılığını yapmıştır. "Azerbaycan millî basınının gelişmesinde önemli hizmetleri olan aydınlardan biri, Ömer Faik Nemanzade'dir. Bizim mücadele tarihimizde, halkımızın toplumsal ve millî şuurunun gelişmesi ve şekillenmesinde onun önemli bir yeri vardır." (Kurbanov 1992: 3).

Daha önce de belirttiğimiz gibi *Molla Nasreddin*, Tiflis edebî muhitinin önemli yazar ve şairlerini etrafında toplamış bir dergiydi. Derginin kadrosunda yer alan yazar ve şairlerden bazıları şunlardır: Eli Nezmi (1878-1946), Elideyneki, Meşedi Şijimgulu, Kefsiz ve Sijimgulu mahlasları ile şiirler yazmıştır. Abdurrahim Bey Hagverdiyev (1870–1933) Hortdan, Ceyreneli ve Mozalan Bey mahlaslarını kullanmıştır. Hortdan mahlası ile yazdığı "Cehenem Mektupları" *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlanmış en dikkat çekici yazısıdır. Derginin güçlü nesir yazarlarından biri de Memmed Said Ordubadi dir (1872–1950). Ordubadi de Celil Memmedguluzade ve Ömer Faig gibi

Şarki Rus gazetesinin yazarları arasında yer almıştır. Bir dönem dergide redaktörlük görevinde de bulunan Eligulu Gemkusar (1880–1919), Hadim-i millet, O taylı, Cüvellağı Bey, Sarsaggulu Bey ve Cüvellağı takma adlarıyla dergide yer almıştır (Celal vd. 1982: 206).

Döneminin ilk resimli dergisi olma özelliğini de taşıyan *Molla Nasreddin*, O. Şmerling, J. Rotter ve E. Ezimzade gibi karikatürist ve ressamalara da ün kazandıran yayın organı olmuştur.

4-Tiflis'te Yayımlandığı Dönemde Molla Nasreddin Dergisi'nde Tartışılan Konular:

a- Dil: *Molla Nasreddin* dergisinin Azerbaycan edebiyatındaki en önemli özelliklerinden biri, Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanmasıdır. Derginin yayın felsefelerinden biri, ana dilde yayındır. Bu konuda dergiyi çıkaranlar asla taviz vermezler. Derginin felsefesinin okuyuculara anlatıldığı ilk sayıdaki takdim yazısında, *Molla Nasreddin*'i çıkaranların dil konusundaki tavırları açıkça ortaya konulur. “Sözümü tamamladım, ancak bir tek sözüm daha var; Ey benim Türk kardeşlerim! Sizlerle Türkçe konuştuğum için beni bağışlayın. Türkçe konuşmanın ayıp ve insanın ilminin az olmasına işaret ettiğini biliyorum ama geçmiş günleri hatırlamak lazım; anneniz sizi beşikte sallarken Türkçe ninniler söylüyor, siz de sakinleşiyordunuz.” (*Molla Nasreddin* 1906/1: 2). Bu ifadelerle dönemin aydınlarının Türkçeye ve Türkçe konuşanlara karşı tavırları hicvedilir ve *Molla Nasreddin*'in Türkçe yayımlanacağı duyurulur.

Dergi, Türkçenin korunmasına da önemli hizmetlerde bulunur. Dergiye yayımlanması için gönderilecek yazı ve şiirlerin Türkçe olması gerektiğinin yanı sıra, okuyucu mektuplarının da Türkçe olmadığı takdirde değerlendirilmeyeceği okuyucuya duyurulur. “Derginin sonraki sayılarında, hatta bütün faaliyeti boyunca dil hakkında çeşitli türlerde sayısız hesapsız eserler yayımlanmıştır. 1906 yılının onuncu sayısından başlayarak okuyucularına ‘idareye gönderilen mektup ve makaleler Türkçe yazılmamışlarsa neşredilmeyecekler.’ şeklinde duyurulmuştur.” (Celal vd. 1982: 27).

Rus okullarında eğitim gören gençlerin Türkçe konuşmayı küçük gören tavırları, evlerinde bile Rusça konuşmaları, molla ve kadınların da Türkçe yerine Arapça ve Farsça kelimeleri tercih etmeleri, dergide en çok eleştirilen konular arasındadır. *Molla Nasreddin*'in 27 Ocak 1907'de yayımlanan nüshasında, Celil Memmedguluzade'nin Herdemhayal mahlasıyla yazdığı “Ana Dili” başlıklı yazıda, üniversiteyi yeni bitirmiş bir gençle mollanın konuşmaları mizahî bir şekilde ele alınmıştır. Molla ile genç bir süre sohbet ederler fakat her ikisi de birbirlerinin söylediklerinden bir şey anlamazlar. Gencin annesi, oğluna hangi dilde konuştuklarını sorunca ana dilimizde cevabını alır. “Kadı içeri girer girmez ben ileri yürüyüp ‘Selamaleyk’ dedim. Sayın kadı bana cevap verdi; ‘Ay

essalamü aleyküm, ay hüdahafiz, ehval-i şerif, enasir-i letif, maşallah, maşallah, ehevizade, neçe müddeddi müntezir-i vücud-i zicudunuz ve müştak-i didarınız idim, inşaallah zat-ı âlinizin mezacı mübarekeleri salimdir' ben bir şey anlamayıp; da (evet) dedim.” (Molla Nasreddin 1907/4: 3). 1906 yılının on ikinci sayısında ise Mozalan'ın yazdığı “Viladikafkas'ta Terakki” başlıklı yazıda, Rus hayranı olarak yetişen gençlerin iş yerlerinin, evlerinin ve kendilerinin adlarını değiştirmeleri konusu ele alınmıştır. Bu gençler, Türklüklerinden ve ana dillerinden utanır hale gelmişlerdir. Bu insanlar sadece kendi adlarını değil, babalarının adlarını da değiştirerek Rus olmaya çalışmaktadırlar. Bu konu Molla Nasreddin'in ilk sayılarının en çok ele alınan mevzulardan biridir.

22 Aralık 1906'da yayımlanan otuz sekizinci sayının kapığında yer alan karikatürde, Azerbaycan Türklerinin ana dillerinin Rus hayranları ve mollalar tarafından zorla değiştirilmeye çalışıldığı anlatılmıştır. Bu da derginin ana dil konusundaki düşüncelerinin ve bu konuya verdiği önemin bir göstergesidir. Dil konusunda dergide yayımlanan yazılarda ve şiirlerde, insanların yabancı dilleri öğrenmeleri eleştirilmez. Yabancı dil öğrenen insanların başka milletlerin kültürleri etkisi altında kalarak kendi dillerini ve kültürlerini küçük görmeleri hicvedilmiştir.

b- Özgürlük: Molla Nasreddin dergisinde ele alınan bir diğer önemli konu da özgürlüktür. Derginin yayım hayatına başladığı yıllar, çeşitli özgürlük hareketlerinin başladığı bir devredir. Rusya'da 1905 ve 1907 ihtilallerinin, İran'da ise Meşrutiyet'in hareketliliği yaşanmaktadır. Osmanlı topraklarında da Sultan Abdülhamit'in sıkıyönetimine karşı başlayan yenilikçi ve özgürlükçü düşünceler, hareketli bir dönemin yaşanmasına neden olmaktadır. Molla Nasreddin de dünya görüşü ve yayım felsefesi olarak bu yenilikçi görüşlerin yanında yer almıştır. Derginin özgürlük yanlısı yayımları, halkı bu konuda bilinçlendirerek daha çağdaş bir yaşam düzeyine ve şekline ulaştırmayı amaçlamıştır.

Derginin ilk sayılarından itibaren Rus İmparatoru ve onun Azerbaycan'a atadığı yöneticiler, Sultan Abdülhamit'in uyguladığı sıkıyönetim ve İran mollalarının özgürlükleri kısıtlayıcı tavırları, sık sık hicvedilmiştir. Firidun Hüseyinov, derginin bu konudaki yayım felsefesini şöyle değerlendirir; “Molla Nasreddin'in ilk sayısında, asırlardan beri zihinlerde kök salmış, menfur suskunluk felsefesine, zulme boyun eğme siyasetine karşı keskin edebî mizah ve öldürücü kinaye ile mücadele ediyordu.” (Hüseyinov 1986: 14). Molla Nasreddin dergisinin ilk sayısındaki yazıların tamamına yakını özgürlük ve insanların uyanışı üzerinedir. “Molla Nasreddin Telgrafları” başlıklı yazıda, İslam coğrafyasındaki özgürlük anlayışına mizahî bir yaklaşım sergilenmiştir.

“Peterburg- Mart 30 - Bütün Rusya sükûnet içindedir, Kurt kuzu ile otluyor.

İslambul- Mart 29- Osmanlı hükümeti tarafından sokakta yürürken öksürmek yasaklanmıştır.

Şamahı- Mart 30- Müslümanlar ilerlemektedir. Bir Rus eczasına, Türkçe hiçbir şey okunmamak şartıyla kıraathane açmasına izin verildi.” (*Molla Nasreddin* 1906/1: 3). Derginin değişik sayılarında Müslümanların kendilerine karşı yapılan her türlü haksızlığa ve zulme karşı sessiz kalmaları, ilerlemenin önündeki en büyük engel olarak gösterilmiştir. Bu konudaki en keskin eleştiriler Celil Memmedguluzade tarafından yapılmıştır. Tiflis’teki Rus yöneticilerin ve Rusya’da baş vezir olan Stolpin’in özgürlüğü kısıtlayıcı icraatları, yazarın en çok eleştirdiği konulardır. Azerbaycan Türklerinin gelişmesi, ilerlemesi ve halkın daha özgür, daha çağdaş bir yaşam düzeyine, iyi bir eğitim seviyesine ulaşması *Molla Nasreddin* yazarlarının ilk hedefidir. Zaten Celil Memmedguluzade ve Ömer Faig Nemanzade’nin dergiyi çıkarmalarındaki amaç da, Azerbaycan Türklerinin daha refah bir hayat sürmeleri için mücadele etmektir.

Derginin ilk sayısında yer alan ve Celil Memmedguluzade’nin kendi adını açıkça kullandığı “Lisan Belası” adlı şiirde, halkın özgürlük konusundaki tavrı ve yöneticilerin zulmü açık bir şekilde eleştirilir.

“Ey dil dahi dinme ve sükût et seni tari

Lal ol ve danışma

Sal başını aşğa ve heç bahma yuharı

Lal ol ve danışma” (*Molla Nasreddin* 1906/1: 7). Celil Memmedguluzade, “Dil Belası” adlı şiirinde, Müslümanların aşırı kaderci tutumlarını, ezilmişliğin en önemli nedeni olarak görür. Toprak ağalarına, hanlara ve Rus yöneticilerine kaderci bir anlayışla boyun eğip, onlara direnmeyen, hakkını savunmayan insanların, başkalarının boyunduruğundan asla kurtulamayacakları anlatılmaya çalışılmıştır. İran’da geçici olarak sağlanan özgürlük, sık sık alaycı bir mizahla eleştirilir. Bunun gerçek bir özgürlük olmadığı ve Müslümanların bunlara kanmaması gerektiği vurgulanır. Derginin yedinci sayısındaki “İran’da Hürriyet” adlı yazıda, İran’daki hürriyet ve bu hürriyet kavramının hem halk hem de yöneticiler tarafından algılanış şekli ele alınmıştır. Yazının üçüncü bölümü olan “Hürriyet-i Lisan” şöyledir; “Herkes, her istediğini söyleyebilir. Yüreğinden geçen sözü cidden konuşabilir. Yalan ve doğruluk, sağlık mülahize olunmasın. Çarşıda, sokakta, pazarda, kapılarda dervişlere, gevezelere, yılan gezdirenlere, fala bakanlara, baht açanlara, zincir vuranlara, yahu diyenler ve gayrılar ve gayrılara hiç kimse müdahale etmesin, serbest olmalıdırlar.” (*Molla Nasreddin* 1906/7: 7).

c- Din: *Molla Nasreddin* dergisinin yayımlandığı dönemin siyasî ve toplumsal ortamı içerisinde en çok mücadele ettiği konu, dini kendilerine kalkan yaparak insanların vicdani duygularını sömürenlerdir. Halkın dinî duygularını

sömürenlere karşı verdikleri mücadeleden dolayı *Molla Nasreddin* dergisini çıkarırlar, dinsizlikle suçlanmışlardır. Özgürlük, eşitlik konusunda yaptığı yayımlar nedeniyle yöneticilerle sürekli mücadele halinde bulunan dergi, din konusundaki yayımlarından dolayı da nüfuzlu din adamları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bakü'nün ve Tebriz'in önde gelen din adamları, *Molla Nasreddin*'i çıkarırlar ve Celil Memmedguluzade hakkında ölüm fetvası vermişlerdir. Derginin hem karikatürlerinde hem de yazılarında en çok eleştirilenler, mollalar ve din adamlarıdır. Din sömürüsü yaparak zengin olan ve kendilerini en büyük dindar olarak gösteren mollalar, derginin yedinci sayısında yer alan “Kafkas Haberleri” başlıklı yazıda şöyle eleştirilirler; “Şahpirli mescidinin tamiri için üç bin manat harç çıkarılmıştır. Bir devlet sahibi muteber hacı, hem Allah hem de millet yolunda hizmet etmek niyeti ile mahalle halkına haber vermiş ki, mescidi ben kendi cebimden tamir ettireceğim. Ancak siz dört bin manat toplayıp bana verin başka bir şeye karışmayın. Halk çok yoksul olduğu için üç bin beş yüz manat toplayıp vermişler hacıya, hacı sinirlenip parayı kabul etmemiş...” (*Molla Nasreddin* 1906/7: 3).

Molla Nasreddin, ilk sayısından itibaren İslam dünyasının, özellikle de Azerbaycan Türklerinin uyanışı için mücadele etmiştir. Bu nedenle dini, halkın önüne bir engel olarak koyan ve batıl inançlarla dinî inançları karıştırıp cahil halkı korkutan, çağdaş eğitime karşı çıkan mollalar, her sayıda mutlaka *Molla Nasreddin*'in eleştirisine maruz kalmışlardır. Bu durum o yıllarda Bolşevikler tarafından din düşmanlığı olarak algılanmıştır. Ancak *Molla Nasreddin*'in özellikle Tiflis'te çıkan sayılarında din düşmanlığı söz konusu değildir. Çünkü mollalar, Kur'an eğitimini paraya çevirecek kadar ileri gitmişlerdir. Çok para aldıkları zengin çocuklarının birkaç gün içerisinde Kur'anî okuyup bitirdiklerini söylemeye başlamışlardır. On beşinci sayıda yer alan “İdareden” başlıklı yazıda, altı gün önce Yasin okuyan bir öğrencinin, hocanın alacağı beş manat için altı günde Kur'an'ı nasıl bitirdiği anlatılmaktadır. “Buyurdu ki, hakkı talimden beş manat duruyordu, Kur'an'ı bitirdiğinde almalıydım. Bu yüzden her sayfadan bir satır okuttum, bu da kifayettir.” (*Molla Nasreddin* 1906/15: 7).

Hurafeler de *Molla Nasreddin* dergisinde sıkça eleştirilerek insanların bu konuda bilinçlenmesi için uğraş verilmiştir. Batıl şeylere inanma, bilimden uzaklaşp hurafelerden fayda umma, yine din sömürücülerinin Müslümanlar üzerindeki oyunlarından ve kendi zenginliklerini artırmak için kurdukları tuzaklardan biri olarak değerlendirilmiştir. Bu tip insanlar halkın eğitilmesine karşı çıkarlar ve halkı uyandırmaya çalışan gazetecileri de dinsizlikle suçlayarak onların kapatılması için çalışırlar. Dokuzuncu sayıda mollaların ve kadıların yaptıkları toplantıda Molla Sefter, gazeteleri ve gazetecileri halkın zihnini bulandırmakla suçlayarak, gazetelerin mutlaka kapatılmaları gerektiğini söy-

ler. Çünkü *Molla Nasreddin* gibi yayınlar, onların dini ticari bir meta gibi kullanmalarına engel olmaktadır.

d- İslam Coğrafyası: *Molla Nasreddin* dergisinde Müslümanların geri kalmışlığı, modern ilimlerden uzak durmaları, insanlara verilen değer azlığı, İslam alemindeki en temel problemler olarak ele alınır. Dergide İslam dünyası olarak Kafkaslar, Osmanlı ve İran'ı görürüz. Bu bölgede yaşanan olaylar, halkın maddî ve manevî durumu, toplumsal-mizah dergisi olarak tanımlayabileceğimiz *Molla Nasreddin*'in sayfalarında kendine geniş yer bulmuştur.

Derginin ilk sayısında İslam dünyasındaki problemler ve zıtlıkların tartışılacağı açıkça ifade edilmiştir. Birinci sayının kapağında uyuyan Müslümanlar, ikinci sayıda koç dövuştüren ve kendi aralarında kavga eden halk, altıncı sayıda kendini içki ve eğlenceye vermiş zenginler, aydınlar, kıraathaneler, kumarhaneler ve halkı sömüren mollalar derginin kapağında yer alan karikatürlerin konuları olmuşlardır. İslam coğrafyası, *Molla Nasreddin* dergisinde geri kalmışlık ortak paydası altında ele alınmıştır. Azerbaycan'da bir olay karşısında Müslümanların tavrı neyse, İran'da ve Osmanlı'da da aynıdır. On dokuzuncu sayıda yer alan ninni, halkın uyuşukluğunu anlatmaktadır.

“Terpenme¹ amandır bala gıfletten ayılma
Açma gözini habi-cehaletten² ayılma
Lay-lay bala lay-lay
Yat gal dala lay-lay
Aldanma ayıgılığda ferağet³ ola heyhat
Gıflette geçenler kimi lezzet ola heyhat
Bidar⁴ olanın başı selamet ola heyhat
At başını, yat bester-i rahetten⁵ ayılma
Lay-lay bala lay-lay
Yat gal dala lay-lay”¹ (*Molla Nasreddin* 1906/19: 2).

Dergide, İslam dünyasının gafletten ayılmak ve ilerlemek için hiçbir gayret sarf etmeyişi ve insanların boş şeylerin ardından gitmeleri de mizah konusu edilmiştir. Müslüman mahallelerinde kıraathanelerin sayısı gittikçe artmaktadır; fakat buralarda kumar ve eğlenceden başka hiçbir şey yoktur. İnsanlar vakitlerini ya hayvan dövuştürerek, ya kumar oynayarak ya da mollaları dinleyerek geçirmektedirler. Müslümanlıkları ile övünenler, İslamiyet'e aykırı hareketleri ile hicvedilmekten kurtulamazlar. *Molla Nasreddin*'in altıncı sayısında yer alan şu sorular, halk arasında oldukça yaygın olan batıl inançların ve sahtekârlığın eleştirisi açısından dikkat çekicidir.

“Soru 4: Dünyayı boynuzları üzerinde tutan öküzün bir boynuzu Şamahı depreminde kökünden kırıldı... Şimdi bu öküzün kaç boynuzu kaldı?

Soru 8: Tebriz pazarında satılan ekmeğin üçte biri un üçte ikisi topraktır. Bu hesaplara Azerbaycan'ın ovaları ve dağları kaç yılda yok olur?" (*Molla Nasreddin* 1906/10: 6).

Müslümanların geri kalmışlığının yanı sıra bölünmüşlüğü, İran ve Rusya'da yaşayan Müslüman halkın başka milletlerin egemenlikleri altında yaşamaları da İslam dünyası ile ilgili tartışılan konulardan biridir. On birinci sayıda *Molla Nasreddin*'in "Nasihah" adlı yazısında, milletvekillerine yapmaları gereken işler anlatılırken, onlardan beklenen en önemli icraatın, İran ve Azerbaycan arasına çekilen sınırın kaldırılması olduğu söylenir. "Evvela: Talep ediniz ki, İran memleketi ile Kafkas Müslümanları arasındaki sınır kaldırılsın, böyle ki, o taraftan bu tarafa geçmek, eşya getirmek, adam geçirmeye mani olunmasın." (*Molla Nasreddin* 1906/11: 3).

Celil Memmedguluzade, Sovyetler Birliği kurulup, Azerbaycan güney ve kuzey olarak kesin sınırlarla ikiye ayrıldıktan sonra Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çok mücadele etmiş ve İran'daki Türklerin bağımsız olmaları gerektiğini savunan birçok yazı neşretmiştir. "Memmedguluzade, 1925 yılında yazdığı bir makalesinde, Güney Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması hakkında büyük arzusunu kaleme alarak derinden endişe ediyordu ki, bundan on beş yıl önce şah hâkimiyeti ve Tebriz'deki yabancı konsolosluklar, millî özgürlük hareketini kan deryasında boğdular." (Mirehmedov 1988: 14). Celil Memmedguluzade tarafından dile getirilmese de Kuzey Azerbaycan'daki özgürlük hareketi de Bolşevikler tarafından kanla bastırılmış ve büyük bir millet yıllarca başka ulusların egemenliği altında yaşamak zorunda kalmıştır. *Molla Nasreddin* dergisinin sekizinci sayısının kapağında yer alan karikatürde, İran ve Rusya arasına çekilen sınır resmedilmiştir. Bu karikatür, hem bölünmüşlüğü hem de iki ülke arasındaki gelişmişlik farkının bir göstergesidir. Rusya tarafında eli silahlı bir nöbetçi varken, İran tarafında kalabalık bir grup sınırı taşlamaktadır.

e- Kadın: *Molla Nasreddin*'de Azerbaycan Türklerinin toplumsal yaşamına ait en çok yer verilen konu, kadının konumudur. Bu konu sadece Azerbaycan Türklerinin kadına yaklaşımı olarak ele alınmamıştır. Tüm İslam dünyasında kadına karşı olan olumsuz tavır, dergi yazarlarının eleştirdikleri en önemli toplumsal mevzu olmuştur. Toplumun kadına bakışı, kadınların yaşamın içinden uzaklaştırılıp evlere hapsedilmesi, kız çocuklarının çok küçük yaşlarda zorla evlendirilmeleri sıklıkla kara mizahla eleştirilir. XX. yüzyılın başlarında toplumun en büyük problemi olarak dikkat çeken ve dergide de sürekli olarak işlenen cahilliğin en büyük nedenlerinden biri de, toplumun kadına bakışında yatmaktadır. Eğitimsiz bırakılan kadınların ana olarak yetiştirdikleri nesiller cahillik bataklığına sürüklenmekte ve toplum ilerlemek yerine sürekli gerilemektedir. "Çok kuvvetli ve tesirli bir mizah dergisi olan *Molla*

Nasreddin milli ve siyasi konularda son derece hassas bir siyaset takip etti. Dönemin bütün reformist aydınlarında olduğu gibi Celil Memmedguluzade de *Molla Nasreddin* imzasıyla kadın haklarıyla ilgili yazılar yazdı.” (Karagür 2002: 272).

Molla Nasreddin dergisinde kadın meselesi ile ilgili olarak en çok işlenen durum, kadınların eğitimden mahrum olmaları ve toplumsal yaşamdan soyutlanarak evlere hapsedilmeleridir. Derginin yirmi sekizinci sayısında “Bir Kadının Cevabı” adlı yazıda, bir kadının anlatımıyla Azerbaycan kadınlarının hali ortaya konulur. “Yirmi dördüncü sayınızda yazmışsınız ki, kadınlar para hesabı bilmiyorlar. Bunu sizin yazmamanız gerekir. Kadınlar başlarına ne kül döksünler, hangi okulda kadınlara hesabı öğretiyorsunuz ki, para hesabını da bilsinler...” (*Molla Nasreddin* 1906/28: 3). Yirmi dokuzuncu sayıda ise, Hanperi Bacı mahlası ile Çehreci Hala'nın bu yazısına cevap verilir. Bu cevap, o yılların toplum yapısının en güzel eleştirisidir. “Ay kadın seni göreyim. Zinus pirleri düşmanın olsun, Seni göreyim kıyamet günü Rus kadınlarıyla haşrolasın, seni göreyim bu dünyada mümin adamlara hasret kalasın, ey başı taşlı! Senin yüzünde meğer bir parça hayâ yokmuş ki, erkekler gibi gazetelere kâğıt yazıyorsun.” (*Molla Nasreddin* 1906/19: 3-6).

Molla Nasreddin dergisinde kadınlar ilgili olarak ele alınan bir diğer konu da, kızların çok küçük yaşta ailelerinin zoruyla yaşlı erkeklerle evlendirilmeleridir. Kız çocuklarının evlendirilme yaşlarının sekiz ve dokuz olması, kadının ve kız çocuğunun hiçbir değerinin olmadığını ortaya koymaktadır. Genellikle çok eşli bir aile yapısının varlığı da *Molla Nasreddin* dergisinin eleştirilerine hedef olmuştur.

Derginin otuz yedinci sayısında yayımlanan “Dokuz Yaşında” başlıklı yazı, bu konudaki en iyi örnektir. Bir hacının dokuz yaşında Sekine adlı bir kızla nikâh kıymak için yaptıkları anlatılmaktadır. Hacı, daha oyun yaşında bir kız çocuğu olan Sekine'ye elçi gönderir. Sekine, evliliğin ve kocanın ne demek olduğunu bilmediği için kabul etmez; fakat babasının zoru ile hacıyla evlenir. Evlendikten sonra bile ne olduğunu anlamayan Sekine, oyun oynamak ve evine gitmek için hacıdan izin ister. “...Ertesi gün haber çıktı ki sen Nurmehemmed'in dokuz yaşındaki Sekine adlı kızına elçi gönderip istemişsin, sonra ben işittim ki Sekine'nin anası kızına: ‘Seni kocaya veriyorum.’ demiş. Sekine: ‘Kocaya vermek ne demek?’ demiş. Sonra işittim ki anası: ‘Gittikten sonra öğrenirsin.’ demiş. Sonra işittim ki Sekine başlamış ağlamaya ve anasına demiş ki: ‘Ana kocanın ne demek olduğunu bana anlat...’” (*Molla Nasreddin* 1906/37: 6). Celil Memmedguluzade'nin *Molla Nasreddin* mahlasıyla yazdığı “Kız ve Nine” şiiri de, kızların küçük yaşta evlendirilmeleri nedeniyle çektikleri sıkıntıları anlatmaktadır.

“Geçer günler, çatar sekkize yaşın
Çağırar hers¹ ile seni dadaşın
Turşudar² üstüne gözlerin gâşın
Diğğet ile sen de ona baharsan

.....

Ahırda³ zor ile olar sene er
Gırh yaşında deve kimi⁴ bir nefer
Boynu yoğun⁵, egli nazik, özü her⁶
Onda sen başına ne daş salarsan

.....

Sonra gédib alar bir özgesini⁷
Salar üçüncüye öz hevesini
Arvadların kesilmeyen sesini

Eşidib od tutub sen odlanarsan.^{8” 2} (Molla Nasreddin 1906/4: 6).

Müslüman kadınlarının zor yaşamları, giyim kuşamları ve hayata bakışları karikatürlere de konu olmuştur. On birinci sayının arka kapağında, evde sıkıntılar içinde çocuğuyla birlikte bekleyen bir kadın ve onu bir Rus kadınla aldatan kocası, on beşinci sayıdaki karikatürde ise atın üstünde saz çalarak giden erkek ve onun yanında kucağında çocuğuyla yürüyen kadın, on yedinci sayıda çarşafli kadınların çarşıdaki halleri tasvir edilmiştir. Hem yazarlar hem de çizerler, Müslüman kadının yaşam şekli ile yabancı kadınların yaşam şekillerini karşılaştırarak, modern yaşamda kadının iyileşen konumunun Müslüman kadınlar için de olmasına çalışmışlardır.

f- Eğitim: *Molla Nasreddin* dergisinde ele alınan toplumsal konulardan biri de eğitimidir. XIX. yüzyılın başları, Azerbaycan’da eğitim alanında önemli değişikliklerin ve gelişmelerin olduğu bir devredir. Bu bölgede modern anlamda ilkokullar Ruslara aittir. 1800–1840 yılları arasında birçok Rus okulunun, Azerbaycan’ın değişik bölgelerine yayılmış olmasına rağmen, Türklere ait modern okullar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunun yanı sıra modern ilimlerden uzak, eski usulle eğitime devam eden medreseler de, yeni usul okulların açılması karşısındaki en büyük engeldir. “Ruslar tarafından Azerbaycan’da açılan ilk resmî mektep, 1830’da Şuşa’da faaliyete geçen ‘Kaza Mektebi’dir. Bunu 1831’de Nuha, 1832’de Bakü, 1833’te Gence ve 1837’de Şamahı ve Nahçıvan şehirlerinde açılanlar takip etmiştir.” (Akıpınar 1994: 36). XX. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde ise modern okullarla medreseler arasındaki mücadele, daha da belirgin bir hâl almıştır.

Molla Nasreddin’ciler, millî değerlere sahip ve modern anlamda eğitim verecek Azerî okullarının sayısının artırılarak daha çağdaş bir eğitim seviyesinin yakalanması gerektiğini savunurlar. Derginin yazarları/şairleri, kendilerini

toplumun ilerleme sürecinden sorumlu tutan aydınlardır. *Molla Nasreddincilere* göre toplumu bilinçlendirerek çağdaş uluslar düzeyine ulaştırmanın ilk aşaması, doğru ve modern bir eğitimidir. Eğitimin çağdaşlaştırılması *Molla Nasreddin*'in sayfalarında değişik şekillerde ele alınır. Bu nedenle mollaların eğitim şekilleri, medreseleri kendi ticarethaneleri gibi kullanmaları ve modern ilimlere karşı sergiledikleri düşmanlık, sık sık eleştirilir. Azerbaycan Türklerinin birlikte yaşadıkları Rus, Ermeni ve Gürcülere nazaran eğitim konusunda daha bilinçsiz olmaları, çocuklarının, özellikle de kız çocuklarının eğitimine önem vermemeleri, toplumsal bir eleştiri olarak eğitimin işlendiği her yazıda ve şiirde ele alınır. On dördüncü sayıda Lağlağı takma adıyla yazılmış olan “Ahund ile Keşişin Vaazı” başlıklı yazıda, bir Ermeni ile bir Müslümanın millî değerlere bakışı dile getirilerek Müslümanların geri kalmalarının nedeni ortaya konulur. “Keşiş yüksek sesle köylülere şu sözleri diyor-du; ‘Ermeni milletinin dünyada üç değerli çocuğu var, vatan, millet ve dil ve ne kadar ki, biz bu üç sevgili çocuğun yolunda feda olmaya kadırız... Molla Gurbangulu köylülere diyordu; ‘Ağacın altına, suyun kenarına bevl etmek doğru değil... Çarşamba, Perşembe günleri hamama, kabristana gidilmez çünkü bu günlerde cinler ve devler kabristana ve hamama toplanıp eğlenirler çünkü bu günler onların bayramıdır...’” (*Molla Nasreddin* 1906/14: 2-3).

Derginin yirmi birinci sayısında Celil Memmedguluzade'nin *Molla Nasreddin* mahlasıyla yazdığı “Seyahatname”de, eğitimin Türkler arasındaki değeri ve yabancıların eğitime verdikleri önem ortaya konulur. Tiflis'te “Zükür Gimnaziyasına” (İlk ve orta dereceli okul) talebe kayıtları zamanı okulun Rus, Ermeni ve Gürcülerle dolu olduğu; fakat Müslümanların çocuklarını bu okullara kaydettirmek için hiçbir gayret içinde olmadıkları anlatılır. Müslüman mahallesinden geçen seyyah, onların bir dervişin etrafında toplandıklarını görür. Müslümanların mollaya sordukları sorular şöyledir; “Biri mollaya şunu sordu: Sayın molla, bize deccalın eşeğinin ne renkte, ne şekilde olduğunu anlat...” (*Molla Nasreddin* 1906/21: 7).

“Mekteplerin Terakkisi” başlıklı yazıda ise medreselerin komik hali ortaya konulmuştur. Mollalar, medreseleri ticaret yeri, öğrencileri de köle gibi kullanmaktadırlar. Öğrencileri alış veriş işlerinde, evlerinin tamirlerinde ve hayvanlarının bakım işlerinde kullanmaktan çekinmezler. Bunları yapmayanlara verdikleri cezalar ise akıl alır şeyler değildir. *Molla Nasreddin*'in eleştirilerinden, o yılların en önemli eğitim aracı olan falaka da nasibini almıştır. Mirze Elekber Sabir'in yazdığı “Ben Dersten Niye Kaçtım” adlı yazıda, çocuklarını modern okullara göndermek için mollalardan izin alanlarla ince ince alay edilir. Mollalar, çağdaş eğitimi, çocukların dinsiz olarak yetişmelerinin tek nedeni olarak görmektedirler.

g- Köylü ve İşçi Hakları: *Molla Nasreddin*'de halkın emeğinin korunması ve hakkının hiç kimse tarafından yenilmemesi konusunda çok sayıda yazı, şiir ve karikatür neşredilmiştir. Dergide XX. yüzyılın ilk yıllarındaki siyasi olaylar ve yayım politikalarından dolayı özellikle Bolşevik taraftarlarınca Bolşevik basınına yakın kabul edildiğini biliyoruz. Derginin bu yıllarda Bolşevik düşünceye yakın görülmesinin önemli nedenlerinden biri, halka zulmederek onların emeğini çalan toprak ağaları ve zenginlerle verdiği mücadeleden kaynaklanmaktadır. “*Molla Nasreddin*, işçi ve köylülerin zillette, istismarda, ağır ihtiyaç içerisinde olduğunu tasvir etmekle sınırlanmamıştı. Onları bu duruma düşüren muhiti de kamçılıyor, devlet kuruluşunu, onun meclisini, Çarlığın millî kırgın siyasetini, polis idarelerini... Bütün inkılâp karşıtı güçleri ifşa ediyordu.” (Celal vd. 1982: 34–35). Ama *Molla Nasreddincilerin* toprak ağaları ve zenginlere karşı verdiği mücadeleyi, Bolşevik anlayış ile birebir örtüştürmek mümkün değildir. Çünkü, özellikle Tiflis'te yayımlandığı yıllarda *Molla Nasreddin* dergisi, dünya görüşü ve yayım felsefesi ile Bolşevik değildir. O, her alanda milleti geri bırakan sebeplerle mücadele etmektedir. Çarlık Rusya'sının atadığı yöneticilere, onların halkın emeğine saldırımlarına, toprak ağalarının hükümetlerle birlik olup insanları köle gibi çalıştırmalarına ve haklarını gasp etmelerine karşı verilen mücadele, Azerbaycan Türklerinin bütün alanlarda uyandırılmasının bir çabası olarak değerlendirilmelidir.

1905 yılında başlayan işçi hareketleri ve bu hareketlerin sonucu olarak ortaya çıkan siyasi ve ekonomik değişimler, *Molla Nasreddin*'in sayfalarında mizah unsuru olarak yerini almışlardır. “Bugün Bakü'de pazardan geçiyordum, İran mescidinde sekiz yüze yakın başı sarılı, kolları kırılmış, gözleri morarmış hemşeriler, elleri koltuğunda, başları önlerinde oturduklarını gördüm. Size ne oldu, niye burada oturuyorsunuz dadaş? diye sordum. Birisi ah çekip, biz milletin gururu hacının fabrikasında çalışıyorduk. Allah kötü adama lanet etsin, bizi baştan çıkardılar ki, ihtiyarınız var, hukukunuz var. Biz ne bilelim, cahil adamız. Biz de talepname yazdırıp verdik hacıya. Bir de gördük ki, a başına döneyim, polis asker döküldü üstümüze, bizleri ezdiler, dövdüler...” (*Molla Nasreddin* 1906/12: 2–3). İşçilerin bu tür eylemleri, *Molla Nasreddin*'in sayfalarında hakkını arayan mazlum insanların ezilmişlik olgusu ile anlatılır. On ikinci sayıda yer alan karikatürde, haklarını aradıkları için askerler tarafından dövülen işçiler tasvir edilmiştir. Karikatürün altında “Bu felek tersine dönüyor şimdi, işçi de kendini dâhili-insan ediyor şimdi” ifadesi, fabrika sahiplerinin ve hükümetin işçiye bakışının güzel bir ifadesidir. On sekizinci sayının arka kapağında yer alan karikatürde ise, toprak sahibi ve bir köylü anlatılmıştır. Toprak ağası, bir eşek olarak resmedilmiştir. Köylü ve işçinin ezilmişliğini, hakkını aramaya çalışırken çektiği sıkıntıları anlatan bu örneklerin sayısı dergide oldukça fazladır.

Sonuç

Azerbaycan edebiyatının ilk mizah dergisi olan ve “*Molla Nasreddin Ekolü*” adıyla bir edebî muhit oluşturan *Molla Nasreddin*, XX. yüzyıl edebî, siyasî ve toplumsal yaşamında önemli bir etkiye ve yere sahiptir.

Önemli siyasî gelişmelerin olduğu bu dönem, Azerbaycan Türklerinin geleceği açısından da dikkat çekici gelişmelere sahne olmuştur. Bu yıllar özgürlük hareketlerinin genişlediği, işçi ayaklanmalarının arttığı ve Çarlık Rusyasının artık son günlerini yaşadığı bir devredir. *Molla Nasreddin* dergisi böyle bir siyasî ortamda Türklerin ve Müslümanların uyanması ve diğer milletlerin düzeyine ulaşabilmesi için mücadele etmiştir. Derginin ilk sayısından itibaren Müslümanların geri kalış nedenleri büyük bir cesaretle tartışmaya açılmıştır.

Azerbaycan’daki eğitimin içler acısı durumu, Müslüman halkın eğitime önem vermemesi, kız çocuklarının çocuk yaşta evlendirilmeleri, kadınların toplumsal düzen içerisinde hiçbir hak sahibi olmayışları, *Molla Nasreddin* dergisinde Azerbaycan Türklerinin en önemli toplumsal problemleri olarak ele alınmıştır.

Dergide, Çarlık Rusyasına karşı verilen mücadele de sıkça işlenen konular arasındadır. Hükümet adamlarının, toprak ağaları ve yerli zenginlerle işbirliği yaparak halkı ezmeleri, milletvekili olarak seçilenlerin kendi menfaatleri dışında hiçbir şeyle ilgilenmemeleri de sıklıkla hicvedilmiştir.

Molla Nasreddincilerin en büyük mücadelesi, dini tekelleri altına alarak halkın manevî duygularını sömüren mollalar ve hacılarla olmuştur. Bunlar halkın uyanması karşısında engel olarak görülmüşlerdir. *Molla Nasreddincilerin* din adamları ile olan bu savaşı, özellikle sosyalistler tarafından dine karşı bir mücadele olarak değerlendirilmiştir, fakat Tiflis’te yayımlanan sayılarında bu mücadelenin dinle değil, dini kötüye kullananlar ve hurafelerle yapıldığı açıkça görülmektedir. *Molla Nasreddin*, bu mücadelesinden dolayı çok sayıda düşman sahibi olmuştur. Hem mollalar hem de hükümet adamları ve zenginler tarafından sürekli takip edilmiş, bazı sayıları toplatılmış, bazılarının da yayımlanmasına bile izin verilmemiştir. Derginin dördüncü sayısında yer alan “Beni Niye Dövüyorsunuz?” başlıklı yazıda *Molla Nasreddin*, kendisine karşı olan bu düşmanlıkların nedenini açıklar. “A mollalar beni niye dövüyorsunuz? Benden korkuyor olmanız? Halkın kulağına bir şeyler fısıldayacağımdan, bazı şeyleri açıklayacağımdan korkuyor olmanız?” (*Molla Nasreddin* 1906/4: 2).

Molla Nasreddin dergisi, millî unsurlara verdiği değer bakımından da Azerbaycan Türkleri’nin yaşamında önemli bir yere sahiptir. Bu özelliği ile sadece Azerbaycan’da değil, İran ve Anadolu’da da oldukça etkili olmuştur. Ana dil konusuna verdiği önem onu Türk dünyasında önemli bir yere oturtmuştur. *Molla Nasreddin*, modern yaşamın ve modern eğitimin İslam ve Türk dünyasına yerleşmesi için mücadele eden, çağdaşlığın sembolü bir dergidir. O yıllarda *Molla*

Nasreddin dergisinde tartışılan ve mizah unsuru olan konular, bugün de Türk ve Müslüman coğrafyasının ortak problemleri olmaya devam etmektedir.

Molla Nasreddin dergisinin ve *Molla Nasreddincilerin* bir diğer önemli özellikleri de, oluşturdukları edebî ekoldür. Tiflis edebî çevresinde çok güçlü bir konuma sahip olan Celil Memmedguluzade ve Ömer Faig Nemanzade gibi güçlü şahsiyetlerin yanı sıra asıl ününe *Molla Nasreddin* dergisinde kavuşan Mirze Elekber Sabir gibi isimler *Molla Nasreddin* dergisinin çevresinde toplanarak bir edebî ekolün temsilcileri olmuşlardır. Bu açıdan *Molla Nasreddin* dergisi, XX. yüzyıl edebî, siyasî ve toplumsal yaşamına yön verecek kadar güçlü bir dergi olmayı başarmıştır.

Açıklamalar

1.1 canlanma, 2 gaflet uykusu, 3 dinlenme, 4 uyanık, 5 rahat yatak.

2.1 sinir, 2 çatmak, 3 sonunda, 4 gibi, 5 kalın, 6 sert, 7 başkasını, 8 yanarsın.

Kaynakça

AKBEROĞLU, Habıbbeyli İsa (1996), “Molla Nasreddin Dergisi’nde Nasreddin Hoca Gelenekleri”, *V. Nasreddin Hoca Seksiyon Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı: 25–28.

AKPINAR, Yavuz (1994), *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

CELAL, Mir, Firidun Hüseyinov (1982), *20. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü: Maarif Neşriyatı.

HÜSEYİNOV, Firidun (1986), *Molla Nasreddin ve Molla Nasreddinciler*, Bakü: Yazıcı Yayınları.

KARAGÜR, Nesrin Sarıahmetoğlu (2002), “Molla Nasreddin Dergisinde Kadın Meselesinin Aksisi”, *Türk Kültürü İncelemeleri*, No. 7: 267–284.

KURBANOV, Şamil (1992), *Ömer Faig Nemanzade Seçilmiş Eserleri Ön Sözü*, Bakü: Yazıcı Yayınları.

MİREHMEDOV, Aziz (1988), *Molla Nasreddin, Ön Söz*, Bakü: Elm Neşriyat.

MOLLA NASREDDİN, 7 Nisan 1906- 29 Aralık 1906: S. 1–39.

_____, 6 Ocak 1907- 30 Aralık 1907, S.1–49.

VURGUN, S., M. İbrahimov, M.A. Dadaşzade (1960), *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, C. II, Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı.

ZAMANOV, Abbas (1985), *Sabir Bu Gün*, Bakü: Gençlik Yayınları.

The Magazine Molla Nasreddin in Tibilisi Literary Circle and the Discussed Subjects

Assist.Prof.Dr. Sedat ADIGÜZEL*

Abstract: *Molla Nasreddin* magazine became the source of pride for the Azerbaijani Literature and the Turks of Azerbaijan in the very complicated political and social milieu of the 20th century. Molla Nasreddin, the first humor magazine of Azerbaijan became the symbol of modernism with its main subjects. The most important aim of the editors of *Molla Nasreddin* Magazine was to raise the Turks of Azerbaijan to a contemporary level. Because of this, it had a very important role from the point of both literary and social aspects. Mother tongue, freedom, religion, the geography of Islam, woman, education and rights of labourers and peasants are some of the major subjects treated in the magazine.

Key Words: Azerbaijani literature, Molla Nasreddin, Humor, Celil Memmedguluzade, Mirze Elekber Sabir

* Atatürk University, Science and Literature Faculty, Modern Turkish Dialects and Literatures
Department / ERZURUM
dradiguzel@yahoo.com

В Тбилисской Литературной Среде Журнал «Молла Насреттин» и обсуждаемые в нем темы

Др. Седат АДЫГЮЗЕЛ*

Резюме: В политической и социальной атмосфере хаоса, в первой половине двадцатого века, журнал «Молла Насреттин» стал радостным лицом Азербайджанской литературы и Азербайджанских туркои. Первый юмористический журнал Азербайджанской литературы, с темами которые обсуждали, стал в 1900-х годах символом современности. Главной миссией работников выпускающих журнал, было поднятие уровня культуры Азербайджанских турков. Именно поэтому занимает очень важное место в литературе и в социальной жизни. В этом журнале важными темами были: родной язык, вера, география ислама, свобода, женщина, образование, колхозники, работники и народ.

Ключевые Слова: Азербайджанская литература, Молла Насреттин, юмор, Мирзе Елекбер Сабир

* Университет Им Ататурка ФЭФ Отд. Совр. Тюркских Языков Лит./ Эрзурум
dradiguzel@yahoo.com

Divan Şiirinde “Cünûn” ve “Mecnûn” Kavramları ile Bu Kavramların Fehîm-i Kadîm Dîvânı’ndaki Kullanımı

Ayşegül AKDEMİR*

Özet: İçsel ve manevî tecrübelerini birtakım sembollerle ifade etme yolunu tercih eden divan şairlerinin kullandıkları semboller, madde âleminden seçilmiş olan varlık ve durumlardır. Divan şiirinin anlam dünyasına girebilmek de ancak söz konusu sembolik ifadelerin arka plânına inmekle mümkündür.

Sınırlı ve ortak bir malzemeyle şiirlerini söylemiş olan divan şairlerinin şiirlerinde sık sık kelime tekrarlarına rastlamak mümkündür. Çoğu zaman divan şiirinin sınırlı bir söz dağarcığına sahip olmasının bir sonucu olarak yorumlanabilecek bu kelime tekrarlarından bazıları, özellikle şiirlerini şahsileştirebilmeyi başarabilmiş şairlerin eserlerinde karakteristik bir özellik niteliği taşıyabilmektedir.

Bu çalışmada, divan şiirinin sembolik ifadelerinden olan “cünûn” ve “mecnûn” kavramlarının arka plândaki anlamları üzerinde durulmuş ve bu kavramları şiirlerinde sık sık tekrar eden Fehîm-i Kadîm’in kişiliği ve hayatıyla, söz konusu kavramlar arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cünûn, mecnûn, dîvâne, akıl, aşk, âşık, Fehîm-i Kadîm

“Delirme, çıldırma, delilik” anlamlarına gelen “cünûn” kelimesi, gözle görülmeyen lâtif cisimlerden ibaret bir cins mahlûkatı ifade eden Arapça “cinn” kelimesinden türemiş bir isimdir. İnsan ve meleklerin dışındaki üçüncü bir varlık türünü oluşturan cinler, İslâm dinince de tanınmaktadır. Nitekim “cinn” ve cin taifesini ifade eden “cânn” kelimelerinin Kur’an’da birçok surede geçmesine ilâve olarak, Kur’an’ın 72. suresi de “El-Cin” adını taşımakta ve bu surede bir cin taifesinin Hz. Muhammed’in okuduğu Kur’an’ı dinleyerek iman etmesinden bahsedilmektedir (Kılavuz 1993: 8). Bundan da anlaşılacağı gibi, cinlerden bazıları mümin bazıları ise kâfirdir. Ayrıca “Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.” (Kur’an, Zâriyât: 56).

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyat Bölümü / ELAZIĞ
ayse.akdemir@mynet.com

ayetinde de belirtildiği üzere, onlar da tıpkı insanlar gibi, ilâhî emirlere uy-
makla yükümlü tutulmuşlardır.

Duyularla idrak edilememeleri nedeniyle insanoğlunun korku ve merak duy-
gularını harekete geçiren bu olağanüstü varlıklarla ilgili çeşitli inanışlar, kültü-
rümüzde geniş bir yer tutmuştur. Sihir ve büyü konusunda cinlerden istifade
edildiğine, bazı cinlerin insanların hizmetine girerek onlara yararlı oldukları-
na, cinler ve dişileri olan perilerle evlenenlerin varlığına inanılmasının yanın-
da; fenalık yapmaya zemin oluşturan inançsızlıkları nedeniyle “habîs (kötü)”
olarak nitelenen kâfir cinlerin insanlar üzerinde etkili olabileceği ve onlara
zarar verebileceği inancı da mevcuttur. Nitekim “cinlerin saldırısına uğraya-
rak hastalanmak, sakatlanmak” anlamında “cin çarpmak” deyimini ile “delir-
mek” anlamına gelen “cin tutmak” deyimini, insanın cinlerin şerrine maruz
kalabileceği ve deliliğin insan vücuduna giren cinler yüzünden meydana
geldiği inancının bir tezahürüdür. “Cinn” kelimesinden türemiş olan “cünûn”
kelimesinin delilik hâlini ifade etmek için kullanılmasında bu inanışların etkili
olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı kökten türemiş olan “mecnûn” da delilik
hâlini kendisinde barındıran kişiyi ifade etmede kullanılmış ve delilerin cinle-
rin istilâsına uğramış kişiler olduğuna inanılmıştır. Bu inancın divan şiirine
yansımaları şu beyitte görmek mümkündür:

Tâ-be-key tenhâ-nişin ü ‘âkil ü ferzâne-yem
Başuma üşdi perî-rûlar bugün dîvâne-yem
Fehîm (G CCXII-1).

*“Bugün başıma peri yüzlü (güzel)ler üşüştüğü (için) dîvâne-yim; (bu) tenhada
oturma, akıllılık ve bilgelik ne zamana kadar (sürecek)?”*

Kendilerinden önceki ve sonraki dönemlerde farklı kültür ve coğrafyalarda
şairlerini vücuda getirmiş olan diğer şairler gibi, şiiri kendi manevî ve içsel
tecrübelerini dışa vurmada bir ifade vasıtası olarak kullanan divan şairleri de
madde âlemindeki varlıkları adlandırma ve varlıklar arası ilişkileri ifade etme
aracı olan gündelik dilin, aşkın (yüce) âlemi anlatmada yetersiz kalması ve
“tatmayanın bilemeyeceği” hâlleri, bilmeyenlerden gizlemek istemeleri gibi
sebeplerle, anlatmak istediklerini birtakım sembollerle ifade etme yolunu
tercih etmişlerdir. Kendi anlamı dışında başka bir “şey”i anlatmada kullanılan
bu sembolik ifadelerin zâhirî anlamlarının yanında, bizim için çok daha fazla
önem arz eden bâtinî anlamları da söz konusudur.

Aşkın âlemi anlatmak amacıyla kullanılan bu semboller, içinde yaşadığımız
madde âleminden seçilmiş olan varlık ve durumlardır. Bu seçimde işaret
edenle işaret edilen arasındaki benzerlik ve paralellikler etkin rol oynamıştır.
Meselâ, aşk ve şarabın her ikisinin de kişinin ayırt etme yeteneğini kaybetme-
sine sebep olma gibi işlevsel bir ortaklığa sahip olmaları, aşk ve âşıklık hâlle-

rini anlatmada “şarap” ve “sarhoşluk”un sembol olarak seçilmesinde etken olmuştur. Âşıklık hâlini anlatmak için kullanılan bir diğer kavram ise “cünûn’dur. Ancak bu benzetmede söz konusu olan delilik, “akıl eksikliği veya yoksunluğu” anlamında olmayıp, aşk sebebiyle aklın saf dışı olması ve bunun sonucu olarak da iradenin elden gitmesi durumunu ifade etmektedir.¹ Aşkın sebep olduğu irade kaybı sebebiyle toplumun genel kurallarına aykırı olan taşkın davranışlar sergileyen âşığın durumu ile delinin toplum içindeki durumu arasındaki zâhirî benzerlik ise âşıklık hâli için, “sarhoşluk” yanında “cünûn”un da sembol olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. “Cünûn” âşıklık sembolü olarak kullanılırken, “mecnûn” da, âşığın sembolü olmaktadır. Âşıklık hâlini anlatmada “sarhoşluk” ve “cünûn” sembol olarak kullanılmıştır; çünkü bunlar “Hak yolcusunun tavırlarına insanlık mertebesi içerisinde en yakın düşen tavırlardır” (Kılıç 2004: 150). Bu nedenle de “âşıklık” ve “cünûn” ile “âşik” ve “mecnûn” arasındaki benzerlik ve paralelliklerin belirlenmesi, bu kavramların âşıklık ve âşik için neden sembol olarak kullanıldığını bir dereceye kadar aydınlatacaktır.

Cünûnun, yani deliliğin cinlerin etkisiyle ortaya çıkan bir hâl olduğuna inanılmasının yanında, cinlerin dışileri olan perilerle ilgili de çeşitli inançlar vardır. Çok güzel ve çekici oldukları düşünülen perilerin bazı insanlara görünerek onları kendilerine âşik ettiklerine inanılmaktadır. Varlığı bilindiği halde, kendisini herkese göstermeyerek sadece bazı insanların gözüne görünme ve görüldüğü kişiyi de güzelliği ve çekiciliği sayesinde kendisine âşik etme gibi özellikleri münasebetiyle de peri, divan şiirinde sevgilinin benzetileni olarak karşımıza çıkar ve bütün bu özellikleriyle de bilhassa hakikî sevgiliye işaret eder. Perilerin görülmesi neticesinde ağızda eğrilme ve anlamsızca gülme gibi anormal hâllerin ortaya çıktığına inanılması ise, bu olağanüstü varlıklarla ilgili inanışların bir başka boyutunu teşkil etmektedir. Bu durum ise, ilâhî aşka mazhar olmanın etkisiyle, bu hâli anlamayanlara anormal gelebilecek birtakım davranışlar sergileyen âşığın hâliyle paralellik arz etmektedir. Peri, nasıl ki sadece bazı insanların gözüne görünüyorsa, hakikî sevgilinin, yani Hakk’ın varlığının idrakine gerçek anlamda varabilenler de sadece bazı insanlardır ve bu yüzden de bu insanların tavırları diğerlerine anormal gelir.

Mecnûn ile âşik arasındaki diğer bir paralellik ise, akıldan uzak olma hususunda ortaya çıkmaktadır. Akıl vasıtasıyla tanımlanabilen “cünûn”, akıldan uzak olma hâlini, “mecnûn” ise bu hâli kendisinde barındıran kişiyi ifade etmektedir. Delilik hâlinin ortaya çıkmasında kişinin istem ve iradesi söz konusu olmayıp, bu durum kişi için bir kusur mahiyeti taşımaktadır; çünkü kişinin mantık esasları dâhilinde devam eden toplumsal hayatla uyum içinde olmasını ve toplum içinde bir birey olarak kendisine bir konum edinmesini sağlayan akıldan uzak olmak, onu sosyal hayat içerisinde “özel” bir konuma

getirmekte ve normal insanlardan farklı bir muamele görmesine neden olmaktadır. Bu nedenle de mecnûnun akıldan uzaklığı “eksiklik ve yoksunluk-tan başka bir şey değildir” (Pürcevâdî 1998: 223).

“Beşerî” ve “hakikî” gibi kategorilere ayrılan aşk kavramı, kesret âlemine ait tüm varlıkların (dolayısıyla da insanın) aslında Mutlak Varlık’ın isim ve sıfatlarının tecellîsinden ibaret olması ve buna bağlı olarak beşerî aşkın da temelde Mutlak Varlık’a dayanması sebebiyle, özde tektir ve gerek beşerî gerekse hakikî boyutta ortaya çıkmış olsun, her iki durumda da akıl kavramıyla bir karşıtlık oluşturmakta ve kişiyi akıldan uzaklaştırmaktadır. Çünkü “kendinde ölçü de düzen de bulunmayan şey (aşk), akılla yönetilemez” (Schopenhauer 2002: 46).

Şiddetli aşk sebebiyle aklın hâkimiyetinden çıkarak aşkın hâkimiyetine giren ve bunun neticesinde de iradesini yitiren beşerî âşığın akıldan uzaklığı, mecnûnunki gibi istem ve irade dışı ortaya çıkan bir durumdur. Ancak âşığın mecnûnda olduğu gibi, bir akıl eksikliği veya yoksunluğu durumu mevcut olmayıp, sadece aklın saf dışı olmasından kaynaklanan bir irade kaybı söz konusudur.

Hak âşığı da akıldan uzak olma konusunda mecnûnla aynı safta yer almaktadır; ancak onun akıldan uzaklığı mecnûnunki gibi istem ve irade dışında ortaya çıkan bir durum olmayıp, aksine iradesi dâhilinde ortaya çıkmaktadır. Hak âşığının akıldan uzak olmayı istemesi, “[°]akl-ı me[°]âş” veya “[°]akl-ı cüz’î” denilen insan aklının hakikati arama yolunda yetersiz olduğu inancından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de “akıl bir sınır içinde, bir kayıt altındadır; çünkü “ikâl’ yani “akala” kökünden gelmektedir. Bunun anlamı ise bağlamak, bukağı tutmak, köstek vurmaktır” (İbn Arabî 1998: 128). Mevlânâ da insan aklını ifade eden cüz’î aklın hakikati idrak etme konusundaki âcizliğini şu dizelerinde açıkça ifade etmiştir:

Cüz’î [°]akıl söz ve işlerimizde bize delîl olur

Ama Allâh bahsinde değeri sıfır olur

(Uludağ 1999: 35).

Bunun için Hak yolunda ilerlemek isteyen âşık, insan aklını ifade eden “[°]akl-ı me[°]âş” ı bir kenara bırakarak, hakikate ulaşmanın yegâne yolu olarak kabul ettiği “aşkla ([°]akl-ı me[°]âd)” yoluna devam eder; çünkü “akıl ona ancak uyanıklığın kapısına ulaşması konusunda yardım edebilir” (Arasteh 2000: 88). Onun işlevi aydınlanmaya açılan kapıyı buluncaya kadardır ve o kapı bulunduğu anda aklın terk edilmesi gerekmektedir. Bundan da anlaşıldığı gibi, mecnûnun akıldan uzaklığı ile Hak âşığının akıldan uzaklığı çok farklı mahiyetler taşımakta olup, âşığın akıldan uzaklığı mecnûnunki gibi “eksiklik ve yoksunluk nedeniyle değil, olgunluk (kemâl) nedeniyle” (Pürcevâdî 1998: 224).

Akıldan uzak olmak, kişinin dünya ile bağlarının zayıflamasında da önemli bir etkidir; çünkü insan, aklı sayesinde yaşamında karşılaştığı güçlükler karşısında çözüm üreterek hayat içinde var olabilme mücadelesi vermekte ve toplumla sağlıklı bir iletişim kurabilmektedir. Bu nedenle de mecnûnun dünya hayatıyla bağları zayıftır. Ayrıca o, hayatını idame ettirebilmek için gerekli olan şartları sağlayabilme gücünden de yoksundur. Mecnûnun bu durumu, tasavvufta “*ukalâ-i mecânîn* (akıllı deliler)” olarak isimlendirilen ve “sürekli cezbe hâlinde bulduklarından kendilerine hâkim olamayan, geçimlerini temin edemeyen” (Uludağ 1999: 351) özel bir grubun durumuyla büyük bir benzerlik göstermektedir.

Mecnûn ile âşık arasındaki bir benzerlik de halkla ilişki hususunda görülmektedir. Dağ, çöl, harabe ve mezarlık gibi تنها yerleri kendisine mesken edinen mecnûn, toplumla asgarî düzeyde bir ilişki içinde bulunmakta ve insanlardan kaçma eğilimi göstermektedir. Mecnûnun toplumla ilişkisi “kaçış” niteliği taşıırken onun bu husustaki durumu “yalnızlık” olarak ifade edilebilir. Mecnûnun bu durumu ise tasavvuf sistemi içinde yer alan “çile” veya “halvet” uygulamalarıyla paralellik göstermektedir. Çeşitli tekke ve tarikatlarda açlık, uykusuzluk sürekli sükût ve tefekkür, aralıksız ibadet ve zikir, bedene eziyet etmek, dilencilik yapmak, tekkeye odun taşımak, inzivâ ve mağaralarda yaşamak gibi belirli bir süresi ve düzeni olmayan çeşitli uygulamalar başlıca çile çeşitleri olarak görülmüştür. Genellikle kırk (Mevlevîlerde bin bir) gün süren ve sûfinin kendisini dünyevî meşgalelerden ve toplumdaki soyutlaması esasına dayanan çile ise “halvet” olarak adlandırılmıştır (Eraydın 1993: 315). Halvet uygulamasında sûfi, tekkelerin bu uygulama için özel olarak yapılan dar ve karanlık bölümlerinde (halvetgâh/halvethâne) inzivâyâ çekilerek nefsanî arzularından uzaklaşmaya çalışır. Ancak tasavvufî hayatın henüz kurumlaşmamış olduğu dönemlerde mağara ve kuyu gibi mekanlar sûfiler tarafından halvet mekanı olarak kullanılmıştır (Tanman 1997, 388). Sûfinin kendisini maddî âleme bağlayan hususları terk etmesi ve onlarla ilgisini kesmesi (kat^c-ı ‘alâ’ik) suretiyle nefsinin terbiye etmesi ve böylece Hakk’a ulaşma yolunda aşama kaydetmesini sağlamak amacıyla yapılan bu uygulamaların bir parçası olan toplumdaki soyut, yalnız bir yaşam sürme ve تنها yerleri mesken edinme hususlarının, toplumdaki kaçarak yalnız bir yaşam süren ve تنها yerleri kendisine mesken edinen mecnûnun tavırlarıyla paralellliği açıktır.

Maddî ve dünyevî bağları terk ederek toplumdaki soyut ve yalnız bir yaşam sürme, Gazâlî ve Mevlânâ gibi meşhur mutasavvıfların maddî ve dünyevî bağların “kendilerini gerçekleştirme”de engel teşkil ettiğinin idrakine varmalarıyla beraber başvurdukları bir yol olmuştur. Her ikisi de kendi zamanlarının büyük âlimleri olan ve halka önderlik eden, toplumda yüksek mevki ve

itibar sahibi olan bu mutasavvıflar, yeniden doğuş sürecini yaşayabilmek için mal ve mülklerinden vazgeçmiş, kendilerini toplumdan ve hatta ailelerinden soyutlayarak yalnızlığı seçmiş ve böylece kendi içlerine yönelerek, iç çelişkilerini çözümlenmiş ve hakikate ulaşmışlardır.

Nefsin arzularına karşı koyma ve yalnızlık esaslarına dayalı çile uygulamalarının dışında, uzun ve zor yolculuklara çıkma ve çöllerde dolaşma gibi çile uygulamaları da vardır (Eraydın 1993: 315). Sûfinin nefse zor gelen birçok zorlukla karşı karşıya kaldığı ve bunlarla mücadele ettiği söz konusu yolculuklar, çok çeşitli zorlukların mevcut olduğu ruhî ve manevî bir yolculuk olan seyr ü sülûkun bir ifadesi gibidir. Bu ruhî ve manevî yolculuğun ilk aşamasını, nefsin arzularıyla mücadele etmek oluşturmakta ve ancak nefis kötü huylarından arındığı zaman seyr ü sülûkte bir mesafe katetmiş olma söz konusu olabilmektedir. Yolculuk esasına dayanan çile uygulamalarında sûfinin manevî ve içsel yolculuğunda aşama kaydetmesini sağlayan unsur, yolculuk boyunca karşılaştığı zorluklara karşı verdiği nefsi mücadeledir. Çile uygulamasının bu çeşidinin de bilinçsiz bir şekilde çöllerde, dağlarda ve mezarlıklarda dolaşan mecnûnun durumuyla benzerliği söz konusudur.

Mecnûn, şuur ve irade sahibi olmadığı için şer'î yükümlülüklerden muaftır; çünkü akıl sahibi olduğu için ilâhî emir ve yasakların muhatabı olan insan, eda ehliyetinin temelini oluşturan temyiz gücünü "cünûn" sebebiyle kaybettiği zaman, ibadetlerin edası yükümlülüğü de ortadan kalkar (Dönmez 1993: 127). Tasavvufta da âşık, öncelikle ma'rifete ulaşmak için temel esas olan şer'îyi yaşar, daha sonra şer'îyi geride bırakarak tarikat, hakikat ve ma'rifet silsilesini takip eder. Şer'iatla başlayan ve ma'rifetle sonuçlanan bu yolculukta ma'rifet noktasına ulaşıldığında ise şer'iat artık birinci derecede bir önem arz etmez hâle gelir; çünkü artık şer'iat (zâhir) aşılmış ve ma'rifete (bâtın) ulaşılmıştır. Şer'iat, tarikat, hakikat, ma'rifet silsilesini takip ederek Hakk'a ulaşmak belirli bir çaba gerektirir. Kendisi çaba sarf etmediği hâlde, Hakk'ın cezbesiyle kendisine yaklaştığı meczûbların bu konudaki durumu ise daha farklıdır. Hiçbir zorlukla karşılaşmadan ve çaba sarf etmeden Hakk'a ulaşan meczûblar, cezbenin etkisiyle kendilerinden geçerek akıl ve şuur hâllerini yitirdikleri için, dinin emir, yasak ve ibadetleriyle mükellef değillerdir (Uludağ 1999: 353). Meczûbların şer'iat karşısındaki bu durumu delininkiyile aynıdır.

Şer'î yükümlülüklerden muaf olan mecnûn için, cehennem korkusu veya cennet ümidi taşımak da söz konusu değildir. Aynı durum Hak âşığı için de geçerlidir; çünkü tasavvufta nihai hedef "cennet" değil, "Cemâl" dir.² Bu nedenle de mecnûn ve âşık, şekilci dinî bağlardan uzak olmanın yanında, cehennem korkusu ve cennet ümidi taşımama hususunda da birleşmektedirler.

Dünyevî hayatla bağları oldukça zayıf olan mecnûn, bu hayatın çok önemli bir unsuru olan ve insanları kendisine tutsak eden “zaman”ın esiri olmaktan da uzaktır. “Akıllı” olarak nitelenen insanlar, geçmişin pişmanlıkları ve gelecek endişesi içinde bugünlerini mahvederken, mecnûn ne geçmişi ne de geleceği düşünür. Onun bu hâli ise, tasavvuftaki “ânu yaşama” prensibiyle örtüşmektedir. Mutasavvıflar bu hâllerini ifade etmek için, kendilerini “ibnü’l-vakt (zamana uyan)” tabiriyle nitelerken, geçmiş ve gelecekle uğraşmayarak sadece içinde buldukları zamanın gereğini yaşadıklarını ifade ederler.

Mecnûnun topluma karşı tavrı “kaçış” niteliği taşıırken, toplumun ona karşı tavrı ise “tecrit etme” şeklindedir. Bu tecrit, “halkla bağlantısı bir tür irade dışı karşıtlık ve taşkınlık” (Pürcevâdî 1998: 223) olan mecnûnun toplum tarafından kabul gören sosyal normlara ve kurallara uymayan aykırı hâli ve uygun-suz davranışlarından kaynaklanmaktadır. Mecnûn kurallara uymaz; çünkü kurallar onun yoksun olduğu aklın ürünüdür.

Toplum mecnûnu sosyal hayattan tecrit ederek, ıslah etme maksadıyla tımarhanede zincire bağlı tutar. Bu durum ise kaçışa engel teşkil etmekte ve dolayısıyla da toplumdan kaçış, zincire vurulmamış mecnûnlar için söz konusu olabilmektedir. Divan şairleri de kendilerini “mecnûn” olarak nitelerken, zincire bağlı olmaktan da bahsederler ki, onların bağlı olduklarını ifade ettikleri zincir, sevgilinin saçlarıdır. Saçın tasavvufta kesreti sembolize etmesinden yola çıkarak da diyebiliriz ki, şairlerimizin bahsettikleri bu zincire bağlı olma durumu, kesretten arınmamış olmanın sembolik bir ifadesidir ve bu da “kat’-ı ‘alâ’ik” kavramının karşısında yer almaktadır. Bunun yanında “akl” kelimesinin “ikâl/akala (bağlamak, bukağı tutmak, köstek vurmak)” kökünden gelmesi ve bu yönüyle de sınırlandırılmışlığı ifade etmesi bakımından zincir, aklın sembolü olarak da düşünülebilir. Ayrıca akıl, kişiyi toplum kurallarına uymaya ve böylelikle hayatına bir sınır getirmeye mecbur etmesinin yanında, dünyevî ve uhrevî hayata da kayıtlı kılmaktadır. Aklın bütün bu özellikleri ise, kayıtlı olmayı ve sınırlandırılmışlığı çağrıştıran zincirle örtüşmektedir. Sonuç olarak, deliliği tedavi etmek amacıyla kullanılan zincir, hem kesrete, yani dünyevî hayata bağlı olmanın hem de aklın sembolü olarak düşünüldüğünde, delilikten/âşıklıktan uzak olmayı ifade etmektedir; çünkü dünyevî hayata bağlı olan ve aklın koyduğu kurallar çerçevesinde hareket eden kişi, henüz aşkla tanışmamış demektir.

Toplumdan tecrit etmenin dışında, halkın mecnûnlara yönelik diğer bir tavrı da onları alaya alarak eziyet etmektir. Toplumun delilerin taşkınlığına ve ölçsüzlüğüne olan tepkisi, onları kınamak ve taşlamak suretinde tezahür etmektedir. Âşık da aşk coşkuluğu ile sergilediği taşkın ve aykırı davranışları nedeniyle toplumun kınamasına maruz kalmaktadır; ancak onun melâmeti delilerinki gibi yalnız halktan gelen bir melâmet değil, aynı zamanda kendileri tarafından da

nefislerine yöneltlen bir melâmettir. Divan şiirinde âşığa halktan yöneltlen melâmet, “seng-i melâmet” tabiriyle taşâ benzetilmek suretiyle ifade edilirken, aynı zamanda delilerin taşlanması hususuna da işaret edilmektedir.

Mecnûn ile âşık arasında davranışsal boyutta ortaya çıkan bir diğer benzerlik ise, toplumun akıl konusundaki genel yargılarına göre “akıllı” sınıfında yer alan insanlara tuhaf ve saçma gelecek birtakım sözler söylemeleridir. Mecnûnün bu hâline sebep, akıldan yoksunluktur. Âşığın bu konuda mecnûnla benzerliği ise, ilâhî feyze mazhar olmanın coşkuluğu ile anlamayanlara saçma gelecek birtakım sözler söylemesidir. Tasavvufu “şathiye” olarak isimlendirilen bu sözler, âşıkların “Hak (Dost) ile olan üfletleri neticesinde oluşan bir tür mecnûnluk hâlimden neş’et etmektedir” (Kılıç 2004: 123). Bu konuyla alâkalı olarak baharda deliliğin azdığı şeklindeki inancı da hatırlamak gerekir; çünkü tasavvufî bir terim olarak “bahâr”, feyiz ve vecd hâlini ifade eder ki, şathiyelerin söylendiği anlar da bu vecd hâlleridir.

Mecnûnun tek kelimeyle “perişanlık” şeklinde ifade edilebilecek dış görünümü ve intizamdan uzak hayatı da şiirlerimizde sürekli “dü-tâ, bî-karâr, bî-çâre, şûrîde-hâl, ser-nigûn, ser-gerdân, perîşân” vs. gibi içsel ve dışsal dağınıklık ve perişanlık ifade eden sıfatlarla beraber anılan âşığın durumuyla paralellik göstermektedir. Ancak mecnûnun perişanlığı daha çok dışı ilgilendiren bir durum olup, kişisel ve toplumsal hayatı düzenleyen akıldan yoksun olmaktan kaynaklanırken, âşığın perişanlığı daha çok duygusal düzeye ilgili olan ve aşkın sebep olduğu bir durumdur; “çünkü aşk insanın hayatını altüst eder, insanı şaşkına çevirir, hayrete düşürür. Şaşkınlık ise insanın kendini dağıtmasına neden olur” (İbn Arabî 1998: 83). Âşığın içsel dağınıklığı, için dışı yansımaları neticesinde dış görünümünü ve hayatını da etkileyen bir durum olmakla beraber, âşık için kullanılan söz konusu vasıflarla daha ziyade onun içsel durumuna işaret edilir.

Mecnûnla âşığın bir başka ortak noktası ise vücutlarındaki yaralardır. Mecnûnun vücudundaki yaralar, deliliğin insan vücuduna giren cinler yüzünden meydana geldiğine inanılması ve buna bağlı olarak da vücuda girdiğine inanılan cinleri öldürmek amacıyla yapılan bir işlemin sonucunda ortaya çıkmaktadır; çünkü “eskiden delileri hem zayıf düşürmek hem cinlerini yakmak, yani ‘def ı-i cünûn etmek için’ başlarına dağ vururlar ve üzerine de pamuk yapıştırırlarmış. Bu dağı göğse de vururlarmış” (Onay 2000: 159). Divan şiirinde de âşık, aşk ve ayrılık sebebiyle vücudu, sinesi ve gönlü yaralar içinde kalmış bir şekilde tavsif edilir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, âşığın içinde bulunduğu bütün bu hâllerin sebebi aşktır ve “bunların hepsi de sevdanın karşı konulmaz çağrısına kulaklarını tıkamış, huzur ve rahat içinde yaşayan kitlelerin hayatıyla tam bir karşıtlık oluşturur” (Andrews 2003: 15).

Divan şiirinin ortak malzemesi içinde yer alan “cünûn” ve “mecnûn” kavramlarının “Fehîm-i Kadîm Dîvânî” ndaki kullanımını incelendiğinde ise, bu kavramların sık sık tekrarlandığı göze çarpmaktadır.³ Bu kavramların kullanımı, delilerin akıldan yoksun olmaları, alay ve eğlence konusu yapılmaları, taşlanmaları, zincire vurulmaları, dinî yükümlülüklerinin ve cezaî ehliyetlerinin olmaması, iyileştirilmek amacıyla dağlanmaları, Ay’la konuşmaları, aybaşlarında ve baharda deliliklerinin azması gibi özellikleri nedeniyle “akıl, melâmet, seng, zencîr, mükellef (teklif, tekellüf, külfet), dağ, penbe, Ay, hilâl ve bahâr” gibi kelimeleri de beraberinde getirmiş ve delilikle ilgili bu kelime grubu, Fehîm-i Kadîm Dîvânî’nda geniş bir yer tutmuştur. Eserinde göze çarpan bu özellik, Fehîm’in bu kavramlara karşı özel bir ilgi ve yakınlığının olması şeklinde yorumlanabilir.⁴ Bu ilgi ve yakınlığın tespiti için de Fehîm’in bu kavramları kullandığı beyitlere bakılması gerekmektedir. Bunlar içinde öncelikli olanlar ise, Fehîm’in akıl hakkındaki görüşünü ve onun karşısındaki tavrını yansıtan beyitlerdir:

Tengnâ-yı kal’â-i ‘akl içre olmaz şeh-r-bend
Dil ki bir dîvâne-i deşt-i cünûn-peymûdedür
Fehîm (G LXVIII-2).

“Deliliğin ölçüldüğü (test edildiği) çölün bir dîvânisi olan gönül, akıl kalesinin darlığında şehirde oturmaya mahkûm olmaz.”

Şehirlerin etrafının surlarla çevrilmesine işaret edilen beyitte, akıl da şehrin etrafını saran kaleye benzetilmiştir. Fehîm, akli şehrin etrafını çevreleyen ve bu yönüyle de sınırlandırılmışlık ve kuşatılmışlık çağrışımı uyandıran kaleye benzetmek suretiyle, aklın sınırlılığına işaret etmek istemiştir. Kendisi sınırlı bir varlık olan aklın ortaya koyduğu kurallar da sınırlandırıcıdır. Aklın tezhürü olan bu kuralları benimseyenler, sınırlandırılmışlığı da kabul etmiş demektir. Esasen onların yaşadıkları mekânın, etrafı çevrelenmiş şehir olması da bu sınırlandırılmışlığın bir göstergesidir. Kural tanımayan delinin mekânı ise şehir değil, “deşt-i cünûn-peymûde”, yani deliliğin ölçüldüğü, test edildiği çöldür.

Fehîm, aklın sınırlı olduğu ve ona bağlananın da kendisini bu sınırlılığa mahkûm edeceği şeklindeki görüşünü, akli sınırlandırılmışlık ifade eden “zencîr” ve kişinin görüş alanının daralmasına, hareketlerinin kısıtlanmasına neden olan “şeb (gece)” ve “tîre (karanlık)” kavramlarıyla beraber kullandığı aşağıdaki beyitlerde de tekrarlar:

Bend-i zencîr-i zülf-i ‘akl olamam
Bîşe-zâr-ı cünûnda şîr benem
Fehîm (G CCVI-9).

“Delilik ormanının aslanıyım, akıl saçının zincirine bağlanamam.”

Encüm-i şeb-fürûz-ı  akl olmuş iken çerâğ-ı dâğ
Bâdî-i vâdî-i cünûn oldu bana sürâğ-ı dâğ

Fehîm (G CLIII-1).

“Yanık yarası mumu, akıl gecelerini aydınlatan yıldız olmuşken, yanık yarası izi bana delilik vadisinin başlangıcı oldu.”

Burada akıl, kişinin görüş alanının daralmasına ve hareketlerinin kısıtlanmasına sebep olan “şeb (gece)” ye benzetilerek yine aklın sınırlılığına işaret edilmiştir. Delilik alâmeti olan “dâğ (yanık yarası)” ise akıldan uzaklaşmış olmayı ifade ettiği ve dolayısıyla da aklın sınırlılığından (karanlığından) kurtulmak anlamına geldiği için, geceyi aydınlatan ve karanlıkta yön göstererek insanların hareket alanını genişleten yıldızlara benzetilmiştir.

Yeter pervânelik itdüm çerâğ-ı fîre-i  akla
Dil-i sevdâ-perestüm bülbül-i bâğ-ı cünûn olsa

Fehîm (G CCLVI-2).

“Akıl karanlığının mumuna pervanelik ettiğim yeter, sevdaya tapan gönlüm, artık cinnet bahçesinin bülbülü olsun.”

Bu beyitte ise, aklın hem “fîre (karanlık)” hem de “çerâğ (mum)” gibi tezat iki unsurla beraber kullanılması dikkat çekicidir. Burada “fîre” kavramıyla aklın sınırlılığı ifade edilirken, “çerâğ” ile de aydınlığa açılan kapıyı bulmak için öncelikle akla ihtiyaç olduğuna işaret edilmektedir. Mevlânâ da bu hususu akli kandile benzetererek şöyle dile getirir: “Ruh karanlık içindeyse yolunu bulması için aklın aydınlığına ihtiyaç duyar; fakat ruh aydınlanmışsa kimse aklın kandilini aramaz” (Sayar 2003: 15).

Bu beyitlerden de Fehîm’in aklın sınırlı olduğuna inanmak hususunda mutasavvıflarla aynı görüşü paylaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim mutasavvıflar “Al-lâh akılla bilinmez” diyerek hakikate ancak aşkla ulaşılabilmesine inanırlar. Fehîm’in de hakikate ancak aşkla ulaşılabilmesine inandığını, âşıklığın temsilcisi olan “Mecnûn” ile aklın temsilcisi olan “Eflâtûn” u kıyaslamalı olarak karşı karşıya getirdiği aşağıdaki beyitte görmek mümkündür:

Hevâ-yı  aşk ile Mecnûn kenâr-ı maksada erdi
Uyup  akla Felâtûn gark-ı bahr-ı hayret olmuşdur

Fehîm (G LXXVII-3).

“Mecnûn, aşk arzusuyla maksadının sahiline ulaştı, fakat Eflâtûn, akla uyarak hayret denizinde boğuldu.”

“Hevâ” kelimesinin Mecnûn’un Leylâ’ya karşı hissettiği beşerî aşkı ifade etmenin yanında, “bahr” kelimesiyle ilgili olarak “hava, rüzgâr” kavramlarını da çağrıştıracak bir şekilde kullanıldığı bu beyte göre, maksada (hakikat) ulaşmak ancak aşkla mümkün olabilmektedir. Aşkın mutlaka ilâhî boyutta

ortaya çıkmış olması gerekmez; çünkü beşerî boyutta ortaya çıkan bir aşk da zamanla ilâhî boyuta geçebilmektedir. Nitekim Leylâ'nın aşkıyla çöllerde düşerek perişan ve delilere yaraşan bir yaşayış biçimi sergileyen Kays, beşerî aşkla başlayıp nihaî bütünleşmeyle sona eren bir dönüşüm süreci yaşayarak hakikate ulaşır. Onun başlangıç noktası, beşerî de olsa aşktır. Eflâtûn'un da amacı hakikate ulaşarak âlemin sırrına vâkif olmaktır; fakat o, bunu akılla yapmaya çalışmış ve ancak "aklın ulaşabildiği son nokta olan hayret" (Uludağ 1999: 36) noktasına ulaşabilmiştir. Bu beyitten de anlaşıldığı gibi Fehîm, hakikati aramada akli kendilerine araç edinmiş filozofların yöntemlerine muhaliftir.⁵

Akla karşı menfi bir tavır sergileyen Fehîm'in benimsediği yol, mutasavvıfların yolu olan aşk yoludur:

‘Aşka yâr ol ‘akl ile germ-ihtilât olma gönül

Âşinâ bigâne vü bigâne olmaz âşinâ

Fehîm (G XI-4).

“Ey gönül! Aşka dost ol, akılla sıkı fıkı olma; (çünkü) tanıdık yabancı, yabancı da tanıdık olmaz.”

Beyitte aşk ve akıl için kullanılan “âşinâ (tanıdık)” ve “bigâne (yabancı)” kavramları, aşk ve akılla ilgili önemli bir hususa göndermede bulunması bakımından dikkate değerdir. İnsan, vücut ve ruh olmak üzere iki yönlü bir varlık olup, akıl onun maddî varlığını ilgilendiren ve dünya hayatına ait olan bir kavramdır. Ancak insanın bir de manevî yönü bulunmaktadır ki, beyitte bahsedilen aşk da işte bu manevî yönü teşkil eden ruhu ilgilendirmektedir. Akıl, ruh beden kalıbına girip de madde âlemine gelince insana verilmiştir. Ancak ruhun aşkla âşinâlığı, ezelde Allâh'ın ruhlara “Elestü bi-Rabbiküm (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?)” sorusunu yönelttiği elest bezmine dayanmaktadır. Fehîm de aşkın elest bezminde başladığını aşağıdaki beyitlerinde açıkça belirtir:

Çün su’âl-i “elestü bi-rabbiküm”e

Bî-muhâbâ “belâ” cevâb ittüm

Bin belâ vü ‘azâb olup teklîf

Âteş-i ‘aşkı irtikâb ittüm

Fehîm (K II-11,12).

“Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” sorusuna çekinmeden ‘Evet!’ dediğim an, bana teklif edilen binlerce belâ ve azaptan, aşk ateşini seçtim.”

Yani aşkla âşinâlık, insanoğluna aklın verilmesinden çok daha öncelere, ta ezele dayanmaktadır ve bu nedenle de akıl, aşkla kıyaslandığında “bigâne (yabancı)” konumuna düşmektedir. Fehîm Dîvânî’nda cünûn, yani delilik işte bu aşkın sebep olduğu bir durumdur:

Oldı dilden mezheb ü °akl-ı tasarruf ber-taraf

Ba°de-zîn dîvâne-i °aşkam tekellûf ber-taraf

Fehîm (G CLV-1).

“Din ve akla sahip olma, gönülden uzaklaştı, bundan sonra aşkın dîvânesi olduğumdan her türlü külfetten kurtulmuşum.”

Bir dinin şubelerinden her birini ifade etmenin yanında, “din” anlamı da bulunan “mezheb” kelimesi, bu beyitte ikinci anlamıyla ilgili olarak şer’î yükümlülükleri ifade edecek şekilde kullanılmış ve delilerin akıldan yoksun olmaları nedeniyle şer’î yükümlülüklerden muaf olmalarına işaret edilmiştir. Cezbeyle kendilerinden geçen ve bir daha kendilerine gelemedikleri için akıl ve şuur hâllerini yitiren meczûblar da şer’î yükümlülüklerden muaflardır. “Dîvâne-i °aşkam (aşk delisiyim)” tabirinden de anlaşılacağı gibi, Fehîm’in dîvâneliği de meczûbların durumunda olduğu gibi aşk sebebiyledir.

Hem şer’î yükümlülüklerden muaf olan deli hem de “Cemâl” e ulaşmayı kendisine amaç edinmiş olan Hak âşığı, cehennem korkusu ve cennet ümidi taşımaktan uzaktır. Kendisini “dîvâne-i °aşk (aşk delisi)” olarak niteleyen Fehîm de cennet ümidi taşımadığını şöyle dile getirir:

Kevser hayâli °âşka nakş-ı ber-âbdur

Kılduk tehî habâb-ı dili Selsebil’den

Fehîm (G CCXXXV-3).

“Kevser’i hayâl etmek, âşığa su üzerinde bir resim (gibi)dir, (bu yüzden biz), cennetteki Selsebil isimli suyu gönül kabarcığından boşalttık.”

Cennet nimetlerinden “Kevser” in zikredildiği beyitte “hayâl”, “habâb (su kabarcığı)” ve “nakş-ı ber-âb (su üzerinde resim)” gibi aslî bir varlığı olmayan kavramların kullanılması suretiyle, Mutlak Varlık’a ulaşma arzusu dışındaki tüm arzuların aslında geçici ve asılsız olduğu ifade edilmek istenilmiştir. Kendi izafî varlığını Mutlak Varlık’ta yok ederek “bekâ” ya ulaşmayı arzulayan âşık, elbette ki cennetteki Selsebil suyunu gönül kabarcığından boşaltacak, yani cennet arzusunu gönlünden çıkaracaktır.

Dünyevî hayatı tanzim eden ve kişinin bu dünyayla bağlarını oluşturan akıldan uzak olmak, bu hayata kayıtsız olmayı da beraberinde getirir. Fehîm, bu husustaki durumunu da şöyle ifade eder:

Fârigüz kayd-ı cihândan °âşık-ı dîvâneyiz

Âşinâya âşinâ bigâneye biganeyiz

Fehîm (G CXXXIV-1).

“Dünya bağlarından kurtulmuşuz, dîvâne âşığız, tanıdığa tanıdık, yabancıya da yabancıyız.”

Bu beyitte geçen ve “vazgeçmiş, terk etmiş, el çekmiş” gibi anlamları olan “fâriğ” kelimesinin anlamı dikkate değerdir. Kelimeyi bu anlamlarından hangisiyle bugünkü Türkçeye çevirirsek çevirelim, beyitten dünya bağlarından bilinçli bir şekilde uzaklaşıldığı sonucu çıkar. Dünya bağlarından bilinçli bir şekilde uzaklaşmak ise, seyr ü sülûkun ilk dönemlerindeki halvet uygulamasının temelini oluşturmaktadır.

Şairlerin, sanatlarını geçim vasıtası olarak kullanmalarını eleştirdiği şu beyitten, Fehîm’in şiiri dünyevî arzulara ulaşmak amacıyla kullanmayı hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır:

Mahz-ı terzîk sözleri kiminün
Kiminün beyti yâve dükkânı
Fehîm (K XVII-57).

“Kiminin sözleri rızkın, beslenmenin ta kendisi, kiminin beyti (ise) saçma sözler dükkânıdır.”

Gerçekten de divan şairleri kasidelerini genellikle bir karşılık ümit ederek yazdıkları hâlde, “onun on yedi kasidesinden sadece iki tanesinde talep ifadesi” (Üzgör 1991: 13) bulunması, Fehîm’in bu husustaki samimiyetini kanıtlamaktadır. Diğer divan şairlerinin çoğunun sanatlarını padişah başta olmak üzere, devlet adamları ve diğer nüfuzlu insanlara yakınlaşmak ve bu sayede rahat bir yaşam sürme amacıyla kullanmalarına rağmen, Fehîm’in bu duruma karşı olumsuz bir tavır takınmasının temelinde dünya hayatına kayıtsızlığı olduğu söylenilebilir.

Bu beyitlerden de anlaşılıyor ki, Fehîm, ne dünya ne de ahiret hayatına kayıtlıdır.⁶ Delininki bilinçsizce olsa da Fehîm’in bu hâli, delinin ve Hak âşığının dünya ve ahiret karşısındaki tavrıyla aynıdır. Şairimiz, bu kayıtsızlığını ifade etmek için de Dîvân’ının birçok yerinde kendisini “âzâde” olarak niteler.

Fehîm’in aşağıdaki beyitlerde de görüldüğü gibi, deliliği tasavvufta kesreti sembolize eden saç ve kaşla beraber kullanması ise, âşığın kesretten kaçma eğilimiyle ilgilidir:

Zülf ü ebrûnu idüp cîm ile nûna teşbîh
Yazdı ser-levh-i dile menkabe-pîrâ-yı cünûn
Oldı dil cünbiş-i mâh-ı nev-i ebrûnu görüp
Sipeh-endâz-ı hîred ma’reke-ârâ-yı cünûn

Fehîm (G CCXLIII-5,6).

“Cinnet menkıbesini tertip eden, (senin) saçını ve kaşını cim ve nun harflerine benzeterek (onları) gönül sayfasının başına yazdı. Gönül, senin hilâl şeklindeki kaşının hareketini görünce, akıl askerini atıp cinnetin savaş alanının süsleyicisi oldu.”

Ayrıca bu beyitlerde “cîm” ve “nûn” harfleriyle “cinn” kelimesine işaret edilerek deliliğe cinlerin sebep olduğu inancına göndermede bulunulurken, “mâh-ı nev (hilâl)” ile de deliliğin aybaşlarında azması hususuna işaret edilmektedir.

Fehîm’in “yarın/gelecek” karşısındaki tavrı ise, mutasavvıfların “âni yaşama” prensibinin izini taşır. Onun gelecek karşısında böyle bir tavır takınmasına sebep, âşıklığıdır:

Yârini fikr eyleyenler yarını anmaz Fehîm
‘Âşıkam ben sanmanız endîşe-i ferdâdeyem
Fehîm (G CCXI- 8).

“Ey Fehîm! Sevgilisini düşünenler yarını anmaz, ben âşığım, benim gelecek düşüncesinde olduğumu, geleceği düşündüğümü sanmayın.”

Mısır, Kudüs, Haremeyn ve Edirne’ye seyahatleri olduğu çeşitli kaynaklarda kayıtlı olan (Üzgör 1991: 3) Fehîm’in Mısır’a gitmeden önceki şiirlerinde İstanbul’a karşı duyduğu nefreti ve buradan gitme isteğini, gittikten sonra ise oradan da sıkılarak geri dönmek istediğini bazı şiirlerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.⁷ Nefret ettiği İstanbul’dan ayrılarak büyük bir istekle gittiği Mısır’da da kısa sürede sıkılan ve İstanbul’a geri dönme özlemi içine giren Fehîm’i ne Mısır seyahatine ne de diğer seyahatlerine sürükleyen bir hedef olmayıp, bu seyahatleri yalnızca gerilmiş bir yaydan fırlar gibi kaçmak ve kendinden uzaklaşmak (İsen 1997: 241) isteğiyle yaptığı, ancak gittiği yerlerde de durmadığı anlaşılmaktadır. Fehîm’in yaptığı bu seyahatler, delilerin bilinçsiz bir şekilde sürekli dolaşmalarına ve sûfilerin yaptıkları seyahatlere benzemektedir. Ayrıca “dervişlerde görülen o ruh derinliklerinde hissedilen gurbet duygusunu tatmin için diyar diyar gezişlere benzer durumda seyahatler yapmasına rağmen, hiçbir yerde huzuru bulamadığı anlaşılan şairimizin” (Üzgör 1991: 10) bu hâlini asıl vatanından koparılmış olan insanın ruhunda gurbet acısı taşıdığına ve oraya geri dönme özlemi içinde olduğuna inanan mutasavvıfların bu görüşüyle de alakalandırmak mümkündür.

Gittiği hiçbir yerde duramayan Fehîm, Mısırdan İstanbul’a geri dönme özlemiyle söylediği bir kasidesinde yer alan şu beytiyle içinde bulunduğu bu psikolojiyi açık bir şekilde ifade eder:

Garîb derdine yok hiç seferden özge devâ
Revâ budur k’ola âmâde dil müdâvâya
Fehîm (K VIII-9).

“Garibin derdine yolculuktan başka hiç çare yoktur, gönlün tedaviye hazırlanması uygundur.”

Akıldan uzak olan deli, aklın ürünü olan kurallara uymaz ve her yönüyle de sosyal normlara aykırılık gösterir. Daha önceki beyitlerde kendisini akıldan uzaklaşmış ve aşk delisi olmuş biri olarak gösteren Fehîm de toplumla olan uyumsuzluğunu şu beytinde ilân eder:

Teslîm olup zemâneye ey cân selâmet ol
Etvâr-ı halk-ı âleme inkâr tâ-be-key
Fehîm (G CCXCII-5).

“Ey cân! Devrâna teslim olarak selâmet bul. Dünya halkının tavırlarını inkâr ne zamana kadar (sürecek)?”

Fehîm’in, yaşadığı devrin genel karakterini şekillendiren toplumla uyumsuzluğu, kendisiyle toplum arasında bir çatışma yaşanmasına sebep olmakta ve iç huzursuzluğunun da temelini oluşturmaktadır. Rahat bir yaşam sürmek ancak içinde yaşanılan toplumun geneline uyum sağlamakla mümkün olurken, toplum kurallarına aykırı davranmak ayıplama taşlarına hedef olmaya sebep olmaktadır:

Ger seng-i melâmet yerine cümle zemîni
Atsan bana sen kulzüm-i aşkam kederüm yok
Fehîm (G CLXVI-5).

“Eğer sen bana ayıplama taşı yerine bütün dünyayı atsan, bundan hiç kederlenmem; (çünkü) ben aşk okyanusuyum.”

“Keder” kelimesinin “kulzüm” le alâkalı olarak “bulanıklık” anlamına da gelecek şekilde kullanıldığı beyitte, aşk ise âşığın maruz kaldığı melâmete tahammül edebilmesini ve hatta ona karşı duyarsız olabilmesini sağlayan bir unsur olarak gösterilmiştir.

Fehîm, Hak âşıklarının vâkıf oldukları sırları açığa vurmaları hususuna da değinir:

Eylemem mecnûn da olsam fâş râz-ı aşkumı
Şimdi  lemde benem âvâresi bir kimsenün
Fehîm (G CLXXIX-2).

“Mecnûn da olsam aşkımanın sırrını açıklamam,  lemde bir kimsenin âvâresi şimdi benim.”

Burada “bir” kelimesi hem “herhangi bir” hem de “tek” anlamına gelebilecek şekilde tevriyeli kullanılmış ve ikinci anlamıyla da Hakikî Sevgili’ye işaret edilmiştir. Beyitten anlaşıldığı gibi Fehîm, bu sırları ifşa etmemek gerektiğini düşünmektedir. Bunun sebebinin ise toplumun taşkınlığa olan tepkisi olduğu, Nesîmî ve Mansûr’un trajik sonlarına telmihte bulunulan şu beyitten çıkarılabilir:

Câme-çâk ol zülfi zencîrin tutup Mecnûn gibi
Ne Nesîmî'ye ne hod Mansûr'a benzet kendüni
Fehîm (G CCLXXXIV-5).

“Onun zincire benzeyen saçını tutup Mecnûn gibi elbiseni parçala; ama kendini ne Nesîmî'ye ne de asla Mansûr'a benzet.”

Nesîmî ve Mansûr'un her ikisinin de sahip olduğu inanç sistemi, yaşadıkları devirde başka insanlar tarafından da benimsenmişti; fakat onların herkesten daha ileri giderek aşırılığa kaçmaları ve gizli kalması gereken sırları aşk coşkunluğu ile kendilerine hâkim olamayarak ifşa etmeleri, hakikatleri anlamaya hazır olmayan toplumun tepkisine sebep olmuş ve onların sonunu hazırlamıştır. Mecnûn da âşıklık yolunda sosyal düzene aykırı olan taşkın davranışlar sergilemiştir; ama toplumun gözünde aşk sebebiyle aklını kaybetmiş bir deli konumunda olan Mecnûn'un taşkınlığı mazur görülmüştür. Çünkü deli mazurdur:

Saçun zencîri sevdâsında Bâkî
Begüm dîvânedür dîvâne ma'zûr
Bâkî (132-5).

Şairimiz, sevgiliye seslendiği şu beytinde ise kendisini, delilerin ve âşıkların perişan hâllerine uygun bir biçimde tasvir eder:

Gör girye ile çâk-ı girîbân u figânın
Mecnûnuna da bir nazar-ı havsala gâh it
Fehîm (G XXIII-4).

“Senin Mecnûn olmuş âşığının gözyaşını, yaka yırtığını ve feryâdını gör de ona bazen anlayışla bak.”

Yine delinin ve âşığın dış görünümü ile ilgili olan yaralar da Fehîm'in kendisi için söz konusu ettiği özellikler arasındadır. Delinin yaralı olmasına sebep, eskiden deliliği tedavi etmede kullanılan dağlama yöntemi iken, âşığın yaralarının sebebi aşktır. Fehîm'in yaralarına sebep olarak gösterdiği “âteş” de “bezm-i ezelde kendisine teklif edilen binlerce bela ve azap içinden seçtiği aşk ateşidir” (bkz. K II-11,12):

Ne âteşden ten-i mecrûh u lâgar dâğ dâğ olmuş
Ki magz-âşüfte-dil germ-i cünûn-ser dâğ dâğ olmuş
Fehîm (G CXL-1).

“Yaralı ve zayıf beden, nasıl bir ateşten yanık yaralarıyla dolmuş ki zihni karışık gönül ve delilik harareti ile dolu baş dahi dağ dağ olmuştur.”

Sonuç:

Bir değişim ve dönüşüm süreci olan âşıklık, sabit bir hâl olmayıp çeşitli merhalelerden meydana gelmekte ve kendi içinde değişken bir özellik arz etmektedir. Âşıklığın bu özelliği ise, dönüştürücü bir güç olan aşkın, dönüştürürken değiştiren özelliğinden kaynaklanır. İçsel ve ruhî bir yolculuk olan âşıklığın mertebeleri, ruhun mertebeleridir ve “cünûn” da bu mertebelerden biridir.

Delilerdeki kaçış psikolojisiyle paralellik gösterdiğini gördüğümüz “kat^c-ı ‘alâ’ik” âşıklığın ilk dönemlerine ait bir husustur. Nitekim Gazâlî ve Mevlânâ gibi meşhur mutasavvıfların hayat hikayelerine bakıldığında, kendilerini gerçekleştirme arzusunu içlerinde hissetmeye başladıkları ilk dönemlerde toplumdan uzaklaşarak yalnızlığa yöneldikleri görülmektedir. Halkın içine geri dönmeleri ise ancak kendini gerçekleştirme sürecini tamamlamalarından sonra olmuştur. Yani “cünûn (delilik)” aşaması âşıklığın ilk dönemlerine tekabül etmektedir. Ayrıca “mecnûn” veya “dîvâne” olarak nitelendirilen âşığın yaralar içinde kalmış bir hâlde tarif edilmesi de “cünûn” mertebesinin âşıklığın ilk mertebesine tekabül ettiğinin bir başka göstergesidir; çünkü yara, tasavvufta kesreti sembolize eden kanın kaynağıdır. Bu da vücudunda yaralar olan âşığın kendisini henüz tam olarak kesretten arındıramamış olduğu anlamına gelir ki, âşıklığın ilk dönemi de zaten kesretten arınma mücadelesinin verildiği dönemdir.

Bu çıkarımdan hareketle de diyebiliriz ki, âşıklığını “cünûn” kavramıyla ifade eden ve bu kavramla hayatı arasında bazı paralellikler olduğunu gördüğümüz Fehîm, aşkın sesini duyarak kendini gerçekleştirme potansiyelini içinde hissetmiş; ama bu yolda pek fazla mesafe katedememiş biridir. Belki de çok genç bir yaşta (20 yaşında) bu dünyadan ayrılmış olması, onun tasavvuf yoluna fiilen girmesine ve bu yolda aşama kaydetmesine engel olmuştur.

Açıklamalar

1. Fehîm-i Kadîm Dîvânı’nda da “cünûn” kelimesi genellikle “cünûn-ı ‘aşk (aşk deliliği)” terkihi içinde kullanılarak söz konusu deliliğe aşkın sebep olduğuna işaret edilmektedir.
2. Bu husus divan şiirinde zâhid/sofu-âşık çatışmasının temelini oluşturmakta ve zâhid veya sofuların cehennem korkusu ve cennet ümidi ile hareket ederek ibadete riya karıştırmaları ve ibadeti şekilcilliğe indirgemeleri yerilmektedir.
3. Fehîm-i Kadîm Dîvânı’nın tamamı taranmış olup, söz konusu kavramlardan “cünûn” un 60, “mecnûn” un 34, “mecnûn” un müteradifi olan “dîvâne” nin de yine 34 defa tekrarlandığı tespit edilmiştir. Kelime tekrarı konusunda divan şiirinin genelini yansıtan geniş kapsamlı bir istatistikî veri olmadığı için, tespit edilen bu kelime tekrarlarını divan şiirinin geneliyle kıyaslama imkanına sahip değiliz. Ancak söz konusu kavramların tekrar oranını, birkaç divanla karşılaştırmak bu konuda bir fikir verebilir. Abdülkadir Karahan’ın neşrettiği “Figânî ve Dîvânçesi” adlı eserde yer alan indekse göre, Figânî

Dîvânçesi'nde "cünûn" 1, "mecnûn" 11, "dîvâne" ise 7 defa tekrarlanmıştır. Mustafa Nejat Sefercioğlu ve Cemal Kurnaz da tahlillerini yapmış oldukları Nev'î ve Hayâlî Bey'e ait divanların indekslerini tahlil çalışmalarının sonuna eklemiştir. Mustafa Nejat Sefercioğlu'nun verdiği alfabetik indekse göre, Nev'î Dîvânı'nda "mecnûn", "dîvâne" ve "ehl-i cünûn" gibi "deli" anlamına gelen kelimeler toplam 39 defa tekrarlanmıştır. "Cünûn" ise müstakil bir kavram olarak bu indekste yer almamaktadır. Cemal Kurnaz'ın tahlil çalışmasının planına paralel olarak tertip ettiği indeksi inceleyerek elde ettiğimiz sonuçlara göre ise Hayâlî Bey Dîvânı'nda "cünûn" 8, "mecnûn" 149, "dîvâne" ise 32 defa tekrarlanmıştır. Ancak bu divanda geçen "mecnûn" kelimelerinin 144'ü "deli" anlamında değil, "Kays" anlamında kullanılmıştır. Bu veriler elbette ki divan şiirinin genelini yansıtmaya yetersizdir; fakat kısıtlı da olsa bu karşılaştırma özellikle "cünûn" kelimesinin tekrarı hususunda Fehîm-i Kadîm Dîvânı'nın bir özellik arz ettiğini göstermektedir. Bu çalışma için Fehîm-i Kadîm Dîvânı'nın seçilmesine de söz konusu bu özelliği sebep olmuştur.

4. Fehîm'in belirli bir amaca dayanmayan ve âdeta kendinden kaçmak için yaptığı seyahatleri, sürekli olarak bir yerde yaşamaya tahammül edemeyen mızacı, dünya ve ahiret hayatına karşı kayıtsızlığı da şiirlerinde "delilik"le ilgili kavramları sık sık tekrarlamasının, bu kavramlara karşı hissettiği özel bir yakınlıktan kaynaklandığını düşündürmektedir.
5. Akıl sınırlı olması sebebiyle hakikate ulaşamayacağına ve hakikate ulaşmanın ancak aşkla mümkün olacağına inanmak hususu Fehîm'e özgü olmayıp, divan şairlerinin akıl ve aşk konusundaki ortak inancını yansıtmaktadır. Divan şiirindeki bu "akıl-aşk" çatışması, "âlim-ârif" ve "medrese-tekke" çatışmasının da temelini oluşturmaktadır.
6. Söz konusu beyitlerde dünya ve ahiret hayatıyla ilgili olarak dile getirilen düşüncelerle gerçek hayatı arasındaki paralellikler olmasaydı, bu beyitleri sadece divan şiiri geleneğini yansıtan beyitler olarak görebilirdik; fakat Fehîm'in yaşadığı hayata ait izleri şiire aksettirme konusunda diğer divan şairleri içindeki hususî durumu, beyitlerinin gerçek hayatının izleri olarak görülebilmesine imkan vermektedir. bkz. "Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi" s. 55- 59
7. bkz. age. s. 3-11

Kaynakça

- ANDREWS, Walter G. (2003), *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı (Çev. Tansel Güney)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ARASTEH, A. Reza (2000), *Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş (Çev. Bekir Demirkol-İbrahim Özdemir)*, Kitabiyat Yayıncılık, Ankara.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2000), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi (1993), "Cünûn mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 8, s. 125-129.
- ERAYDIN, Selçuk (1993), "Çile mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 8, s. 315-316.

- İBN ARABÎ (1998), *İlâhî Aşk* (Çev.Mahmut Kanık), İnsan Yayınları, İstanbul
- İSEN, Mustafa (1997), "Kendini Yiyen Bir Şâir: Fehîm-i Kadîm", *Ötelerden Bir Ses*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Abdülkadir (1996), *Figânî ve Dîvânçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- KILAVUZ, Ahmet Saim (1993), "Cin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 8, s. 5-10.
- KILIÇ, Mahmut Erol (2004), *Sûfî ve Şiir, Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul
- Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâlî* (Haz. Ahmed Davudoğlu), Çile Yayınları, İstanbul
- KURNAZ, Cemal (1996), *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tahlîli*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dîvânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ONAY, Ahmet Talay (2000), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara.
- PÜRCEVÂDÎ, Nasrullah (1998), *Can Esintisi, İslâm'da Şiir Metafiziği* (Çev. Hicabi Kırılgaç), İnsan Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, Kemal (2003), *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- SCHOPENHAUER (2002), *Aşkın Metafiziği* (Çev. Selahattin Hilav), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- SEFERCİOĞLU, Mustafa Nejat (1990), *Nev'î Dîvânı'nın Tahlîli*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ŞEMSETTİN, Sâmi (2002), *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- TANMAN, M. Baha (1997), "Halvethâne mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C.15, s. 388-393.
- TANYERİ, M. Ali (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TARLAN, Ali Nihat (1945), *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ULUDAĞ, Süleyman (1999), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları İstanbul.
- ÜZGÖR, Tahir (1991), *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

“Cünun” and “Mecnun” Concepts in Divan Poetry and their Usage in Divan of Fehim-i Kadim

Ayşegül AKDEMİR*

Abstract: The symbols used by divan poets who preferred to explain their inner and spiritual experiences with a number of symbols are existencies and states chosen from the material world. To get into the world of meaning in divan poems is only possible by understanding permeating the background of present explanations.

In the poems of divan poets who said their poetries with limited and common materials it is possible to often encounter with word repetitions. Some of these word repetitions that can usually be explained as a result of divan poetry’s limited vocabulary bear a characteristic feature in the poems of poets who managed to personalize their poetries.

In this work, the meanings of the concepts of “craziness” and “crazy” which are of symbolic meaning in divan poetry are emphasized and the relationship and parallelism between the present concepts and the personality and life of Fehîm-i Kadîm who often used these concepts in his poems are attempted to be established.

Key Words: Craziness, crazy, mad, intelligence, love, lover, Fehîm-i Kadîm

*Firat University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ELAZIĞ
ayse.akdemir@mynet.com

Понятия "Джунун" и "Меджнун" в Сборнике стихотворений и использование этих понятий в Сборнике Фехим-и Кадим.

Айшегюль Акдемир*

Резюме: Символы, которые использовали Поэты Сборника как способ выражения внутреннего и духовного опыта являются символами существующие в реальной жизни. Для того чтобы войти в мир Сборника Стихотворений и понять его, необходимо рассмотреть обратную сторону рассматриваемых символических понятий.

В стихотворениях поэтов Сборника, которые были связаны узостью и общностью темы, можно наблюдать частое повторение слов. В большинстве случаев некоторые из этих повторений, которые можно рассматривать как один из примеров вынужденного узкого лексикона поэтов Сборника, имеют способность нести типичную особенность в особенности в стихотворениях поэтов, которые смогли олицетворить свои стихотворения.

В данной работе рассматриваются обратная сторона понятий `Джунун` и `Меджнун`; а также производится работа по закреплению параллелей и связи между рассматриваемыми понятиями и жизнью Фехим-и Кадима, который часто повторял эти понятия в своих стихотворениях.

Ключевые Слова: Джунун, меджнун, диване, ум, любовь, влюблённый, Фехим-и Кадим

* Университет Фырат, Факультет Естественных и Литературы, Отделение Турецкого языка и Литературы/ Элазый
ayse.akdemir@myunet .com

İlk Türkçe Oyunlardan Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed Üzerine Bir İnceleme

Dr. G. Gonca GÖKALP-ALPASLAN*

Özet: *Şair Evlenmesi*'nden önce Türkçe kaleme alınmış oyunlardan biri olan *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed*, yazarı ve tarihi kesin olarak bilinmeyen bir eserdir. Oyun, Batı tiyatrosunun yapısal özellikleriyle geleneksel Türk tiyatrosunun doğasını, motiflerini ve gülmece anlayışını ustaca birleştirir. Bu makalede, eserle ilgili çeşitli kaynaklarda verilen bilgiler karşılaştırılarak oyun incelenmekte, Batı tiyatrosundan ve geleneksel Türk tiyatrosundan taşıdığı özellikler belirlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed*, *Pabuççu Ahmed*'in *Maceraları*, Fahir İz, Metin And, Batı tiyatrosu, geleneksel Türk tiyatrosu

Batı tiyatrosuyla tanışmamızın ilk adımlarının atılmasında, sarayın desteği çok önemlidir. Refik Ahmed Sevengil, Tanzimat'tan önce Batı tiyatrosu ile ilk ilişkilerin XVI. yüzyılda III.Murat'ın şehzadelerinin sünnet düğünü sırasında sahnelenen bir bale pantomim ile başladığını, XVII. yüzyılda da yine bir saray düğünü nedeniyle Venedik'ten bir opera getirtme girişiminde bulunduğunu belirtir (1969b). XVIII. yüzyılda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Paris izlenimlerini *Sefaretname*'sinde anlatırken opera temsillerinden de bahseder. Sevengil, 1797'de büyük ihtimalle İtalya'dan gelmiş bir grubun verdiği opera temsilini III.Selim'in Topkapı Sarayı'nda izlediğini, XIX.yüzyıl başlarında Beyoğlu'ndaki yabancılar arasında da tiyatro temsillerinin verildiğini, fakat bunların halka yansımadığını, Abdülmecit döneminde ise İtalyan Bosko'nun girişimleriyle ilk tiyatro binasının kurulduğunu ve burada 1841-1842'de yabancı grupların oyunlar sahnelediğini, Türkçe'ye çevrilen ilk dramatik eserin Donizetti'nin *Belisario* operasının livresi (librettosu) olduğunu bildirir (1969b: 16-24). 1858-1859 yıllarında ise tiyatromuz bakımından çok önemli üç yenilikle karşılaşılır: Devlet eliyle ilk tiyatro binası yaptırılmaya başlanır, *Şair Ev-*

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA
ggonca@hacettepe.edu.tr

lenmesi oyunu yazılır, Türkçeye çevrilmiş bir eser Naum Tiyatrosu'nda, halk önünde sahnelenir.

Sarayda 1847'den itibaren başlayan tiyatro çalışmalarına, Türkçe'ye çevrilerle sahnelenen eserleri ve Viyana Doğu Dilleri Okulu'nu da ekleyen Metin And (1983), *Şair Evlenmesi*'nden önce yazılmış oyunlar olduğundan söz eder. Thomas Chabert'in Türkçe yazdığı **Hikâyet-i İbda-i Yeniçeriyân bâ Bereket-i Pîr-i Bektaşiyân Şeyh Hacı Bektaş Velî-i Müslimân** (1810) adlı üç perdelik dram, yazarı bilinmeyen **Godefroi de Bouillon** adlı Türkçe ve Fransızca üç perdelik tragedya, **Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed** adlı komedi, Nasreddin Hoca'nın fıkralarının birbirine eklenmesiyle meydana getirilmiş **Nasreddin Hoca'nın Mansıbı** adlı oyun, Hayrullah Efendi'nin oyun denemesi **Hikâye-i İbrahim Paşa be İbrahim-i Gülşenî** (1844-1845) adlı eser, **Şair Evlenmesi**'nden önce Türkçe yazılmış oyunlardır. Özgün ya da çeviri olan, bir yabancı tarafından yazılmış ya da yazarı belirsiz bu oyunların varlığının ilk Türk tiyatro oyununun *Şair Evlenmesi* olduğu gerçeğini değiştirmediklerini belirten Metin And, bu oyunların Türk tiyatro tarihindeki yeri hakkında şunları söyler:

Şair Evlenmesi'nden önce yazılmış bu oyunların, gerçekte Türk tiyatrosuna ve Türk dramatik edebiyatına bir katkısının olmadığı, gerçek katkının ilk Türkçe oyun olan *Şair Evlenmesi*'nden geldiği ileri sürülmüştür. Bu görüşe bir ölçüde biz de katılıyoruz. Çünkü burada yayınlanan metinlerin üçü, Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe öğrenen yabancıların Türkçe öğreniminde bir temrin, bu oyunları oynadıklarında da gene bu amaçla gösterimler olduğu, belki bu etkinliklerden Türkiye'nin haberi bile olmadığı düşünülünce, bu görüşte bir gerçek payı vardır. Hayrullah Efendi'nin *Hikâye-i İbrahim Paşa be İbrahim-i Gülşenî* adlı oyunu ise, bir tıp öğrencisinin çekmecede kalmış bir kalem denemesi olduğundan, gene bir katkısı olmadığı söylenebilir. Ancak ne var ki, *Şair Evlenmesi*'nin de Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda belki oynanmış olabileceği olasılığının dışında, ne XIX. yüzyılda ne de Cumhuriyet dönemine kadar oynanmış olabildiğine herhangi bir ize rastlanmadığına göre, aynı şeyleri *Şair Evlenmesi* için de söyleyebiliriz. Öte yandan bu oyunların hiçbir katkısı olmadığını kesinlikle söylemek zordur. Doğu Dilleri Okulu'nun ürünlerinin, eğer bu konuda yukarıda ileri sürdüğümüz görüş doğruysa, dolaylı olarak bir katkısı olabileceğini kabul edebiliriz. Şöyle ki, eğer ileri sürdüğümüz gibi oyunlar, Viyana'daki Türk elçiliğinden Doğu Dilleri Okulu'na ders veren Türk diplomatlarınca yazılmış ise bu kişiler Türkiye'ye döndüklerinde bu deneyimlerini Türkiye'de de sürdürmüş olabilirler. Bunun tersini ileri sürmeye olanağımız bulunmamaktadır (And 1983: 25).

Şair Evlenmesi'nden önceki ilk Türkçe oyunlardan olan *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Kesfger Ahmed*, 1956 yılında Fahir İz tarafından Viyana Ulusal Kitaplığı'nda bulunmuştur. Fahir İz, eseri 1 Haziran 1958'de "150 Yıl Önce Yazılmış Bir Türkçe Piyes" (İz 1958: 17-18) başlıklı yazısında tanıtarak oyunun tam metnini 1958 yılında *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*'nde ve 1961 yılında da *Pabuççu Ahmed'in Garip Maceraları* adıyla kitap olarak yayımlar. Fahir İz, eseri bulma sürecini şöyle anlatır:

1956 yaz tatilinde Rockefeller Tesisinin verdiği bir araştırma bursu ile Avrupa kütüphanelerindeki Türkçe yazmaları taramış ve basılı kataloglarda bulunmayan yeni alınmış eserleri tesbit etmişim. İşte bu araştırmalar sırasında Viyana Millî Kütüphanesi'nde rastladığım bir yazma mecmua, birkaç bakımdan dikkatimi çekti. Bu mecmuada *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Kesfger Ahmed* adlı bir Türkçe piyes istinsah edilmiş, sonunda da aynı piyesin Almanca, Fransızca ve İtalyanca tercümelemleri eklenmişti. Eserin hemen filmini aldurdım (İz 1961: 5).

Fahir İz'in yayınından sonra tanınan ve özellikle Refik Ahmed Sevengil tarafından heyecanla karşılanan (1959 a, b, c) *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Kesfger Ahmed*, gerek yazarı, gerekse yazım tarihi ve amacı hakkında farklı tahminler yürütülen bir eserdir. Yazıldığı tarihte pek bir etkisi olmasa da, eserin asıl önemi, geleneksel tiyatromuzun öğeleriyle Batı tiyatrosunun tekniklerini birleştirebilmesidir.

Eserin yazarı: Oyunla ilgili olarak yazılan makalelerde eserin yazarı ve yazılış tarihiyle ilgili farklı bilgilerle ve yorumlarla karşılaşılır. Fahir İz Türkçe metnin yazarının adının zikredilmediğini, yazmanın Arap harflerini sonradan öğrenen yabancıların tipik yazısıyla kopya edilmiş olduğunu ve diğer dillere yapılmış tercümelemleri de aynı elin istinsah ettiğini, kitabın sonunda geçen adın "İskerleç" olduğunu, Almanca ve Fransızca çeviriyi Johann (Jean) Lipppa'nın, İtalyanca çeviriyi de Testa'nın yaptığını belirtir (İz 1961: 5-6). Eserdeki istinsah yanlışları ve bazı Ermeni şivesi özelliklerinden hareketle İskerleç'in muhiti hakkında temkinli davranan Fahir İz, "Türk tiyatrosu tarihinde Ermenilerin rolünü" hatırlatarak (İz 1961: 6-7), üstü kapalı olarak, oyunun Türkiye'de ve Türkçe bilen bir Ermeni tarafından yazılmış olabileceğine işaret eder.

Fahir İz'in yayınladığı metin ve kısa önsöz üzerinde dikkatle duran Refik Ahmed Sevengil ise Türkiye'deki Ermeniler arasında tiyatroya ilginin 1820'de Ermenice oynanan piyesle başladığına, ilk Türkçe piyesin ise 1858'de sahnelendiğine değinerek, "Ermenilerin Türk tiyatrosundaki rolü ile 1809'dan önce yazılmış bir Türkçe piyes arasında rabita kurmak bizce mümkün görünmüyor" der (Sevengil 1959c). İz'in istinsah yanlışları olarak değer-

lendirdiği hataların telif ve yazılışa dair olduğunu belirten Sevengil, oyunun yazarının Türk olmadığı, eserin Batı tiyatrosunu iyi bilen ve Türkçe öğrenmiş bir yabancı tarafından yazıldığı, bu kişinin Türk örf ve âdetlerini bilmeyen biri olduğu, Türkiye'ye hiç gelmediği ve Türkçeyi yabancı bir ülkede öğrendiği ihtimaline değinir. “İskerlec'in eseri istinsah değil, doğrudan yazmış olduğuna da hükmedilebilir. Türkçe öğrenen fakat dilimizdeki Arapça sözleri yerinde kullanmağı bilmeyen bir yabancı “ketebe” kelimesini “eseri yazdı” manasına kullanmış olacak” diyen ve İskerlec adının Çek kaynaklı Avusturyalılar arasında kullanılan bir ad olduğuna değinen Sevengil, eserin yazarının sefaret tercümanı olarak İstanbul'a gelmiş, Türkçeyi azınlıklar arasında öğrenmiş biri olması ihtimaline de yer verir (Sevengil 1959c ve 1968: 51).

Metin And, oyunun yazarı için “adını gizlemek gereği duyan bir Türk'ün yazmış olması olasılığı uzak değildir” der ve eserin Polonya'da Poznan kitaplığında bir başka nüshasının daha bulunduğunu, bu yazmada imzanın “Ketebe el fakir Dombay” olduğunu bildirirerek her ikisinin de ortak bir metinden istinsah edildiği, belki de Türkçe dersi veren bir öğretmenin kendi yazdığı oyun metnini sınıfta yüksek sesle okuduğu, öğrencilerin de bunu yazıya çevirdiği sonucuna varır. Poznan nüshasından edinilen bilgilere ve eserin halk dilinde yazılmış olmasına, yazarın kimliğinin gizlenmesine dayanarak, oyunu Viyana Doğu Dilleri Okulu'nda okutmanlık yapan bir Türk'ün ya da Viyana'daki Türk elçiliğinde görevli birinin yazmış olabileceği görüşüne ulaşan And, kaynaklarda bir Türk elçisinin akademiye gelerek öğretim üyeleriyle konuştuğunun ve Türkçe kitaplar armağan ettiğinin yazılı olduğunu bildirir (And 1983: 12-15).

And'ın değindiği Poznan'daki nüshayı dikkatle inceleyen Malgorzata Labecka-Koecher ise, eser üzerine yazdığı makalede¹ Poznan nüshasıyla Viyana nüshası arasındaki farkları inceler ve bu nüshada birlikte olan *Nasreddin Hoca'nın Mansıbı* oyunuyla *Vakayı-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed* oyununun büyük olasılıkla aynı kişi tarafından yazıldığı ya da kopyalandığı sonucuna varır; her ikisini de kopyalayanın Dombay olduğunu belirttikten sonra, “Bu, büyük bir anlam taşıyor; çünkü yazma hataları ya da Divan edebiyatından ‘öğrenilmiş’ ifadelerin ve yanlış biçimlerin, kopyalayanın ya da yazarın kendi hataları olduğu anlamına geliyor” der. Dombay'ın 1758-1810 yılları arasında yaşamış biri olduğunu da bildiren Labecka-Koecher, bu Türkçe komedinin yazarı her kim olursa olsun, kendi devrinde istisnai bir kimlik olduğu, bununla birlikte saray edebiyatını ve Türk tiyatrosunun doğaçlamaya dayalı sözlü yapısını pek tanımadığı, o dönemde Avrupa etkilerinin çok zayıf olduğunu bilmediği, bununla birlikte eserin temiz bir Türkçeyle yazıldığı, her iki oyunun da yazarının aynı kişi olduğu sonucuna varır. Labecka-Koecher'in bu karara varmasının nedenlerinden biri de

Nasreddin Hoca'nın Mansıbı ve Keşfger Ahmed'in Maceraları oyunlarının bulunduğu el yazmasında "iki Türkçe komedi" ifadesinin bulunması ve ardışık katalog numaralarında yer almasıdır. İncelemesini daha çok *Nasreddin Hoca'nın Mansıbı* oyunu üzerinde yoğunlaştıran Labecka-Koecher, eserin dilinden hareketle bu komedinin yazarının Avrupalı bir oryantalist olmadığı, XVIII. yüzyılda Avrupa'da yaşayan ve Viyana Okulu'yla bağlantılı Türk yazarların araştırılmasıyla bir sonuca varılabileceği, bununla birlikte oyunların yazarının Türk gerçeklerini çok iyi bilen bir Avrupalı olduğu kanısındadır (Labecka-Koecher 1970: 27-33).

Eserin tarihi: Fahir İz, metnin İtalyanca çevirisinin altında 1809 tarihinin bulunduğuna işaret eder (İz 1961: 6); eserin III.Selim devrinde yazıldığını, eser yazıldığı yıl İtalyancaya çevrilmişse bunun II.Mahmud'un ilk yıllarına denk geldiğini (İz 1958) belirterek "Avrupa ile temasların sıklaştığı, padişahın yalnız Karagöz ve ortaoyunu değil, Avrupa'dan gelen opera trupunun temsilini seyre gittiği bir devirde Fransızca ve İtalyanca örneklerin tesiri altında bir Türkçe piyesin yazılmış hatta temsil edilmiş olması imkânsız sayılmaz" der (1961: 8). Refik Ahmed Sevengil, bu tarihlendirmeye katılmakla birlikte "III.Selim devrinde Batı örneğine uygun bir piyesin İstanbul'da Türkçe olarak yazılmış ve temsil edilmiş olması temenni edilir; fakat buna imkân hazırlayacak fikrî muhit, zemin ve hava III.Selim ve onu takip eden II.Mahmud devirlerinde maalesef mevcut değildir" (1959c ve 1968: 49) diyerek bu konudaki şüphesini dile getirir. Metin And ise oyunun ikinci nüshasını bularak yayınlayan Malgorzata Labecka-Koecher'in, oyunun "1783'ten önce, pek emin olmasa da, en geç 1802'de yazılmış olabileceği" kanısına vardığını bildirir (And 1983: 14-15).

Labecka-Koecher, Poznan nüshasını kopyalayanın Dombay, çevireninin Lippa olduğunu bildirdikten sonra İtalyanca çevirinin altındaki 1809 tarihinin oyunlara ilişkin tek ipucu olduğunu söyler. Dombay'ın 1783-1802 arasında Fas ve civarında dolaştığı için Viyana dışında olduğu ama rol dağıtımında Dombay, Nasreddin Hoca'nın oğlu Mehmet'i canlandıracak kadar genç olduğuna göre (çünkü Lippa da babayı canlandırmaktadır) muhtemelen oyunun, Dombay Fas'a gitmeden yani 1783'ten önce yazılmış olması gerektiğini düşünür ve aynı nüshada yer alan *Nasreddin Hoca'nın Mansıbı ve Keşfger Ahmed'in Maceraları* oyunlarının XIX. yüzyılın başında değil, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı sonucuna varır. Labecka-Koecher'e göre, oyun Fahir İz'in belirttiği gibi III.Selim devrinde değil, I.Abdülhamid devrinde, 1774-1789 yılları arasında yazılmıştır ve bu haliyle -Türk olsa da olmasa da- eserin yazarı Şinasi'den yarım değil üç çeyrek asır önce Türk tiyatrosunun ilk örneğini vermiştir (Labecka-Koecher 1970: 27-33). Niyazi Akı da varlığını heyecanla karşıladığı bu oyunun "daha eskisi bulununcaya kadar en

eski Türkçe piyes olarak tanınma hakkı”na sahip olduğunu düşünür (Akı 1989: 42).

Kaynaklarda oyunun tarihi, yazarı ya da istinsah edeni hakkında farklı bilgiler ve ihtimaller söz konusuysa da, oyun Batı tiyatrosundan ve Türk sözlü kültüründen izleri doğallıkla kaynaştıran bir özellik taşır. Her ne kadar Türk tiyatro tarihinin başlangıç noktası olarak kabul edilmese, yazılı ve belki sahnelenmiş halinin bile kendi devrinde ve sonrasında bir etkisinden söz edilmese de oyunun, geleneksel Türk tiyatrosundan taşıdığı yapısal etkiler, düşündürücüdür. İster bir ders metni olarak yazılmış olsun isterse bir yabancıнын Türkçe yazma çabasının sonucu olsun, eserin sözlü kültürümüzle Batı tiyatrosunun tekniğini birleştirmek için özel ve iyiniyetli bir gayretle kaleme alındığı açıktır. Oyunun XIX. yüzyıl başlarında kaleme alındığı düşünülse bile, eserin kendi devrinden biraz daha eski bir dile sahip olduğu ve zaman zaman ak-samalar, yanlışlıklar görüldüğü söylenebilir.

Kaynaklarda daha çok yazarı, yazılış tarihi ve amacı bakımından değerlendirilerek Türk tiyatro tarihi açısından ele alınan *Vakayı-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed*, metin yapısı bakımından şimdye kadar hiç incelenmemiştir. Oysa bu yönden değerlendirildiğinde görülecektir ki oyun, geleneksel tiyatroyla Batı tiyatrosunun kaynaştırılması fikrini taşıyan biri tarafından kaleme alınmıştır. Son derece doğal bir havayla süren ve üç bölümden oluşan oyun, gevşek dokuludur.

Olay çizgisi: Birinci perdede Pabuççu Ahmed, dükkânında işiyle meşgulken İsmail Ağa gelir, sohbet ederler. Pabuççu, Paşa'nın o gün gönderdiği bir adamla kendisine yarın sabaha dek yetiştirmesi için bir çift ayakkabı ısmarladığını, yetiştiremezse başının gideceğini anlatır. Bu sohbet sırasında Ahmed, Deli Osman adında bir kardeşinin olduğundan, kendisine çok benzediğinden, hatta tıpkı kendisi gibi onun da göz açıp kapama tikinin bulunduğu ama çok içki içen, hayırsız bir kardeş olduğundan bahsederek yanık bir türkü söyler. İsmail, hayır dualar ederek dükkândan ayrılır. İkinci sahnede dükkâna bir Müslüman gelir ve ayakkabı ister, Ahmed'in gösterdiklerini beğenmez görünür ve denemek üzere giydiği bir ayakkabıyla hızla ortadan kaybolur. Ahmed ardından koşarsa da yetişemez. Üçüncü sahnede nefes nefese kalmış olan Ahmed, İsmail'le karşılaşır dardını anlatır, dükkânına döndüğünde Paşa için yaptığı mestlerin de ortadan kaybolduğunu görür. İsmail, ya hırsızı bulmayı ya da yeni deri alıp hemen Paşa'nın ayakkabılarını yeniden dikmeye girişmeyi teklif eder. Dördüncü sahnede efendisini arayan Mehmed, Bağdat'a gelmiş, kendisine emanet ettiği mücevherleri beyine ulaştırmak için dolanıp durmakta, kendi kendine söylenmektedir. Beşinci sahnede Mehmed, efendisi sanarak Pabuççu Ahmed'in önünden gelip geçer, Ahmed'in dikkatini çeker. Ahmed önce onu dilenci sanır, cebindeki son akçeyi vermek ister.

Mehmed'se elindeki mücevherleri ona teslim etmeye çalışır. Ahmed, onu tanımadığını söyleyerek Mehmed'i kovalar. Mehmed de efendisinin yine iyice sarhoş olduğunu, hatta çıldırdığını düşünerek, onu tımarhaneye kapatmak için birkaç adam bulmak üzere gider. Altıncı sahnede Pabuççu, bir yandan mestleri bitirmek derindedir, bir yandan da sahibi bulununcaya dek mücevherleri saklamak çabasıdadır. Yedinci sahnede Deli Osman, hizmetkârının hâlâ kendisini bulmamasından dolayı kızgındır; hizmetkârı Mehmed'se tuttuğu adamlara talimat vermektedir. Deli Osman, Mehmed'i görünce mücevherleri sorar, Mehmed biraz önce kendisine verdiğini söyler. Osman çok kızar, Mehmed'in üzerine yürür. Bunun üzerine Mehmed'in tuttuğu adamlar Osman'ı yakalarlar, Osman ellerinden kurtulur kaçır. Sekizinci sahnede Pabuççu Ahmed gürültüler üzerine dükkândan çıkıp Mehmed'le konuşur. Mehmed, efendisinin şimdi şu köşeden kaçıp bu köşeden çıkmasına çok şaşırır; korkuyla aman diler. Pabuççu ne olduğunu anlamazsa da Mehmed'in korkulu ve ısrarlı af dileyişleri üzerine onu affettiğini söyler, dükkânına döner. Dokuzuncu sahnede Mehmed, efendisinin akli başına geldiği ve kendisini affettiği için dua eder.

İkinci perde sokakta açılır. Paşa, kethüdasıyla birlikte tebdil-i kıyafetle şehirde gezmektedir. Paşa, halkın içinde dolaşarak zabitlerin halka zulmedip etmediklerini görmek ve halkın sevgisini kazanmak amacındadır. Kethüdası ona halkın sevgisini kazanmak için adil olmak, zulmetmemek, bazen de parayla ödüllendirmek gerektiğini söyler. Paşa da adaletini ve cömertliğini sergilemesini sağlayacak bir fırsat çıktığında kendisine bildirmesini emreder. Paşayla kethüda, bir köşeye saklanarak sokakta olup bitenleri izlemeye karar verir. İkinci sahnede Paşa'nın maskarası kambur cüce katıla katıla gülerken gelir. Paşa gülmesinin sebebini sorar. Cüce sabahleyin meydanda gezerken bazı adamların yaşlı bir kadının cenazesini tabuta koyduklarını gördüğünü anlatır. Paşa, kethüda ve cüce bir köşeye gizlenirler. O sırada Pabuççu Ahmed, Paşa'nın ayak-kabıllarını hazırlayıp saraya gitmiş ama Paşa dışarda diye geri döndürülmüş, kendi kendine söylenerek yürümektedir. Onun "Kısmetime bin altın çıkırsa ama bin altından bir altın eksik olsa almam" diye söylendiğini duyan Paşa, gizlendiği yerden 999 altınlık bir kese atar önüne. Pabuççu da sayar bakar, sonra da "999'u veren biri de verir" diye keseyi alıp yoluna devam edince Paşa önünü keser, kesenin kendisinin olduğunu söyler. Pabuççu ise onun Tanrı tarafından gönderildiğini, kesenin kendisinin olduğunu, bir altınlık fark için kavga etmenin gereksiz olduğunu söyler. Paşa, Pabuççu'nun akıllıca ve tatlı sözlerinden hoşlanır, ertesi gün saraya gelmesini ister. Üçüncü sahnede Mehmed, efendisinin kendisini bir azarlayıp bir sevmesine mana veremeyerek onu aramaya devam eder. Dördüncü sahnede Deli Osman sarhoştur ve kendisini dövdürdüğü için Mehmed'e kızgındır; Kütahya'ya gideceğini söylediği halde eşyalarını neden hazırlamadığını sorar, Mehmed'e hançer sallır ve oradan uzaklaşır. Mehmed,

başına gelenleri hâlâ anlayamamıştır. Beşinci sahnede Mehmed, Pabuççu Ahmed'i efendisi Deli Osman sanarak bir değnekle dövmeye başlar. Bunu gören hekim İsmail koşar, Ahmed'i kurtarır. Mehmed, olan biteni kendince anlatır; İsmail ise ona yanlış olduğunu, Ahmed'in onun efendisi olmadığını söyler. Paşayla kethüdası olan biteni gizledikleri köşeden izlemektedirler. İsmail olayların açıklık kazanmasına çalışır. Pabuççu, Mehmed'e adını sorunca onun efendisi Deli Osman'la kendisini karıştırdığı ortaya çıkar. Mehmed, kafası karışmış bir halde gitmek ister. Paşa, gizlendiği yerden çıkarak Mehmed'e yazılı bir kâğıt verir; "Paşa'nın defterdarına git, kâğıdı teslim et, sana ne verirse al" der. Altıncı sahnede Mehmed, okuma yazma bilmediğine hayıflanır. Pabuççu, kâğıtta yazanın yarısını kendisine vermesini ister; Mehmed de gönülsüzce bu teklifi kabul eder. Aralarında okuma yazma bilen tek kişi İsmail olduğu için fermanı okur ve "Bu emri getireni hemen yakalayıp iki yüz değnek vurun" yazılı olduğunu söyler. Mehmed de Pabuççu da şaşırır, Mehmed kızar, Pabuççu kaderine razı olur. İsmail, ertesi gün saraya gidip olan biteni anlatmalarını, belki affedileceklerini söyler. Mehmed içmeye gider. Yedinci sahnede Pabuççu kendi kendine dertlenirken cüce gelir ve Allah'tan ümidini kesmesini söyler. Pabuççu cüceyi akşam yemeği için eve davet eder, cüce de sevine sevine kabul eder. Sekizinci sahnede Paşa'yla kethüdası olan biten hakkında konuşurlar. Paşa, Pabuççu'yu çok beğenmiştir ve yarın saraya gelip gelmeyeceğini merak etmektedir. Dokuzuncu sahnede Pabuççu telaşla oraya buraya koşuşturmaktadır. Çünkü akşam yemeğinde ikram ettiği kılıç balığını ağzına atan cüce, kılıç boğazına kaçtığı için ölmüştür ve Pabuççu, maskarasını çok seven Paşa'nın kendisini kesinlikle öldürteceğinden korkmaktadır. Sonunda karanlıktan yararlanıp sokağın köşesinden geçen birinin üstüne cücenin ölüsünü atarak kaçmaya karar verir. Onuncu sahnede Mehmed sarhoş bir halde sokağın köşesinden geçmekteyken üzerine düşen ölüyü hırsız sanarak değneğiyle vurmaya başlar. Cüce, Mehmed'in üzerine düşünce o da ne yapacağını şaşırır; o kadar cık vurmaya adamın nasıl öldüğüne hayret eder, sonunda çareyi hekim İsmail'in kapısına ölüyü hastadır diye bırakıp kaçmakta bulur. Mehmed, İsmail'in kapısına getirip ölü cüceyi bırakır, İsmail'e de "Hemen gelmezsen hasta ölür" diye seslenerek kaçar. On birinci sahnede yalnız kalan cüce ayağa fırlar, kılıç balığı boğazıma kaçtı diye ölü taklidi yaptığını ve işin bu noktaya varmasından da çok eğlendiğini kendi kendine söyler. O sırada İsmail, söylene söylene evinin kapısına inmiştir, kapıya dayanmış olan adamın kendisini gece yarısı rahatsız etmesinden duyduğu öfkeyle adama değnekle epeyce vurduktan sonra farkeder ki, yerde ölü yatan bu adam, paşanın cücesidir. On ikinci sahnede gürültüleri duyup gelen polisler, paşanın cücesini öldürdüğü için İsmail'i hapse atmaya üzere götürürlür.

Üçüncü perde paşanın sarayında kethüdanın kendi kendine konuşmasıyla açılır; kethüda, Paşa'nın kıyafet değiştirerek halk arasında dolaşmasından

son derece memnundur. İkinci sahnede Paşa da halk arasında olmakla ne kadar iyi bir şey yaptığını düşünmektedir; kethüdaya, Mehmed'in Pabuççu'ya yaptıklarını cezalandıracağını, Pabuççu gibi namuslu ve dürüst bir insanıysa ödüllendireceğini söyler; halkın dilek ve şikâyetlerini dinlemek üzere makamında beklemeye başlar, bu sırada kamburunun nerede olduğunu sorar. Üçüncü sahnede Pabuççu ve Mehmed, paşanın huzuruna gelir. Paşa Pabuççu'ya bin altın ihsan etmekten bahseder ama Pabuççu dün verilen fermanla yazılan yüz kötüğü kastettiğini düşünerek istemez; Mehmed'se yine kötüğü kastederek yarısına da razı olduğunu söyler. Paşa ne olup bittiğini anlayamaz; Pabuççu herşeyi olduğu gibi anlatır. Bunun üzerine Paşa, her ikisine de değnek vurulmasını emrederek huzurundan çıkarır. Dördüncü sahnede Paşa, cücesinin öldürüldüğünü öğrenir ve öldüreni huzuruna çağırır. Beşinci sahnede İsmail huzura getirilir; Paşa cellada İsmail'in başını vurmalarını emreder, tam o anda içeriden Mehmed gelir. Altıncı sahnede Mehmed, cüceyi öldürenin İsmail değil kendisi olduğunu itiraf eder; Paşa da Mehmed'in başının vurulmasını söyler. Tam o anda Pabuççu içeriden seslenir. Yedinci sahnede Pabuççu, cücenin ölümüne kendisinin sebep olduğunu söyleyince Paşa şaşırır ve işin en başından itibaren anlatılmasını ister. Önce İsmail, sonra Mehmed, sonra da Pabuççu olan biteni anlatır. O sırada cüce hapsirir, hepsi şaşırır. İsmail, belki boğazındaki kılıca çare vardır diyerek Paşa'nın iznini alıp cüceye yaklaşır; bakar ki nabızı atıyor, yüksek sesle "Bir de kulağından kan alayım" deyince cüce üç kere hapsirerek fırlayıp kalkar ve "Efendim beni seviyor mu, bakalım ölsem arkamdan ne diyecek?" diye böyle bir şaka yaptığını söyler. Herşeyin tatlıya bağlanması üzerine Paşa, Pabuççu'yu defterdar kethüdası, İsmail'i başhekim ilan eder, Mehmed'e iki kese para verir, emrindekilere cücesinin sağlığı şerefine büyük bir ziyafet hazırlanmasını buyurur. Pabuççu'nun hayır duasıyla oyun sona erer.

Olay, çizgisinden de anlaşılacağı gibi, oyunda hakim olan üç temel düğüm noktası vardır: Paşa'nın pabuçları yetişecek mi? Kardeşlerin karıştırıldığı ne zaman ve nasıl anlaşılacak? Cücenin yaptığı şaka ne zaman ve nasıl açığa çıkacak? Paşa'nın pabuçlarının yetiştirilmesi ve iki kardeşin Mehmed tarafından karıştırılması, birbirleriyle üst üste gelen sorunlardır; paşanın olan biteni gizlendiği yerden izlemesiyle doğan merak ise cücenin ölü taklidi yaparak işleri birbirine karıştırmasıyla birleşerek apayrı bir sorun oluşturur. Böylece basit bir soruyla başlayan oyun giderek girift bir yapıya ulaşır ve bu durum oyunun gerilimini artırır. Sonuçta bütün sorunlar son soruna bağlı olarak hemen hemen aynı anda çözülür ve herkes hakettiğini elde eder. İzleyici/okur, kardeşlerin karıştırıldığını ve cücenin herkese şaka yaptığını bildiği için olayın gülmece dozu artar; çünkü bu bilgi sayesinde izleyici/okur olay kişilerine göre üstün durumdadır.

Düğüm noktalarına bağlı olarak oyunda birkaç konunun işlendiği görülür. Bunlardan ilki, paradır ve paragöz, uyanık bir adam olmasa da ekonomik kaygıların hepsi Pabuççu'da birleşir: Orta halli bir zanaatkâr olan Pabuççu, Paşa'nın ısmarladığı pabuçları vaktinde yetiştirerek iyi bir ödülü hak etmek ister; kendisine çok benzeyen kardeşi Deli Osman mücevher işiyle uğraşan zengin bir aylaktır ama Pabuççu'ya ve ailesine hiçbir ekonomik katkısı yoktur; Pabuççu, Mehmed'i başlangıçta dilenci sanarak cebindeki son akçeyi ona vermek ister; Pabuççu yolda giderken önüne çıkıveren 999 altınla çok mutlu olur; Mehmed'e Paşa'nın verdiği mektupta ne yazdığını bilmesede de mutlaka işin içinde para olduğunu düşünerek yarisına ortak olmayı teklif eder. Para sorunu, özellikle 999 altın sahnesinde oldukça gerçekçi ve esprili bir anlayışla işlenir:

Ahmed- Allaha şükür mestleri şimdi devletli Paşa sarayına götürdüm. Amma Paşa daşra çıkmış bahanesiyle “yarın gel” diye avdet ettir-diler. Bilmem bunun aslı var mı yok mu?.. Ve lâkin söylediklerinin aslı yoğise ne yapsam gerek? Ben zavallı fukara adam, ululuğum yoktur, anlar kudretlidir, ne isterler ise yaparlar... Gitsin, mani değil, belki Hak Teala bana gayrı taraftan bin altın verir... Amma tamam bin altın olmalı, biri eksik olsa, almam. (Bu aralıkta Paşa uğrulayın bir kese içinde dokuz yüz doksan dokuz altın Kara Cüce'ye verir, o da yere kondurur).

Pabuççu (Öyle fikre varırken kese bulur kaldırır)- Ha işte akça. Bu şüphesiz Allah-ı azimüşşan tarafından bana gelir. Allaha şükürler olsun ki öyle tez duamı kabul etti (Akçayı sayar). Beş yüz... Ve dahi dört yüz... Bu dokuz yüz yapar... Ve dahi doksan dokuz olur. Bir altın eksiktir. Akça alayım mı? (Fikre varır) Ha bir altın eksik ise, zarar yok. Dokuz yüz doksan dokuz altın veren birini de verir. (Keseyi alıp gitmek ister. Paşa kethüda ile önüne gelirler, Pabuççu'yu yakasından tutarlar).

Paşa- Ha dostum, keseyi nerden aldın?

Pabuççu- Ne vazifen?

Paşa- Yalan söylersin adam, akça benimdir.

Pabuççu- Hayır efendim, benimdir.

Paşa- Ya kim sana verdi?

Pabuççu- Hak Tealâ hazretleri bana ihsan eyledi.

Paşa- Gerçek mi?.. Ya ben keseyi tamam öyle gaybettim.

Pabuççu- Hayır efendim, ben bu yerde dururken Allah-ı azimüşşana dua ettim ki bin altın bana ihsan eyliye. Dönüp şu keseyi buldum. İmdi akça benim mi değil mi?

Kethüda- Ya şu kese içinde bin altın var mı?

Pabuççu- Yoktur, salt dokuz yüz doksan dokuz vardır.

Paşa- Öyle ise bu akça Allah'tan sana gelmedi. Zira sen bin altın istedin ve şunda bir altın eksik.

Pabuççu- Ya dokuz yüz doksan dokuz altın veren birini de vermez mi?

Paşa- Verir.

Pabuççu-Dokuz yüz doksan dokuz altına bir altın dahi korsam, bin olmaz mı?

Paşa- Olur.

Pabuççu- İmdi yoktur ki şu akça için benimle gavga edesiz (And 1983: 64-65).

Oyunda belirginleşen diğer iki sorundan biri, kardeşlerin karıştırılması, diğeri de iftiradır. Oyunun ilk yarısında karıştırılan kardeşler motifi, birinci perdenin 4. sahnesinden 9. sahnesine dek sürer. Mehmed, Pabuççu Ahmed, Deli Osman arasında geçen bu bölüm, ortaoyunlarının sahne içi hareket biçimini ve gülmece havasını da taşır:

MEHMED (yalnız)

Bu Bağdad büyük ve güzel şehirdir. Amma o kadar sokaklar, koskoca saraylar garip adamı şaşırır (Elinde cevahir dolu bir sandık var). İki saattir, ağam, bu şehre selamet vasil olalı; şehrin dışarısında bana şu cevahirleri verdi de buyurdu ki, "Ben ileri hana giderim. Şehre girdiğin gibi beni ara, zira bu cevahirleri bana teslim etmelisin" demiş. Ben dahi üç buçuk saat kadar şehirde şunda bunda aradım. Ağamı bulamam... Ha işte geliyor. Şimdi beni tanır mı tanımaz mı, diye bir kere önünden geçeyim.

PABUÇÇU ve MEHMED

Pabuççu (Mehmed'i dahi görmez)- Allaha şükür bu kere beladan kurtuldum. Varayım şimdi aldığım sahtiyandan mest yapmasına çalışayım. Amma dükkânıma girmeyim, zira...

Mehmed- (Önünden geçer.)

Pabuççu- Zira hatasız...

Mehmed- (Bir kere dahi önünden geçer ve öksürür.)

Pabuççu- Zira hatasız bir dakika yoktur.

Mehmed- (Bir dahi geçip yere değin temenna eder.)

Pabuççu- Ha bildim, dilencidir, sadaka vereyim diye geçiyor, dur bakayım (Cebinde arıyor). Tamam bir akçe buldum, bütün malımdır. Gel dostum al şunu. Cebimde ve bütün evimde bundan ziyade yoktur.

- Mehmed- Hayır efendim, bu murad ile gelmedim. Dilenci değilim.
Pabuççu- Ne istersin?
Mehmed- Bana verdiğin cevahirleri getiriyorum.
Pabuççu- Nasıl cevahir?
Mehmed- Ey sultanım, unuttun mu ki, şunları şehir dışarısında kuluna verdin?
Pabuççu- Dostum, konağımda bir akça kadar etmek bulunmaz, ol kadar mal nereden gelsin?
Mehmed- Efendim, latife edersin. Kerem eyle, şuraya bak... Bu cevahirler senin değil mi?
Pabuççu- Ben ne şu cevahirleri, ne seni bile tanımam.
Mehmed- Acayip, Mehmed hizmetkârını tanımaz mısın?
Pabuççu- Vallah seni tanımam.
Mehmed (Kendi kendine)- Ağam yine sarhoş oldu, akli başından gitti.
(Pabuççu'ya) Mazur buyur sultanım, şu latifeleri bertaraf eyle.
Pabuççu- Ben doğrudan doğruya söylerim, seni hiç tanımam.
Mehmed- Kerem eyle sultanım, bu kadar latife yetiştir.
Pabuççu- Bre var git, beni deli mi sanırsın? Bir dahi öyle söylersen, sana bir iyi kötek ururum.
Mehmed (Kendi kendine)- Ağam sarhoş değil, tam çıldırdı. Bu halde öyle gezerse, beni bir belaya uğradır. Varayım birkaç adam çağırayım, timarhaneye götürsünler. (Gider) (And 1983: 55-57).

Bu noktaya dek olaydaki karışıklığı bilmeyen izleyici/okurun Pabuççu'dan farkı yoktur; ama ilerleyen sahnelerde Mehmed'in, efendisi Deli Osman'ı Pabuççu'yla karıştırdığını anlayınca, sorun bir gülmeceye dönüşür. Mehmed'in ve Pabuççu'nun olayı çözmesiyse ancak ikinci perdede mümkün olur. Birkaç kez daha yaşanan karıştırmayla pekişen sorun, geciktirim yoluyla gülmecenin dozunun artmasını sağlar; ama fazla uzamadan çözülür ve Deli Osman sahneden çekilir. Bu noktadan itibaren, üçüncü sorun devreye girer: Cücenin ölümü ve suçun önce başkalarının üstüne atılması, sonra da itiraf edilmesi. Önce zincirleme olarak Pabuççu, Mehmed ve İsmail cücenin ölümünü bir diğerinin üstüne yıkar; sonra da zincirleme olarak itiraf ederler. Böylece üçleme halinde yükselen gerilim, yine üçleme halinde çözülerek mutlu sona ulaşılır. Oyun boyunca karşılaşılan umulmadık karışıklıklar ve yinelemeler, sorunun çözülmesini geciktirerek merakın ve heyecanın yanında gülmecenin de artmasını sağlar ve bu, eseri bir durum komedisine dönüştürür. Bu haliyle oyunun yazarının Batı tiyatrosunun teknik özellikleriyle geleneksel Türk tiyatrosunun gülmece anlayışını oldukça başarılı bir şekilde birleştirdiği söylenebilir.

Kişiler: Oyunda yer alan kişilerin hepsi tek boyutlu, yüzeysel kişilerdir. Kişilerin psikolojik bir gerçekliği yoktur; hiçbiri karakter olmadığı gibi tip de değildir; her biri sadece bir yanıyla görülür: Pabuççu, dürüst ve iyi bir adam, orta halli bir esnaftır; İsmail hekimdir ve Pabuççu'nun dostudur; Pabuççu'nun kardeşi Deli Osman mücevherci, sarhoş ve biraz delidir; Paşa, adil olmaya çalışan bir yöneticidir; kethüda zaman zaman ona akıl veren kişidir; cüce ise şakacı, biraz gamsız, taklitçi ve eğlendiricidir. Kişilerden hiçbiri belirli bir niteliğiyle ön plana çıkmazsa da, oyunun odak kişisi Pabuççu Ahmed'dir; bütün sorunlar onun çevresinde oluşur ve gelişir. Bununla birlikte oyunun ikinci derece kişileri olan Mehmed ve İsmail, ya oyunu oluşturan sorunun doğmasına ya da sorunun çözülmesine aracı oldukları için önemlidirler: Mehmed, efendisi Deli Osman'la Pabuççu Ahmed'i birbirine karıştırarak ilk sorunun doğmasına neden olur. Öte yandan İsmail, Pabuççu'nun yakın dostu olduğu için Pabuççu'ya yardım ederek onun Paşa'nın ayakkabılarını yetiştirmesini sağlar ve oyunun sonlarına doğru da cüceyle ilgili meselede ara kişi görevi görür. Oyunun üçüncü derece kişileri olarak Paşa'yı, kethüdayı ve Deli Osman'ı düşünmek mümkündür. Paşa ve kethüda, eş kişi olarak değerlendirilebilir. Deli Osman ve cücenin ise iki işlevi vardır: Sorun yaratmak (ikizlerin karışması meselesi, cücenin ölü taklidi yapması) ve izleyiciyi eğlendirmek. Paşa ve İsmail ise oyunda sağduyunun, aklın ve çözümün simgesidir; onlar, oyunda herşeyin mutlu sona ulaşmasını sağlarlar.

Zaman ve mekân: Oyunda olayların hangi zaman diliminde geçtiği belirsizse de kişilerin konuşmaları ve olayın akış çizgisi, eserin yazıldığı yüzyılda geçtiği hissini vermektedir. Oyun içinde olayların akış çizgisiyle takip edilen zaman kısa bir zaman dilimidir; bir gün ve bir gece süren olaylar, ertesi gün tamamlanır. Bütün sorunun yirmi dört saatlik zaman dilimi içinde tamamlanması, klasik Batı tiyatrosundaki olay ve zaman birliği kuralına uygunluk gösterir. Öte yandan olayların zamanının gerçek zamanla örtüşmeyen, soyut ve belirsiz bir zamana işaret etmesi de geleneksel Türk tiyatrosunun etkisi olarak düşünülebilir.

Mekân olarak oyunda Bağdat adı geçerse de Bağdat'ı betimleyen tek cümle Mehmed'in efendisi Deli Osman'ı ararken sarfettiği "Bu Bağdad büyük ve güzel şehirdir. Amma o kadar sokaklar, koskoca saraylar garip adamı şaşırır" (And 1983: 55) cümlesidir. Bunun Bağdat'ı gerçek anlamda yansıtan bir cümle olmadığı açıktır. Ancak Türk halk anlatılarında ve oyunlarında sıklıkla adı anılan Bağdat uzak, gizemli, büyük, masalsı bir kent olduğu için bundan farklı bir imgeye sahip değildir. Bir mekân olarak kent ile oyunun ana sorunu arasındaki tek ilişki, kentin büyüklüğü yüzünden Mehmed'in Osman'ı bulamamasıdır. Bağdat'ın dışında oyunda bir de Kütahya'nın adı geçer ama o da

Deli Osman'ın geldiği ve döndüğü kent olarak anılmaktan başka bir özelliğe sahip değildir. Öte yandan geleneksel Türk tiyatrosunda olayların hemen daima İstanbul'da geçtiği hatırlanırsa, bu oyunda İstanbul dışında iki kentin varlığı, -özellikle de Bağdat- oyunun yazarının oryantalist bir yaklaşıma sahip olduğunu düşündürülebilir.

Dış mekân olarak, oyunun bazı bölümleri sokakta geçer. Oyunun en başındaki “Sokaktadır. İki tarafta bazı dükkânlar görünür. Mabeyninde bir pabuşçu dükkânı vardır” (And 1983: 51) cümlesi, sokağı kaba hatlarla betimlemekten ileri gitmez. İleriki sahnelerden bazıları da sokakta geçer: Pabuşçu'nun 999 altın bulduğu sahne, kıyafet değiştirmiş paşanın sokaklarda dolaştığı sahne, Pabuşçu'nun cücenin cesedini Mehmed'in üzerine attığı sahne, İsmail Ağa'nın evinin önünde geçen sahne. Ancak bunlarda da sokağın herhangi bir özel işlevi ya da oyun yapısına bir etkisi söz konusu değildir. Oyunda iç mekân olarak Pabuşçu Ahmed'in dükkânından ve evinden, paşanın sarayından bahsedilir. Bunlarda da mekân ile kişiler ve oyun kurgusu arasında herhangi bir ilişki söz konusu değildir. Oyunda dış ve iç mekânların ayrıntısızlığı ve önemsizliği, ortaoyunundaki ve gölge oyunundaki saymaca mekân kavramıyla örtüşür. Öte yandan geleneksel Türk tiyatrosunda olayların geçtiği dış mekân Osmanlı'nın ve İstanbul'un kozmopolit yapısına da işaret eden tipik bir Türk mahallesiye bu oyunda mekânın böyle bir belirleyici kimliği yoktur.

Oyun pekçok açıdan Batı tiyatrosundan ve geleneksel Türk tiyatrosundan izleri kaynaştırır. Bu durum, eserin yazarının her iki kültürü de bilen biri olduğu ihtimalini güçlendirir.

Batı tiyatrosu izleri: Oyunun kuruluşunda, kişilerin ve sahnenin belirlenmesinde, Batı tiyatrosunun yapısal etkileri açıkça görülür. Nitekim oyun “fasl-ı evvel, fasl-ı sani, fasl-ı salis” olarak üç perdeye ayrılmıştır; her perdenin oyunun kurgusal gelişiminde tamamlayıcı bir işlevi vardır ve -Batı tiyatrosunda genellikle görüldüğü gibi- olay birliği esastır. Geleneksel Türk tiyatrosunda oyun konusunun genellikle basit bir çizgiye dayandığı ve çoğunlukla hep aynı türden dolantıların aynı olay ekseninde tekrarlandığı düşünülürse², *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed*'in daha karmaşık ve bütünlüklü bir yapısı olduğu ve bunun Batı tiyatrosunu yansıttığı söylenebilir. İlk perde, oyunun temel sorununa işaret eder ve ileride doğacak karışıklıkların ipuçlarını taşır. İkinci perdede olaylar iyice karışır ve düğümlenir. Üçüncü perdedeyse bütün sorunlar çözülür ve güldürünün doğasına uygun olarak oyun mutlu sonla tamamlanır. Her perdenin içinde değişen sahnelerin başında, o sahnede bulunan kişilerin adları ve gerektiğinde “yalnız, mahfi” gibi sözlerle durumları verilir. Metindeki bölümlenme ve kişilerin giriş çıkışlarının Batı oyunlarının özelliklerini getirdiğini belirten Özdemir Nutku, oyunun

Plautus'tan bu yana sık sık kullanılan ikizler ve yanılmalarla gelişen bir güldürü dokusu olduğuna değinir (Nutku 1985: 357). Niyazi Akı "Plautus'un *Menaechmi Kardeşler*'i, Shakespeare'in *The Comedy of Errors*'ı gibi, kişilerin benzerliğinden doğan yanılma komiğini işleyen bu fars için kusursuz bir sahne eseri denebilir. Konusu ve dolantısı biraz toplama görünse de piyesin tekniği sağlamdır" diyerek oyunun Batı tiyatrosundan gelme özelliklerine işaret eder (Akı 1989: 43). Metin And da karıştırılan ikizler, 999 altın, paylaşılın armağan ve dayak motiflerinin Batı tiyatrosundan geldiği kanısındadır (And 1983: 13).

Yine batı tiyatrosunun biçimsel özelliklerine uygun olarak, oyunun kişileri metnin en başında "eşhas-ı laibe" başlığı altında adları ve temel özellikleriyle verilmiştir:

Ahmed Pabuşçu ve Deli Osman, ikiz karındaşı, ki ana tamamen benzer.
İsmail Ağa, dostu hekim.
Mehmed, Deli Osman'ın hizmetkârı.
Paşa-yı Bağdat.
Paşanın kethüdası.
Kara cüce, Paşa'nın masharası.
Bir Müslüman.
İki kullukçu. Bunların biri cellâttır.
İki çuhadar ve sair adamlar (And 1983: 50).

Her perdenin başlangıcında "Sokaktadır. İki tarafta bazı dükkânlar görünür. Mabeyninde bir pabuççu vardır" (And 1983: 51), "Dahi sokaktadır. Paşa kethüdasıyla tebdil-i suretle giderler" (And 1983: 61), "Paşa sarayındadır" (And 1983: 79) gibi ifadelerle mekân ve durum kısaca belirtilir. Oyun sırasında da kişilerin durumları zaman zaman "Pabuşçu (Daşrada oturup işine meşguldür ve çağırır)" (And 1983: 51); İsmail (Nazargâhın dibinden geçiyor)" (And 1983: 52) gibi ifadelerle parantez içinde belirtilir. Bu, oyunun Batılı anlamda bir oyun gibi sahnelenme kaygısıyla kaleme alındığını düşündürmektedir.

Oyunda yer alan kişilerden cüce, paşanın soytarıdır ve yeri geldiğinde kimseyle söyleyemediklerini ona rahatlıkla söyleyebilen bir kişidir. Akıllı ve uyanık biri olan cüce, doğallıkla taklit yapar ve olayların içinden akıyla sıyrılmamasını bilir; şakacı ve kurnazdır. Özellikle ikinci perdeden itibaren olayların odak noktası haline gelen cüce, yaptığı şakayla oyun kişilerinin asıl karakterlerinin anlaşılmasını sağlar. Cücenin ölmüş numarası yapması, hem oyunun gerilimini tırmandırır hem de Mehmed-İsmail-Pabuşçu arasındaki ilişkinin ve dostluğun dürüstlük ilkesi çevresinde gelişmesine yardımcı olur. Öte yandan paşanın olayları öğrenmesiyle yönetenle halk arasında ödül-ceza sisteminin

işlemesine de katkıda bulunur. Oyun kişileri tarafından öldüğü sanılan cücenin yalnız olduğu sahnelerde ayağa kalkıp gülünçlükler yapması ve olanları açıklaması ise süregiden karışıklığın izleyicinin/okurun gözünde açıklık kazanmasını sağlayarak oyunun gülünçlüğü pekiştirir. Cücenin zaman zaman söylediği şarkılar, hem eğlenceye katkıda bulunur hem de akıl vermeye yöneliktir. Bütün bu özellikleriyle cüce, Batı tiyatrosundaki, özellikle de Shakespeare'in oyunlarındaki soytarının işlevine denk bir görev üstlenmektedir. Geleneksel Türk tiyatrosunda da kambur, cüce, kekeme gibi özürülü kişilerle karşılaşılırsa da onlar daha çok oyunun üçüncü derece kişileri durumundadır, olay akışında bir etkiye sahip değildirler ve fiziksel kusurlarından kaynaklanan bir gülmece yaratırlar oyunda.

Sevinç Sokullu Batı tiyatrosunun temel türlerinden olan farsın özelliklerini şöyle belirler: Fars, oynanırken gerçekleşir ve oyuncuda yoğunlaşır. Dolaysız günlük gerçeği, olağan insanları ele alır. Fakat bunu en olmayacak rastlantılar, yapay durumlar yaratarak işler. Olay dizisinde kavga dövüş, patakama gibi enerji isteyen aksiyonlar ve tersine dönen, sık yinelenen durumlar yer alır. Gerçek bir çatışma yoktur, durumların bir iç anlamı yoktur. Karakter derinliğine ve ayrıntılara inilmez. Kişiler tek yönlüdür, olayların gelişimi üzerinde payları yoktur. Moral bir yargı ve haklılık söz konusu edilmez. Halk eğilimlerini yansıtır. Güldürüsü reflekse yöneliktir. Eğlendirici, oyalayıcı ve gevşeticidir (Sokullu 1993: 90-92). Bu özelliklerin birçoğunun geleneksel Türk tiyatrosunun oyun yapısıyla ve gülmece anlayışıyla uyduğu, öte yandan *Vakayı-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Kesfger Ahmed* oyunu için de geçerli olduğu görülmektedir: Sıradan bir esnaf ve çevresindeki insanların başına gelebilecek birkaç olay dizisi işlenmekte, olmayacak rastlantılar ve karışıklıklarla sorun büyümekte ve basitçe çözülmekte, araya yinelenmeler, dayak ve cezalandırma gibi motifler girmekte, basit karakterli kişilerle gelişen oyun herhangi bir toplumsal ya da ahlâkî eleştiri amacı taşımamakta, mutlu sonla tamamlanmaktadır. Eser, başlangıcından sonuna dek gülmece ve merak yaratmaktan öte bir amaç taşımamakta, ortalama bir izleyici/okur düzeyine hitap etmektedir. Bu yanı sıra oyunun Batı tiyatrosunun fars geleneğini bilen ama Türk tiyatro/anlatı ve gülmece anlayışını da yakından tanıyan biri tarafından kaleme alındığı düşünülebilir.

Oyunun ilk perdesinde Pabuççu'nun dükkânına gelip ayakkabı deneyen ve sonra ayakkabılarla kaçan kişiden "bir Müslüman" diye söz edilmesi, oyunun Batılı biri tarafından yazıldığı düşüncesini doğurur. Çünkü oyunda olayların Bağdat şehrinde geçtiği düşünülürse, hemen herkesin Müslüman olmasından daha doğal bir şey olamaz; öte yandan Türkler tarafından yazılan ya da doğaçlama olarak sahnelenen oyunlarda bu anlamda bir Müslüman karakterle karşılaşılmaz. Bu durum, oyunun Türkçeyi bilen Batılı bir yazar tarafından

yazıldığı izlenimi yaratır. Öte yandan 2. perdenin 2. sahnesinde Paşa'nın cüceyle konuşması sırasında "Ya hiç koca karı adam değil?" (And 1983: 63) demesi, Ermeni şivesini anımsatmakta ve -bir Türk paşası böyle konuşmaya- çağına göre-, yazarın belki de Türkiye'de yaşayan bir Ermeni olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ama Niyazi Akı, eserde karşılaşılan bazı dil, gramer ve sentaks yanlışlarının eserin yazarının yabancı olduğu kanısını verse de, bu hataların 1800'lerde Türkler tarafından da yapılabileceğini, bu konuda geçerli bir yargıya varmak için o yıllarda konuşma diliyle yazılmış metinlerle karşılaştırma yapmak gerektiğini düşünür (Akı 1989: 42).

Geleneksel Türk tiyatrosu öğeleri: Oyunun doğaçlamaya yatkın gevşek dokulu yapısı, geleneksel Türk tiyatrosu etkisiyle yazıldığı hissini veren en güçlü etkidir. Oyunda amaçlananın karışıklıklar aracılığıyla yaratılan merak ve gülmece olduğu, daha ilk sahnede Pabuççu'nun İsmail'e aktardığı bilgilerde ipuçlarını verir: Paşa'nın pabuçlarının ertesi güne yetişmesi gerekmektedir ve Pabuççu Ahmed'in kendine çok benzeyen bir kardeşi vardır. Birbiriyle ilgisiz görünen bu iki sorundan başlangıçta Paşa'nın ayakkabılarının yetişmesi öncelikli gibi görünürse de, oyun ilerledikçe kardeşlerin karıştırılması öne çıkar ve ikinci perdenin ortalarına dek gülmeceyi yaratır. Giderek Pabuççu'nun yetiştirmek zorunda olduğu iş ve karıştırılan kardeşler de geri planda kalır, araya cüceyle ilgili karışıklık girer. Ama gülmecenin doğasına uygun olarak oyunun sonunda bütün sorunlar çözüldüğü ve herşey tatlıya bağlandığı için en baştaki sorun hemen hemen unutulur. Oyunun aynı kişi çevresinde odaklanması ve gülmecenin bu doğrultuda oluşması, olay çizgisinin fazla dağılmadan tamamlanması, olayların günlük gerçekler çevresinde biçimlendirilmesi, gölge ve orta oyunlarıyla benzerlik taşır. Ölü taklidi yapan cücenin yalnız olduğu zamanlarda izleyiciye/okura dönük bir havada kendi kendine konuşması ve soytarlıklar yapması, oyunda ortaoyunlarındaki gibi izleyiciyle iletişimin amaçlandığını düşündürür. Oyunun ilk perdesi gölge oyunlarındaki açılış gazelini anımsatır şekilde Pabuççu'nun şarkısıyla açılır:

Pabuççu (Daşrada oturup işine meşguldür ve çağırır)

Gece gider, sabah gelür.

Ahmed de işini görür.

Gece gündüz işini görür.

Devran işlerini kim bilür?

(Tekraren "gece gider...") (And 1983: 51).

Eserin ilerleyen bölümlerinde (1.perde 1.sahne, 2.perde 5., 6., 7. sahneler) de birkaç kez karşılaşılan ve bazıları Pabuççu bazıları cüce tarafından söylenen şarkılar, Türk gölge oyunlarının ve ortaoyunlarının müzikle desteklenen yapısına benzerlik gösterir. Oyunun İsmail'in ve Pabuççu'nun duasıyla bitmesi de gölge oyunlarının bitişini andırır:

Pabuççu- Hak Tealâ hazretleri devletli paşamızın ömr-ü devletin dayim ve kayim eyleye, âmin.

İsmail- Allah subhanehu ve tealâ cenab-ı âlimeabınızı devlette berdevam ve muammer eyleye, âmin.

(...)

Pabuççu- Allah Tealâya bin şükür olsun ki, beni ol kadar beladan kurtarıp öyle büyük mansıp verdi. Varayım tez Deli Osman kardeşime bu müjdeyi yazdırayım. Gelsin cevahirlerini geri alsın ve hepimiz Paşa efendimizin ömr-ü devleti için dua edelim (And 1983: 88).

Oyunda Türk halk anlatılarından ve geleneksel Türk tiyatrosundan gelen motiflerle de karşılaşılır: Görünüşçe birbirine çok benzeyen ama huyu suyu benzemeyen ikiz kardeşler motifi, kılık değiştirerek gezen paşa motifi, ölüp dirilme motifi, Nasreddin Hoca fıkrasını hatırlatan 999 altın motifi, oyunun sonunda kişilerin ödüllendirilmesi motifi, Türk dinleyicisinin ve izleyicisinin alışık olduğu motiflerdir.

Oyunda dikkat çeken yapısal özelliklerden biri olan yinelemeler, geleneksel Türk tiyatrosunda sıklıkla başvurulan gülmece tekniklerinden biridir. Mehmed'in Pabuççu'yla Deli Osman'ı beş kere karıştırması; cücenin ölüsünü Pabuççu'nun Mehmed'e, Mehmed'in İsmail'e yıkması; İsmail, Mehmed ve Pabuççu'nun başları kesilecekken zincirleme itiraflarla idamın durdurulması, olaya dayalı yinelemelerdendir.

Eserde gülmece sadece söz yoluyla değil eylem yoluyla da sağlanır. Mehmed'in efendisini adamlara yakalatıp tımarhaneye göndermesi, Deli Osman'ın Mehmed'i dövmesi, ölü taklidi yapan cücenin sahnede tek kaldığında yaptığı hareketler, eyleme dayalı -ve görsellik hissi yaratan- gülmece öğeleridir. Özellikle cücenin hareketleri ayrıntılı olarak betimlenir:

KARA CÜCE (Yalnız)

(Kalkıp iki tarafa nazar eder) Ha ha ha. Bu gece Pabuççu'yu iyi zevk-lendim (Koynundan kılıç balığının kılıcını çıkarır). Yemek yerken dönüp balığın kılıcını koynuma gizlice soktum. Kılıcı yuttum, boğazıma yapıştı diye çıkarmağa başladım ve ölü gibi yere düştüm. O da beni gerçekten ölü zannetti. Ha ha ha... Hiç şu kadar kılıç yutulur mu? (Birdenbire hekim kapısından şamata zuhur eder) Bre hekim gelir...Varayım kapısında ölü gibi durayım. Bakayım bu işin sonu neye varır? (Bin maskaralık ile ölü gibi kapıya dayanır) (And 1983: 77).

İsmail- (Cücenin nabzına bakar) Efendim (gülür yüzle) Allaha şükür dahi ölmedi. Tez şunun kulağından bir kan alayım (Bir bıçak çıkarıp kesmek ister).

Cüce (Üç kere aksırıyor. Sonra kalkıp yine düşer, yine kalkar)- Dur hekim ben artık sağ oldum. Ha ha ha. Hiç bu kadar kılıç yenir mi? (Kılıcı çıkarıp gösterir) Kerem eyle efendim, “Beni ağam sever mi bakayım, öldüğüm vakit ne söyler?” diye bu latifeyi ettim (And 1983: 87).

Gülmecenin bir diğer yansıması olan söz komiğinin kullanımında da geleneksel Türk tiyatrosunun atışma ve yanlış anlamaya dayalı özelliklerinden izler görülür oyunda. Örneğin aslında okuma yazması olmayan Mehmed, Paşa'nın kendisine verdiği mektubu okur gibi görünür:

Mehmed- Oku işidelim.

Pabuççu- Ya hiç okumak bilir miyim? İşte sana (Kâğıdı Mehmed'e verir). Oku bakayım.

Mehmed- (Kâğıdı ber-aks alır).

Pabuççu- Sen okumak bilir misin?

Mehmed- Zahir bilirim.

Pabuççu- Oku bakalım.

Mehmed (Okur)- Bir gün bir fil var idi ki bir karıncaya binip seyretti.

İsmail- Hiç öyle okunur mu? Kâğıdı doğru tut.

Pabuççu- Oku oku.

Mehmed (Kâğıdı çevirip)- Bir gün bir karınca ile havada uçup ay üstüne kondu.

Pabuççu- Ya bu olabilir mi?

Mehmed- Zahir olur.

İsmail- Ver kâğıdı, okuyayım. Anladım ki sen okumasını bilmiyorsun.

Pabuççu- Oku dostum oku, bakalım ne yazar?

İsmail (Okur)- İmdi vusulünde fermanım olduğu vecih üzere amel edip mezbur adam geldikte filhal işbu emr-i celilüşşanı gösterdiği gibi hapsedip muhkem ipler ile bağlayıp tabanına iki yüz değnek vurdurasın. Bu babda şerefsüdur eden fermanım mucibince âmil olasın (And 1983: 72-73).

Mehmed'in fermanı sözde okumasında geçen gerçeküstü ifadelerle yaratılan gülmece ve İsmail'in okumasıyla ortaya çıkan gerçek, cahil Karağöz'le okumuş Hacivat'ın konuşmalarına benzer bir hava taşır. Paşa'nın Mehmed'e verdiği fermana para ihsan edildiğini sanarak yarısına talip olan Pabuççu'yla Mehmed arasında geçen konuşmalar ve Paşa'nın huzuruna çıktıklarında üçü arasında geçen konuşma yanlış anlamalar üzerine kuruludur. Paşa, pek beğendiği Pabuççu'yu ödüllendirmek, Mehmed'i ise cezalandırmak niyetiyle sarayına çağırmıştır ama Pabuççu Ahmed'le Mehmed arasında geçmiş olan konuşmadan haberi yoktur. Pabuççu, Paşa'nın ödülünden değil

dayaktan söz ettiğini sanarak sürekli aman dilemekte, Paşa'ysa olan bitene bir anlam verememektedir:

Pabuççu (Ditreyerek ditreyerek içeri gelip paşanın ayakların kucaklar)-
Merhamet ve inayet eyle Paşam, zavallı kulunuza merhamet eyle.

Paşa- Kalk canım kalk. Dün sana vadettiğimi veririm.

Pabuççu- Vay tabanlarıma vay. Merhametli Paşam kerem eyle.

Paşa- Niçin öyle çağırırsın?

Pabuççu- Yüz, Paşam, yüz çoktur.

Paşa- Sana bin ve ziyade dahi verdiririm.

Pabuççu- Vay bana. Paşam bana yüz yetişir, keşki ol kadar olmayaydı.

Paşa- Sen acayip adamsın. Söylediğini hiç anlayamam.

Mehmed (Paşa'nın ayaklarına düşer)- Devletli Paşam, suçumu affey-
leyin.

Paşa- Adın nedir?

Mehmed- Adım Mehmed'dir.

Paşa- Fermanım mucibince ol şeyi defterdardan aldın mı?

Mehmed- Eyvallah sultanım, ferman buyurdunuz çoktur, yarısı bana
yetişir. Pabuççu da yarısını alır.

Paşa- Bunların hepsi bana sır gibidir. Gerçek hali bana beyan eyle
(And 1983: 80-81).

Oyunun az kişili yapısında, kişilerin psikolojik bir gerçekliğinin ve belirli bir karakter gelişiminin olmaması, genel ve soyut nitelikler taşımaları da gele-
neksel Türk tiyatrosundan gelme bir özelliktir. Tıpkı gölge oyunundaki gibi,
kişiler ya işlevsel olarak oyun içindedirler (Pabuççu, İsmail, Deli Osman,
Mehmed, cüce) ya sosyal yapının bir işareti olarak (hekim, pabuççu, paşa,
kethüda, soytarı...) ya bir davranış ya da fizik kusuru nedeniyle (sarhoş, cü-
ce). Saf, iyi niyetli, temiz, sözünü esirgemeyen, orta halliliğinden pek şikâ-
yetçi değilse de zenginlik isteyen bir esnaf olan Pabuççu Karagöz'le; ona akıl
veren, okumuş yazmış İsmail ise Hacivat'la benzerlikler taşır. Ama İsmail
Hacivat kadar uyanık ve kurnaz değildir; üstelik Pabuççu ile İsmail arasında
geçen konuşmalarda Karagöz'le Hacivat'ınkine benzer bir atışma havası
sezilmez ve gülmece amaçlanmaz. Cüce geleneksel Türk tiyatrosundaki ku-
surlu tiplerin bir temsilcisi olarak düşünülebilir. Sarhoş, kavgacı, sinirli ve
korkutucu olan Deli Osman ise Tuzsuz Deli Bekir tiplemesine benzer. Zama-
nın açıkça belirtilmemesi ve zaman akışının olay çizgisine göre ilerlemesi;
mekânın da genel ve masalsi bir atmosfer yaratmaya yönelik olması, iç ve
dış mekân betimlemelerine yer verilmemesi; kişiler ve olay akışı ile zaman ve
mekân arasında bir ilişki bulunmaması da geleneksel Türk tiyatrosuyla oyun
arasında yapısal bağlar olduğunu düşündürür. Bu açıdan bakıldığında oyu-

nun kurgulanışında ve sorunun işlenişinde daha çok Batı tiyatrosunun etkisi olduğu, tiplerin yaratılmasında, gülmece öğelerinin kullanılmasında ve karşılıklı konuşmalarda ise geleneksel Türk tiyatrosunun özelliklerinin etkin olduğu söylenebilir.

Sonuç: Oyunun herşeyden önce -geleneksel tiyatromuzun sözlü ve doğaçlama yapısına karşılık- yazılı olması, bölümlenme, kişilerin görev ve özelliklerinin önceden belirlenmiş olması gibi dış yapı özellikleri bakımından Batı tiyatrosundan gelme özellikleri; konusu, kişileri ve gülmece anlayışı bakımından da geleneksel Türk tiyatrosu özelliklerini taşıdığı görülür. Konusunu izleyiciyi/okuru sıkmayacak bir dil ve tempoyla birleştirerek sahnelemeye uygun bir düzende sunan oyunun, kim tarafından ve ne zaman yazıldığı kesin değilse de hem Batıyı hem bizi tanıyan, Türkçeye hizmet etme amacı taşıyan iyiniyetli ve esprili biri tarafından yazıldığı açıktır. Kendi döneminde ve sonrasında herhangi bir yansıması olmayan oyun, *Şair Evlenmesi*'nin Türk tiyatro tarihindeki önemini ve önceliğini değiştirecek derecede güçlü ve önemli niteliklere sahip değildir ama *Şair Evlenmesi*'nden önceki diğer oyunlara göre daha sıcak ve canlı bir etki yaratmaktadır.

Açıklamalar

1. And'ın kitabında tam künyesini verdiği ve göremediğini belirttiği bu makaleyi Polonya Ulusal Kitaplığı'ndan edinerek bana ulaştıran, böylece çalışmama büyük katkıda bulunan sevgili dostum Dr. Kazimierz Klosinki'ye minnettarım.
2. Bkz. Kudret 1994: 92

Kaynakça

- AKI, Niyazi (1989), *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- AND, Metin (1977), *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- (1983), *Şair Evlenmesi'nden Önceki İlk Türkçe Oyunlar*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi.
- (1985), *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- İZ, Fahir (1958) "150 Yıl Önce Yazılmış Bir Türkçe Piyes", *Forum*, 101, 1 Haziran: 17-18.
- (1961), *Pabuççu Ahmed'in Garip Maceraları (XIX. Yüzyıl Başında Yazılmış Bir Türkçe Piyes: Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed)*, İstanbul: Kitap Yayınları.
- KUDRET, Cevdet (1968), *Karagöz*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- (1994), *Ortaoyunu I*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- LABECKA-KOECHER, Malgorzata (1970), “Une Comedie Turque Inconnue dans les Collection Polonaises/ An Unknown Turkish Comedy in Polish Collections”, *Le Theatre en Pologne/ The Theatre in Poland*, 8: 27-33.
- NUTKU, Özdemir (1985), *Dünya Tiyatrosu Tarihi I: Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- SEVENGİL, Refik Ahmed (1959a), “İlk Türk Tiyatro Eseri Hangisidir?”, *Cumhuriyet*, 2 Haziran: 4.
- (1959b), “Selim III Devrinde Yazılmış Bir Komedi”, *Cumhuriyet*, 4 Haziran: 4.
- (1959c), “Viyana’da Bulunan Türkçe Piyes Kimin Eseri?”, *Cumhuriyet*, 8 Haziran: 4.
- (1962), *Türk Tiyatrosu Tarihi IV: Saray Tiyatrosu*, Ankara, Devlet Konservatuarı Yayınları.
- (1968), *Türk Tiyatrosu Tarihi III: Tanzimat Tiyatrosu*, Ankara, Devlet Konservatuarı Yayınları.
- (1969a), *Türk Tiyatrosu Tarihi I: Eski Türklerde Dram San’atı*, Ankara, Devlet Konservatuarı Yayınları.
- (1969b), *Türk Tiyatrosu Tarihi II: Opera San’atı ile İlk Temaslarımız*, Ankara, Devlet Konservatuarı Yayınları.
- SOKULLU, Sevinç (1993), *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

An Anaylsis on “Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed”

Dr. G. Gonca GÖKALP-ALPASLAN*

Abstract: “*Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed*” that was written in Turkish before “*Şair Evlenmesi*”, is a theatre, whose author and date is not known precisely. The play skillfully combines the structural features of the Western theatre with the features, motives and the style of humor in traditional Turkish theatre. In this article, first the play is analysed by comparing and contrasting information given in various bibliographical sources and then the features of the Western theatre and the traditional Turkish theatre in the play are idem tified.

Key Words: *Vakayi-i Acibe ve Havadis-i Garibe-i Keşfger Ahmed*, *Pabuççu Ahmed’in Maceraları*, Fahir İz, Metin and Western theatre, traditional Turkish theatre

* Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature / ANKARA
ggonca@hacettepe.edu.tr

Исследование одной из первых турецких пьес "Вакаи-и Аджибе ве Хавадис- и Гарибе- и Кешвгер Ахмет"

Доктор Г.Гонджа Гёкальп-Альпарслан*

Резюме: Являясь одной из первых турецких пьес написанных до "Шаир Эвленмеси" "Вакаи-и Аджибе ве Хавадис-И Гарибе-И Кешвгер Ахмет" является произведением дата написания и автор которого точно неизвестны. Пьеса мастерски соединяет в себе структурные особенности Западного театра и чувство юмора, мотивы, природу Турецкого театра. В этой статье исследуется пьеса с сопоставлением данных, взятых из разнообразных источников, исследовавших это произведение, обозначаются особенности традиционного Турецкого театра и Западного театра.

Ключевые Слова: "Вакаи-и Аджибе ве Хавадис-и Гарибе- и Кешвгер Ахмет", Приключения Пабуччу Ахмета, Фахир Из, Метин Анд, Западный театр, традиционный Турецкий театр

* Университет Хаджеттепе Факультет Литературы Отделение Турецкого Языка и Литературы / АНКАРА
ggonca@hacettepe.edu.tr

Ethics in Agenda Building Process in Press Organizations: A Behavioral Approach

Assist.Prof.Dr. Ahsen ARMAĞAN*

Abstract: Chaotic uncertainty experienced due to globalisation and over dynamic atmosphere affects the structure of press organisations as well as their dynamics. Press organisations face many problems at both national and international levels. Most important of these problems is that the established ethical rules are losing their relevance as time passes. For this reason, in the current study we will analyse ethical problems that are on the agenda of the press.

Determining an agenda is thought to be a process of decision making.

The effective and problem raising factors in this process are:

a) Macro perspective (international, national, organisational)

b) Micro perspective (social, psychological).

Then the ethical problems in agenda setting were examined from normative and phylosophical perspectives. An original model has been developed to solve the problems met during the process of agenda setting. Seperate study was conducted on students and the subject in question was supported by this study.

Methodologically we used critical and behaviorist theories.

Key Words: Agenda Setting, Decision Making, Normative Ethics, Phylosophical Ethics

Introduction

A press organisation is a dualist-featured communication organisation that encompasses economic and social functions in its structure. The level of institutionalising and its publising policies on the products of thought it has produced play an important role in effecting the institution by setting both its agenda and the agenda of the different classes of the society. With the agenda it determined by a different expression, it plays a role in bringing a society to a contemporary, democratic state, and to a level of development, and also, deviating from its social, public and cultural functions, can cause the society to stay behind other societies. For this reason, the agenda it has set is very

*Ege University Communication Faculty / İZMİR
ahsenar@mynet.com

important in the free, democratic and participatory atmosphere it is in, and so are the principles, understanding of responsibility and ethical values it bears.

For this reason, we assumed in this study that agenda building in press organisations is the result of a team study of think-tank and decision by members of corporate ownership, administrative rank and editors. Together with internal and external dynamics of conjuncture that affect this process, agenda setting decisions that bear the resultant features of behavioural and influential factors stemming from the personality traits of the individuals forming the group were questioned in the framework of social benefit and ethical understanding lead by J.S. Mill. Of these factors; external and internal pressures of dynamics, ideology and, at the same time, ethical problems brought about by access unification, differentiation, stereotyping, prejudices, post illusion, opposition, lack of methodology, general rationalisation and so forth were examined by critics in terms of social and ethical benefits.

This study has gained richness with examples of agenda that involve ethical concerns mentioned above, and ends with proposals that could help reduce the possibility of making mistakes in the decision process, and that would serve as a basis for the understanding of ethics and responsibility. Separately, this study has been supported by a descriptive field study developed on this subject.

In this study, focus will be on macro factors, that is, national, international and organisational factors that are effective on decisions of agenda setting. We will dwell more on micro factors (social, psychological) again effecting agenda setting, and we will question why the set agenda is not ethical.

I. Agenda Setting

At the basis of agenda setting lie the way the press presents news to the public, and thoughts or approach in which the society forms a system of references through which people determine thoughts, speech, behaviors and arguments. Press or other mass media set the agenda in certain periods and allow individuals and societies perceive universe, direct them and construct their social realities (McQuaill, Windahl, 1993;48-52).

On the agenda they have set, they dwell on the items that will shape and direct people at managerial levels and social strata on such subjects as what should and should not be discussed, thought or concerned about and cheered for, what is legal and illegal.

With a clear expression, press supposes that there is a correlation between with the degree of importance they place in choosing the news and those of the managers and the society and act accordingly.

As the theorist on this subject put it, with the agenda it determined, press has been successful in determining what people should think about but not in what they should think (McCombs, Shaw; 176-177).

Agenda setting is a two-levelled process of decision making connected to each other by space and cause and effect. In this process, press reaches a decision by determining its own agenda first. In the second level, starting from the first step, determines the agenda of the public. But agenda setting is a long, difficult, collective and cyclic process of decision making.

There exist many factors effecting this process. These factors generally affect each other crosswise.

II. How Does The Press Set Its Own Agenda

Although there are a number of views on how the press set its own agenda, the focus is on the view put forward by Gans. According to Gans, (Eyal, 323)

Some of the theories put it that the news that will form an agenda is a product professional decision making and assessment of the news. These organisations have the view that the news is produced in conformity with ethic rules, that is, in compliance with the rules of objectivity, moderation, and neutrality, serving public interests, keeping social responsibility forefront. So the press acts without getting influenced from external focal points of power and pressure, symbolising an understanding of acting independently.

Group theories are the approaches that emphasise on institutional structure and commercial aspect of news making. According to this approach, voices of capital owner and other circles of power are conveyed through the news appearing on the agenda set by the press. Commercialising and concern for profit makes itself clear as it is in the content of media. Content organised in this direction has an important share in emphasising the messages directed to the commercialising of the society and in making the consuming culture widespread. As Boudrillard put it, press sees its readers as consumers and, in this way, it repeatedly produces the ideology of capitalist systems. (Önür: 207)

Group theories are event-centred and they claim that news is the mirror reflecting realities. These views can be criticised. Since the perception of reality will be the reflection of perceptive, perspective of the producer of the news, the difference between the reality of the narrator and the reality of the perceiver makes the reality questionable.

Approach is a more realistic one with macro features. This is a combination of socio-political, cultural and economic factors affective in choosing and selecting the news as well as the content.

III. Macro Factors in Agenda Setting and Diverging from Ethics

Macro factors in agenda setting can be divided into two groups: (Robbins: 2002; 24).

- a) External environmental factors affecting media systems
- b) Factors affecting News systems

a) Factors affecting media systems can be divided as international and national:

International factors

- Efforts of globalisation.
- Multinational corporations.
- Political, cultural power centres and hegemonic relationships.
- International news agencies and deregulation applications in message flow.
- Social and political breakage.

National factors

- Socioeconomic conditions.
- State-society relations.
- Legal practices.
- Cultural dynamics, ideology and technology.

b) Factors affecting news systems.

- Huckins (1999; 76), Severin (2001; 236), McCombus Show (1993; 59) classified these factors in five groups:
- Influences from individual workers.
- Influences of media routines.
- Organisational influences on content.
- Influences on content from out of media organisations.
- Influences of ideology

As can be seen from above examples, most of the factors affecting media content have a crosswise interaction among them, they influence the decision making process in media setting.

When the results of mostly theoretical and empirical studies are examined, how much the news in the press agenda diverged from ethical principles and how they manipulated its readers drew our attention.

Depending on globalisation, as a result of neo-liberal policies becoming widespread both in central and peripheral countries, capital movements increased, pushing press into the caravan that seeks for profit. This situation led the capitalisation of press organisation to gain acceleration.

Media giants created by liberalism gradually becoming international. These giants control every point in the world, breaking the activity domains of national and local media (Movlana, 1996; 51-62).

Through deregulation and single-sided applications, international mergers have increased. At national level, however, there appears a platform of political, cultural and social disintegration.

International channels of communication draws the international floor towards an international one, empty the state, giving an impression that they are creating an integrated public space. Centre countries see the countries around them as markets for their news. In order to maintain their politics, centre countries apply pressure on the media systems of the peripheral countries.

The effects of Neo-liberal practices are greatly felt on developing countries like Turkey. According to neo-liberal ideology, media has a central role in regulating the relationship between the state and society and developing democracy. It requires that civil society should develop and control the state. Applications show just the opposite (Curran, 2002 -7).

The press gives struggle in the way that centres of power should be dominant instead of civil society in order to maintain patriarchal structure of the state. While doing this, press claims that it is not free. As a result of monopolisation of the press, its democratic function have disappeared (Irving: 2001, 92-93). The press does not its responsibility of representation, giving information, and being a watchdog (Dağtaş, 1999; 12-48).

Another result of monopolisation in press, small-scale and local press organisations cannot keep pace with this trend and get hurt. For this reason multi voices feeding democracy cannot take place in public space. Consequently, as a result of neo-liberal practices, ideological and cultural equality gets narrowed.

According to Gramsci, the press works as a special tool for hegemony and as Boudrillaourd put it, sees the society as consumer, filling the agenda with pseudo news, labelling and theories of conspiracy. Thus directs the society, and the media slides away from ethics (Önür: 2002, 27).

IV. Micro Factors (Socio-Psychological) in Agenda Setting and Away Divergence from Ethics.

When we go a little outside of the force of habit, it is seen that decisions of agenda, in fact, are the decisions of a group. But the group in question is a group consisting of the owners of press organisations and editors coming together to determine the compulsory agenda rather than a group volunteers.

When approached from behavioural perspective, decisions of agenda is a cognitive psychological action about making a distinction between events, news pieces, conditions, interpretations and various choices (Armağan, 2001; 133).

Although most of the time, decisions showing routine features or definiteness are determined individually, setting an agenda in news centres is a group job. In a group, generally complex decisions with broad choice and with no risk are given. Individuals try to share the risk and values of the richness of each other's thoughts.

Yet, as Rathus put it, the tendency of status quo gets prevalence because, most of the time, in group decisions the model that majority wins, first deviation (the person supporting the idea at different extreme) and tendency of status quo and bureaucratic paradigm become valid (Luthans, 2000: 353-357).

In this case, the groups tend to give wrong decisions due to over integration or disintegration or authoritative and pressuring atmosphere or lack of method. This is called "syndrome of group thinking" in social psychology (Pennington, 1993; 9)*:

- There is excessive optimism and risk taking.
- There are rationalisations by the members of the group to lessen warnings.
- There is the illusion of unanimity. Silence is interpreted as consent.
- There are self-appointed mind guards who protect the group from adverse information.
- There is self-censorship of any deviation from apparent group consensus.
- There is an unquestioned belief in the group's inherent morality (Janis, 1972; 197).
- All of the features mentioned above urge the individuals and the group to make wrong decisions and unethical choice.

V. Normative and Philosophical Approach to the Agenda

It is rather difficult for media to set its own agenda and that of the society and it requires responsibility. Because with the agenda it created, the press maintains the relation between the individual living in a certain order and the powers that think they manage this order. That is, the journalist setting the agenda are the bridge providing the link between the reality of this order and the reality of those living in this order (İnam, 2001).

As a result of this relationship, individuals living in this order reach the information by which they will decide about their lives. Assessing the events that occur, they will take measures in the time course or put a plan into action. They change or develop their thought about tomorrow.

Clear aim of the agenda set is to present the photograph of events and developments. Its hidden aim, on the other hand, is to affect and direct the reader. Readers want to know the meaning attributed to the message and give meaning to it rather than learning the messages. Then they undergo cognitive change.

When approached to agenda setting from this perspective, it reveals how much it is interlocked with ethics and how much ethical concern it requires. A number of institutions on international platforms and also in our country determined principles and norms in terms of professional ethics. Basic aim of these principles and norms is oriented towards the protection of the profession and the mass. This is so for the profession of journalism.

Traditional principles bear the characteristic of epistemological and *actionological* guidance, and leads the journalist. These principles suggest the journalist to put his plan into action independently of his ideology, cultural identity, and his view of world. By practicing these principles, the journalist assumes that he would solve many of his problems (Kuçuradi, 2001; 14-15).

But it is possible to decide to produce news by diverging from ethics, behaving immorally. Of course, there should be professional ethical rules and they should be practiced. But in philosophy, ethical practices are quite different. Things can not be reduced to press principles.

Ethics, in philosophical sense, is a space of knowledge that sheds light to problems of value constituting the relationship between him and others. This is the knowledge that protects people's honour, and is condition sine qua non. That is, it produces knowledge about principles and norms.

Kuçuradi's ethical understanding states that knowledge in itself, and conscience in towards him and for him, it is defined in him, and gains meaning by being attributed to man (Kuçuradi, 2001; 14-15). The essential function of ethics is to help people, through the information and solutions for problems, to produce information and solve the problems they face.

We encounter ethical problems when we decide about our relation with others and we decide to put our plan into operation. For this reason, while seeking for a solution, knowledge of ethical values and concepts is required as much as sound professional knowledge to make assessments in the right way.

Peter Koslowski states that it is not possible to reach the right knowledge and action without a good data processing. He claims that if people are not informed well enough in wishing for the good, it would be as bad as wishing for the bad (Kağıtçıbaşı: 2001; 16-17).

Wishing for the good starts with right assessment. Right assessment, however, is possible via a person's improving himself internally in a way that he can develop values and attitudes. If a person cannot succeed this, he deceives himself.

For this reason, while the agenda is being deviated, it is necessary to know what is news and what is not, what people should know and should not know. Deciding on these subjects requires the process of assessing, questioning, and decision making. In this assessment, knowledge of ethic value, knowledge of concept, and reaching at professional knowledge is achieved through reasoning and reproducing information.

VI. A Model of Ethics: A Trial Following the Idea of Conceptual Theories

In our previous analysis, we stated that setting both the press agenda and that of the public is a process of group decision making, and added that wrong processing would lead to divergence from ethics. Our starting point here is that the agenda should be commensurate with ethic values as much as possible. For this reason, we present a trial model comprising of the synthesis of cognitive behavioural theories, ethical theories and their practices.

In our model we made use of theories of cognitive behaviour of “Ajzen, Heider, Kelly, Rosenberg” (Kağıtçıbaşı, 2001; 101-184), ethical theories of “Mills, Kant, J.J. Rousseau, Buber” (Pehlivan, 2002; 18-38), and applied ethical view of İrvan (2001, 56-66).

This Model: is based on the assumption that “every agenda to be set has a certain cause”.

The group thinks beforehand about the possible results of the agenda it is going to set. In order to achieve the predetermined results, the group first makes a decision that puts this decision into practice. In other words, it intends, then applies and then achieves the result.

Intention is affected by the “attitudes” of the individuals in the group, “subjective values”, and “behavioural controls”. If the values of awareness about (behaviours and values affecting the group’s intention) are high and autonomous, the agenda will be set ethically. If, however, the level of awareness (attitudes and subjective values affecting the group’s intention) is low and controlled from outside, then the agenda will not be an ethical one. See Figure 1.

Let us now examine the factor affecting the intension.

a) Attitudes Affecting the Intention: Attitude determines the direction of the individual’s behaviours. Individuals do not inherit their behaviours. They learn them afterwards. Attitudes change, develop and intensify. Development of ethical attitudes start with the individual’s questioning of his existence and develops and matures as the individual attains values, concept, and professional knowledge.

Owning ethical attitudes begins with thinking about what results his attitudes would yield, and is acquired by assessing all of them. In the assessment, several

systems of thought, theoretical and philosophical, can individuals with basics. i.e. Kant's ethics of rules; a seeking for ethic rules valid for all human beings, can provide individual a measure in his behaviours. Mill's ethics of aimed result can help individuals gain practical approach. Rousseau's ethics of social agreement can prevent conflicts by creating social standards. Buber's individual ethics can provide help individual take his power from his conscience or the individual can exhibit an eclectic approach (Pehlivan, 2002; 34).

b) Subjective Values: Subjective values affecting intention have more social content, and are normative. Here an individual makes social and ethical assessments.

It would be beneficial to ask the following questions:

Do I have selfish and interests and motivations that will affect the agenda)
(If the answer is: No.)

Is the agenda fair and valid for everybody (If the answer is: Yes.).

Does the agenda provide benefit for everybody (Yes).

As a result of being able to develop his attitudes and being able to make assessment with subjective values, individual develops his level of awareness.

c) Behavioural Control: This covers individual's thoughts about control. If the individual is autonomous, that is, if he has gained attitudinal, emotional and functional autonomy, he has the control. If he hasn't been able to attain these traits, he is under the control of those in peripheral environment (Musağaoglu, 2004; 8-18).

The interaction of all these determine the agenda. As has been mentioned above, the agenda is set either ethically or it converges from ethics.

d) Public Agenda: Public should not stay silent for the agenda the press set for itself, and the public should question the agenda with a critical thought, then as active individuals they should supply feed back. This should be approached by thinking about epistemological and ontologic difference of perception, seeking for consistency in the relation of defence and result. Right information can only be reached in this way (Yalçın, 2001; 349).

The following draws our attention in the feed back mechanism, that is, in the process of reaction.

a) Public can stay silent. (Durkheim defines this as the indifference public conscience.)

b) Takes measures.

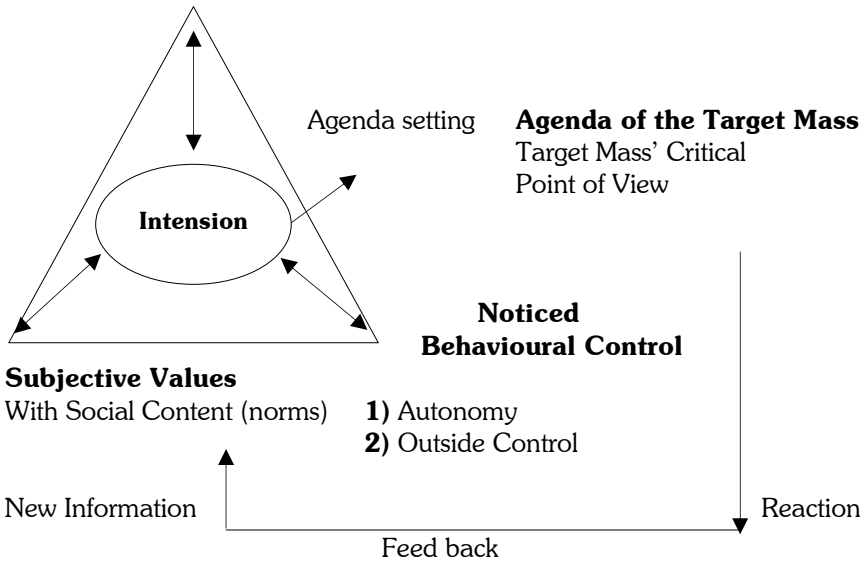
c) Puts his plans into action.

At the end, he produces new information and sheds light on the agenda.

A MODEL ETHICS

Attitudes

- 1) Thought about the result of behaviour.
- 2) Assessment of possible results.

Agenda of Ethics: (Attitude + Subjective Values) High Awareness + Autonomy

Non-ethical Agenda: (Attitude + Subjective Values) Low Awareness + Outside Control

VI. Survey on Students

a) Basic Aim of the Study (Survey): The basic aim of this study is to question on how ethical it is to decide on agenda setting at press organizations. For this reason, the following ways were followed to reach the goal:

The following have been questioned from the macro perspective:

What internal- and external factors are most affective on agenda setting?

Which of these internal- and external factors are causing ethical deviations?

The following have been questioned from the micro perspective:

Are ethical principles given importance in the decision-making process while news agendas are set? Which of these principles cause ethical deviations?

Which ethical theories are used with special emphasis in the process of setting news agendas?

Which is the most effective factor underlying the ethical deviation in news agendas?

b) Domain of the Study and Examples: The study was conducted with the fourth year students of the students in The Faculty of Communication, Ege University.

100 student chosen underwent a training period of three months in press organizations. These students took place especially in decision making processes of agenda setting for the press itself and of setting agenda for the public. At the same time, the same students are the one who have got knowledge about press ethics and ethical theories. For this reason, their observations and knowledge about agenda setting are of great importance.

c) Theories Taken Into Consideration and Techniques Used in the Study: Neo-liberal theories and Neo-critical theories, philosophical theories of ethics, and theories of agenda setting were taken as basis when organizing the questionnaire and interpreting the data obtained from the study.

The study involves in itself a questionnaire composing of 27 questions which are grouped. Separately observation and interview techniques were used.

d) Evaluating the Data: Results of the study were evaluated using statistical methods. In these evaluations Mann Whitney, Mc Nemar and Cochran tests were used to determine the differences between frequency tables, correlation analysis, and other variables.

The study has descriptive features.

e) Evaluation of the Factors: In order to determine which one of the internal- and external factors affecting the process of agenda setting was important, 11 questions were prepared by taking into consideration neo-liberal- and neo-critical theories.

Proponents of neo-liberal view state that press agendas are determined taking into consideration ethical values. With a clear expression, they claim that press agendas make the countries unite in the globalization process, and serve for the pluralistic democracy to spread. Separately, again these intellectuals say that press agendas contribute to the improvement of the relationship between the state and the civil society by fulfilling a balancing function.

Proponents of Neo-critical, on the other hand, criticize Neo-liberalism proclaiming that press agendas intensify and reproduce the ideologies of a symbolic power and the power based on capital. Separately, they claim that press agendas make public passive, manipulate it, make the individuals good consumers by spreading consumer culture, and create prototypes by depoliticizing individuals.

Questions prepared on this subject are given in Table 1, which shows the results of frequency distribution.

To the question “which external environmental factors affect the press agendas most.”, the students gave a critical answer saying “We think press agendas are shaped mostly around neo-liberal view.”

Table1. The Effects of Internal- and External Factors of Environment Determining Agenda

Attitudes and Thoughts	I agree completely %	I agree %	I am undecided %	I disagree %	I completely Disagree %
Press integrates the countries on the earth	11.0	36.0	18.0	26.0	9.0
Press helps spread pluralistic culture	8.0	17.0	27.0	28.0	20.0
Press creates participative public opinion	3.0	8.0	19.0	34.0	36.0
Press balances the relationship between state and society, strengthens democracy	7.0	14.0	23.0	24.0	32.0
Press spreads imperialistic values, wears out nation state	20.0	36.0	23.0	16.0	5.0
Press spreads consumer culture, depoliticizes individuals	31.0	45.0	11.0	11.0	2.0
Press prototypes the individuals in society	21.0	41.0	21.0	17.0	0.0
Press makes the society passive and manipulates it	30.0	42.0	18.0	10.0	0.0
Press reproduces the social powers	32.0	45.0	11.0	9.0	3.0
Local and public press are responsible for the democratization of the society and state	58.0	34.0	7.0	1.0	0.0
Press is a means that goes away from ethics and loses image	36.0	42.0	12.0	5.0	5.0

They told that press agenda is the most un-functioned and that it is necessary that press agenda should immediately be enriched in terms of

public and local contents. (58+34) 94 % Secondly important, it was expressed that press made people the defender of the political power 77%, and spreaded consumer culture, 76%.

Students especially stressed that press agendas, 78 %, (36+42), were away from ethics.

As is seen in Table 2, in order to determine which ones of the internal- and external factors of environment are related with the ethical deviation in the agenda, correlation analyses were made. Spearman's - rho shows us in two tailed correlation the relationship between the intervals of $p < 0.01^{**}$ and $p < 0.05^*$.

Table 2. The Relationship Between Internal- and External Factors of Environment and Deviation from Ethics.

Students' views	N	Getting away from ethics and loss of image
Press spreads consumer culture and de politicizes the individuals in society.	r p	,265 ** ,008
Press prototypes the society	r p	,255* ,011
Press makes the society passive manipulates it	r p	,306** ,002
Press balances the relationships between the state and society	r p	,228* ,024
Local and public press are necessary for the democratization of the state and society	r p	,268* ,007
Total items	r p	,274** ,006

$P < 0.01^{**}$

$P < 0.05^*$

Spearman 2 tailed

The highest positive relationship, $r = ,306^{**}$, has been found between the manipulation of the public opinion and ethics due to its being positive, followed by the prevalence of the consumer culture. In short, the relationship between neo-liberal politics and ethical deviation has come out to be positive.

Since no significant relationship was found between the other 5 questions and the ethical deviations, it was not included into our evaluation.

b) Micro Factors: What is meant here by micro factors is only the factors taking place during the agenda setting process. With a clear expression, when deciding on the news which was taken into the agenda, the following points are questioned: to what extend that news reflects the truth, how true it is, whether the principle of objectivity has been taken into consideration, whether or not the reader will be given the right to answer, whether the questions - who, what, where, when, why, how- have been asked, whether

pluralistic views have been included or not, whether or not interpretation has been added to the news, and whether it is just for everybody.

When frequency distribution was examined the following drew attention.

Table 3. Professional Ethical Principles in Relation to Press Agenda

Students' view	Applied	Not applied	Deviated	No idea
Realities	7.0	7.0	75.0	1.0
Correctness	6.0	26.0	66.0	2.0
Objectivity	1.0	61.0	29.0	9.0
Personal rights	12.0	63.0	19.0	6.0
Right to answer	34.0	47.0	15.0	4.0
5 Wh + 1 H	44.0	24.0	15.0	17.0
Pluralistic views	17.0	56.0	21.0	6.0
Addition of interpretation to the news	21.0	41.0	23.0	15.0
Principle of equality	10.0	52.0	27.0	11.0

Students expressed that 75 per cent of the reality is deviated and the rights are not expressed in agendas. Students also stated that news programs are away from reflecting objective views and no respect is shown for individual rights.

In Table 4, the aim was to know which the theory of philosophical ethics is taken as basis most. As is known, personal ethics holds drawing upon wisdom as much as upon conscience; social ethics advocates making sacrifices for society; ethics of rules holds taking refuge behind norms; and ethics of result aimed holds pleasure, happiness and utilitarianism.

Table 4. The Theory of Philosophical Ethics, Which was Included in the Agenda.

Theories of ethics	applied	Not applied	deviated	No idea
Personal ethics	14.0	53.0	30.0	3.0
Social ethics	15.0	50.0	23.0	12.0
Ethics of rules	50.0	13.0	11.0	26.0
Ethics of result aimed	66.0	10.0	13.0	11.0

Students claimed that the use of ethics of result aimed was taken into consideration 66 % in the direction of neo-liberal view in deciding for an agenda. Ethics of rules come next in the rank. This situation denotes a status quo propensity.

Table 5. Basic Sources of Ethical Deviation in the Agenda

Three basic sources	Yes	No
Insensitivity of the society	81.0	19.0
Press workers lacking in specialization	61.0	39.0
Capital ownership in press	97.0	3.0

P = 0.000

Cochrans Q = 38.275

As a result, it appears that the factors that cause ethical deviation results from capital the ownership in press and insensitiveness of the society feeds this situation.

VIII. Conclusion

Ethical problems confronted in agenda setting are almost as old as its history but these problems change depending on the time and conditions.

There are a lot of factors that affect agenda setting. These are international, national and other outer environmental and organizational factors. Interacting among themselves, these factors render agenda setting positive or negative as regards ethics.

In this study, an attempt was made to analyze ethical problems in determining both the agenda of the press itself and of the public.

In the current study, the process of decision making was dealt with as much as the process of agenda setting. How macro factors (at the basis of neo-liberal and neo-critical theories) and micro factors (social, psychological and ethical factors) that affect this process cause ethical problems were questioned.

In this context, an original model was devised that will contribute the solutions in agenda setting and that will bring innovation to this area. So far, quite different scientific approaches were adopted for agenda setting in other studies. Political, sociological and press organizations have put forward very valuable views. Yet for the first time in this field, the process of agenda setting has been evaluated through the synthesis of the philosophical and socio-psychological approach. This is what gives originality to the model. The model has been form by the years-long labor and by internalization of the applications. Since the modal is new and original, the model is thought to contribute the field.

The modal has the following features (see A Model Ethics).

Agenda setting is a process of decision making. This process of decision making requires group discussions. It is very easy to come to faulty decision in group discussions. (Social and psychological data have support this.) And this causes deviations from ethics.

Ethical improvement of the individuals leads to ethical consensus in social groups. That is to say, agenda of ethics: (attitudes + subjective values with social content) High awareness+ autonomy.

Non-ethical Agenda: is realized through (attitudes+ subjective values with social content) Low awareness + outside control. And as a result, discussion of ethical alternatives leads to consensus.

Separately, a survey was conducted on the students of the Faculty of Communication, who participated in decision making process of agenda setting for a period of 3 months. Students' views about the problems they encountered during the agenda setting process were evaluated.

Students;

a) *Through macro perspective:* point out that neo-liberal policies are the cause of deviating from ethics in press agendas. Especially, they expressed that agendas politicized the individuals in the society, prototyped the society, spread consumer culture, couldn't realize the process of democratic improvement. For this reason the demanded that public press be developed.

b) *Students, through micro perspective,* claimed that press agendas were not objective because they didn't reflect the truth and the rights, and that they violated individual rights.

Separately, expressed that ethical philosophy on which press agendas depend is utilitarian, that the ideologies of capital owners lie underneath the ethical deviations, that since the society has gotten insensitive, it gives feedback to ethical deviations in the agenda.

As a result, it can be said that in order to be able to solve the problems, it is possible to demand ethical values first as individuals, then as groups and as a society and the internalize them.

Explanation

*Pennington describes the group thinking in 8 ways

Group thought : is the deterioration of moral assessment and reality resulting from pressure in the group.

Asch effect : is the supporting of wrong idea due to the pressure in the group.

Dragging effect : diminishing of individual difference, over optimism, over pessimism, censorship, advocating the wrong as the right.

Social idleness : stripping off individual responsibilities and contribution.

Halo effect : conveying inspiration to a different trait of the person in a manner to spoil objectivity.

Stereotyping : judging the other group in a positive or negative way.

Ethicising : putting pressure on a different idea.

Contrast : deliberately increasing the level differences among group members can be seen as follows:

References

- ARMAĞAN, A (2001), *Basın Organizasyonlarında ve Karar Verme Sürecinde Yeniden Yapılanma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: SBE.
- CURRAN, J and PARKS M, (2000), *The Westernising Media Studies*, London: Poyting Green Pub.
- DAĞTAŞ, E, (1999), *Sivil Toplum, Medya ve Demokrasi*, Ankara: İletişim Dergisi, 93/3, G. Üni.
- EYAL, C. (1981), *The Roles of Newspapers and Television in Agenda Setting*, London: Sage Pub.
- HUCKINS, K. (1999), *Interest Group Influence on the Media Agenda*, Journalism and Mass Communication, Quarterly, 76-77.
- İRVAN, S. (2001), *Medyada Sahiplik Yapısı ve Haber Üzerine Etkileri*, İstanbul: II. Ulusal İlet. Kong.
- İRVAN, S. (2001), *Medya Etiği Dersi'nin Gazetecilerin Eğitimdeki Rolü*, Eskişehir: Anadolu Üni., Uluslararası İletişim Semp.
- İNAM, A. (2001), *Terör, Siyaset, İş Dünyası ve Etik Paneli*, Ankara: ODTÜ.
- JANIS, A. (1972), *Victims of Group Think*, Boston: Houghton, Mifflin.
- KUÇURADI, I (2001), *Felsefi Etik*, Ankara: I. Uygulamalı Etik Kongresi, ODTÜ.
- KAĞITÇIBAŞI, Ç. (2002), *Yeni İnsan ve İnsanlar*, İstanbul: Evrim Yay.
- LUTHANS, F (2000), *Organisational Behaviour*, London: Prentice Hall Hill.
- McCOMBS, SHAW. D. (1993), *The Evolution of Agenda Setting*, USA: Journal of Communication, 43 (2) 59.
- McCOMBS, M; SHAW, D. (1997), *The Agenda Setting Function of the Press*, USA: St Paul, MN, West.
- MUSAAĞAOĞLU, C. (2004), *Ergenlik Sürecinde Özerkliğin Gelişimi ile Tutumlar Arasındaki İlişki*, Ankara: H.Ü. S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- McQUAIL, D WINDAHL, S. (1993), *Communication Models*, New York: Longman.
- MOVLANA, H. (1996), *Global Communication in Transition*, London: Sage.
- ÖNÜR, N. (2002), *Küreselleşen Dünyada İletişim ve Toplum*, Ankara: Alp Yayınları.
- PEHLİVAN, İ. (2002), *Yönetmel, Mesleki ve Örgütsel Etik*, Ankara: Pegem Yay.
- PENNINGTON, D, (1993), *Social Psychology*, London: Edward Arnold, NJ.
- ROBBINS, S. (2002), *Organisational Behavior*, New Jersey: Printice Nall.
- SEVERIN, W.J.; TANKARD, JW. (2001), *Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media*, USA: NY, Longman.

Basın İşletmelerinde Gündemin İnşaa Sürecinde Etik: Bir Davranışsal Yaklaşım

Yard.Doç.Dr. Ahsen ARMAĞAN*

Özet: Günümüzde Küreselleşmeye bağlı olarak yaşanan kaotik, belirsiz ve dinamik ortam, her alanda olduğu gibi basın işletmelerinin biçimsel yapı ve dinamiklerini de etkilemektedir. Bu nedenle basın işletmeleri, uluslararası ve ulusal düzeyde pek çok sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunların en önemlilerinden birisi; bu alanda, korunması gereken etik kuralların, gün geçtikçe zayıflamasıdır. Bu nedenle bu çalışmada, basın işletmelerinin saptadığı gündem bir karar süreci olarak ele alınmış bu bağlamda gündem kararlarında karşılaşılan sorunlar irdelenmiştir. Etik sorunlar

- a. Makro perspektiften (uluslararası, ulusal, kurumsal),
 - b. Mikro perspektiften (sosyal, psikolojik),
- açılırlardan sorgulanmıştır. Daha sonra gündem saptama da karşılaşılan etik sorunları ortadan kaldıracak, orijinal bir model geliştirilmiştir. Ayrıca çalışma bir araştırma ile desteklenmiştir. Methodolojik olarak, eleştirel ve davranışsal kuram temel alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gündem saptama, Karar verme, Normatif etik, Felsefi etik

* Ege Üniversitesi, İletişim Fakültesi / İZMİR
ahsenar@mynet.com

Этика в процессе построения актуальности в организациях СМИ: с точки зрения отношений

Помощник Доцента Доктор Ахсен Армаан*

Резюме: Хаотическая, неопределенная и динамичная среда напрямую связанная с глобализацией так же как и в других областях влияет на динамику и структуру организаций СМИ. По этой причине организации СМИ сталкиваются со множеством проблем как на национальном, так и на международном уровне. Одной из главных проблем является ослабление в последнее время законов этики, которые необходимо защищать. Поэтому в данной работе исследуются проблемы, с которыми сталкиваются в процессе принятия решений актуальных вопросов, принимаемых как процесс принятия решений организаций СМИ, которые ведут наблюдение за актуальностью. Этнические проблемы рассматривались с точки зрения:

а) макроперспектива (международное, национальное, общественное);

б) микроперспектива (социальное, психологическое).

Позже была разработана оригинальная модель по удалению этических проблем из повестки дня. Помимо этого работа поддерживается исследованием. За методологическую основу была взята критическая и поведенческая теория.

Ключевые Слова: констатация повестки дня, принятие решения, нормативная этика, философская этика

* Эгейский Университет, Факультет Коммуникаций / ИЗМИР
ahsenar@mynet.com

Kazakistan'da Tarihi Canlandırın ve Milli Kimliği İnşa Eden Müzeler¹

Yard.Doç.Dr. Ayşegül AYDINGÜN*

Özet: Günümüzde müzeler, sadece değerli sanat eserlerinin sergilendiği mekanlar olmaktan çıkmış, aynı zamanda toplumların tarihlerinin yeniden yazıldığı ve milli kimliklerinin yeniden inşa edildiği mekanlar haline gelmiştir. Dolayısıyla, toplumsal tarih müzeleri sosyal bilimciler için bir araştırma alanı olmuştur. Bu makalede, Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrasında Almatı ve Çimkent'te kurulmuş iki müzeden hareketle, Kazak milli kimliğinin nasıl yeniden üretildiği ve Kazakistan tarihinin nasıl yeniden yazıldığı incelenmektedir. Ayrıca, bu makale müzecilik, ulus-devlet ve ideoloji ilişkisini hem kurumsal hem de sembolik açıdan irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Müzecilik, ulus-devlet, milli kimlik, tarih yazımı, Kazakistan

Milli kimliği, sosyalist bir içeriğe kavuşturarak bir Sovyet kimliği yaratma çabasıyla dünya tarihine adını yazdıran eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir üyesi olan Kazakistan'da müzecilik, bağımsızlıkla birlikte güçlenen ve milli kimliğin sosyalist içeriğini de millileştirmek isteyen milliyetçi bir anlayışla gelişmektedir. Müzeciliğin, sosyo-kültürel ve siyasi yönleri irdelendiğinde, Kazakistan'ın, bağımsızlık sonrasında milli kimliğini yeniden kurgularken izlediği kültürel canlanma politikasının temel kurumsal araçlarından biri olduğu görülmektedir. Müzeciliğin kurumsal temelde gelişmesinde, 19. yüzyılda güçlü bir biçimde gündeme gelen milliyetçilik ya da ata-köken probleminin itici bir etmen olduğuna kuşku yoktur (Kundakçı 1999: 1083-1084; Arsebük 1983: 66). Müzeciliğin, kültürel olduğu kadar ideolojik ve siyasi bir boyut taşıdığı da yadsınamaz bir gerçektir (Anderson 1983; Hall 1997; Skrypnik 2004; Ditchchev 2001). Müzeciliğin bu boyutlarıyla gerek teorik, gerekse pratik olarak kendine zemin bulduğu ülkelerden biri de Kazakistan'dır.

Kazakistan'da müzecilik-siyaset ilişkisinin sürekliliği ve dönüşümü, Sovyet dönemi müzeleri ve bağımsızlık sonrası müzecilik anlayışı karşılaştırıldığında açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Kazakistan'da yapılan araştırma,² ülke-

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / ANKARA
aydingun@metu.edu.tr

deki müzecilik tarihi, sergilenen malzeme türleri ve yürütülen arkeolojik kazıların niteliği ve finansmanı dikkate alındığında, müzeciliğe gösterilen kamusal ilgi ve devlet desteğinin, gerek Sovyet döneminde, gerekse bağımsızlık döneminde oldukça güçlü olduğunu göstermiştir. Bu makalede iki müzeden hareketle, çokkültürlülük ile tekkültürlülük arasında bir denge kurma çabası içerisindeki Kazakistan'da, Kazak milli kimliğinin nasıl yeniden üretildiği ve yakın tarihin nasıl yeniden yazıldığı incelenecektir. Söz konusu müzelerden biri, Almatı'da bulunan 'Siyasi Baskı-Sürgün Tarihi Müzesi' (*Muzei İstorii Palitičeskih Represii- Siyasi Kurgın-Surgın Tarihi Müzesi*); diğeri ise Çimkent'te bulunan 'Siyasi Baskı-Sürgün Kurbanları Müzesi'dir (*Siyasi Kurgın-Surgın Kurbanları Müzesi*). Ancak bu iki müzeyi ele almadan önce müzecilik, ulus-devlet ve tarih ilişkisi üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Müzelerin İdeolojik ve Siyasi Boyutu

Çağımızda müze sayıları sadece artmakla kalmayıp, biçim ve içerik olarak da çeşitlenmiştir. Müzelerin, çeşitliliğini göz önünde bulundurduğumuzda, sanat müzelerinin ve toplumsal tarih müzelerinin farklı kategoriler olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Aslında müzelerin sadece kıymetli sanat eserlerinin ve koleksiyonların sergilendiği mekanlar olmadığı anlayışı çok eskiye uzanmamaktadır. Müzelerin tarihle 19. yüzyılda, özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tanıştıklarını söyleyebiliriz. Bu tarihe kadar, sergilenen eserlerle tarih ve toplum arasında bir ilişki kurulmuyordu. 20. yüzyılda ise, sıradan insanların tarihine duyulan ilginin yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra giderek artması, toplumsal tarih müzelerinin kurulmasını sağlamıştır. O nedenle, günümüzde anlaşıldığı anlamı ile müze terimi, aslında yeni bir terimdir ve sadece sanat ile sınırlı kalmayıp birçok konuyu içeren, birçok disiplini ve insanı ilgilendiren önemli bir kurumdur. Günümüzde müzeler yerel tarih, sosyal tarih, etnik veya dinsel grupların tarihi, bilim, teknoloji, endüstri veya savaş tarihi, tarihsel şahsiyetler veya olaylar ve bunlarla ilgili günlük yaşama dair olabilmektedir.

Toplumsal tarih müzelerinin incelenmesi ve verdiği mesajların anlaşılması, sosyal bilimler açısından son derece önemlidir; çünkü müzelerin birçok durumda, mevcut egemen ideolojiyi yansıtan mekanlar olduğu varsayılır. Müzelerin modernite, ulus-devlet ve tarih ile olan ilişkisi dikkate alındığında, müzelerin modern ve milliyetçi ulus-devlet içindeki düzenin ve hatta siyasi sınırların belirlenmesi ve güçlendirilmesinde oynadığı rol yadsınamaz (Macdonald 1996: 2-7).

Gelişmekte olan ülkelerin müzeciliğin kurumsallaşmasında sarfettikleri büyük çabada, ulusal kimlik yaratmak ve dünya devletleri arasında bir yer edinme kaygısı yatar. O nedenle, günümüzde müze kurmak, adeta modern bir devlet olabilmenin ön koşulu haline gelmiştir (Hudson ve Nicholls 1985: X). Bu

çerçeve de müzeler, ulusların kendilerini *hayali bir cemaat* olarak sunabildikleri önemli mekanlardır; sembolik anlamlar üzerinden ulusu anlatır ve inşa ederler (Anderson 1983).

Aslında her müzenin bir duruşu vardır. Her müze, dünyayı veya parçası olduğu toplumu görme biçimi önerir. Belirli varsayımları vardır; belirli konuları ele alır; bazılarını ele almaz. Ulusal siyasi konuları ele aldığı anda ise ulusal kimliğin üreticisi ve taşıyıcısı olur. Bu bağlamda geçmişi yeniden üretir. Geçmişini yeniden üreten, aslında bugündür, fakat elbette bu tamamıyla keyfi bir yeniden üretim değildir. Zira çerçeveyi belirleyen ve bazı sınırlar koyan da geçmişin kendisidir. (Zolberg 1996: 79). Toplumların geçmişlerini nasıl anlattıkları veya hatırlamak istedikleri, sosyal bilimcilerin toplumları anlamaları açısından büyük önem taşır. Başka bir deyişle, günümüz bağlamında sürekli olarak yeniden üretilen geçmişin nasıl inşa edildiğine bakmak, geçmişten çok günümüzü anlamamızı mümkün kılar; çünkü geçmiş, günümüz koşulları ve gerçeklerine göre yeniden üretilmektedir. Dolayısıyla, sosyal bilimciler açısından geliştirilmekte olan ulusal kimlik için geçmişten hangi malzemelerin seçildiğini ve kullanıldığını irdelemek, temel bir öneme sahiptir.

Diğer taraftan müzeler, çeşitli objeleri, sanat eserlerini toplamak, sergilemek, korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak üzere kurulmuşlardır. Ancak doğaldır ki, objelerin seçimi, sergilenme biçimi ve amacı, içinde olunan döneme ve koşullara göre kendilerine yüklenen anlam doğrultusunda, değişkenlik gösterir. Dolayısıyla, Stuart Hall ve Michel Foucault'nun da belirttiği gibi, son derece ideolojik amaçlı kullanılabilir. Sergilenen malzemenin orijinal anlamı ile ona yüklenen anlam ve atfedilen açıklama arasında göze çarpan farklılıklar, farklı yaklaşımların ve yorumların bir sonucudur. Söz konusu olan ideolojik bir inşadır. Bu çerçevede, bazı müzelerin belirli siyasi amaçlara hizmet etmek için gerekli objeleri sergilediklerini söyleyebiliriz. Bu anlamda müzeler hem kurumsal açıdan hem de sembolik açıdan değerlendirilmelidir. Müzeler incelenirken olası her türlü bilgi ve iktidar ilişkisi dikkate alınmalıdır (Hall 1997: 184-185; Foucault 1980).

Foucault'nun bilgi iktidar analizi ışığında bir yaklaşım geliştirme yolu izlenirse, her türlü bilginin, belirli bir tarihsel pratiğin ürünü olduğu görüşü dikkate alınarak bazı bilgilerin stratejik olduğunu kabul etmek gerekir. Diğer bir ifadeyle, her bilgi masum bir şekilde gerçeği yansıtmaz, aksine son derece yanlı olabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi, her sergilemenin bir anlam inşa etmesi, üretmesi ve bir şey söylemesi; ayrıca seçici sergilemenin, müzenin ideolojik ve siyasi boyutunun bir kanıtı olması nedeniyledir ki, müzeler ile ulus-devlet, milliyetçilik ve tarih arasında bir ilişki kurulabilmesi mümkün olabilmektedir (aktaran, Hall 1997).

Müzeler hakkında bilgi sahibi olunamamış dönemler veya belleklerden silinmeye çalışılan olaylar ile tarihsel kesitleri, belirli siyasi koşullar oluştuğunda geçmişten bugüne taşıyan kurumlar olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca bu kurumlar, ulusun niteliğinin tanımlandığı, ulusal tarihin ve kültürün inşa edildiği, diğer uluslardan farklılıkların ortaya konduğu ulusal / bireysel kimlik üretim alanlarıdır. Bazen sadece ulusun değil, aynı zamanda devletin de sembolü haline gelirler ve egemen ulus-devletin mikrokozmosu yansıması olurlar (Prösler 1996: 34-35). Sovyetler Birliği döneminde ve sonrasında bağımsızlığını elde eden devletlerde kurulan müzeler, bu anlamda iyi birer örnek teşkil eder.

Sovyet Dönemi ve Sonrasında Tarih ve Kimlik İnşa Eden Müzeler

Aslında çok az rejim, Sovyet rejimi gibi tarihe ilişkin görüşlerini böylesine sistematik bir şekilde müzelerde sergileme yolunu seçmiştir. 1917 devriminin hemen ardından Lenin ve arkadaşları, varolan bütün müzeleri millileştirmiş, yeni ideolojiye adapte etmiş ve ideolojilerini yayma amacıyla yeni müzeler kurmuşlardır. Hatta bu müzelerden bazıları, doğrudan Komünist Parti Merkez Komitesi'ne bağlanmıştır. Marx-Engels Müzesi, Lenin Merkez Müzesi ve Gorki Leninskiye müzeleri örnek olarak verilebilir. Devrim Müzesi ise Kültür Bakanlığı'na bağlanmıştır (Marien Van Der Heijden 1998). Bu anlamda müzeler, devletin ideolojisinin sembolik mekanları olmuşlardır. ideolojik yaklaşımın belirleyiciliğine rağmen bu müzelerin bazıları ise çok önemli sanatsal koleksiyonlar toplayıp sergilemişlerdir. Resim, heykel gibi eserlerin yanı sıra tarihsel önemi olan fotoğraflar, madalyalar gibi birçok obje, binlerle ifade edilebilecek sayılarda toplanmış ve çeşitli müzelerde teşhir edilmiştir.

Sovyetler Birliği, müzeler aracılığı ile kendini diğer dünya ülkelerine tanıtmış ve siyasi rejimini, işçileri baskılardan kurtaran özgürlükçü bir rejim olarak takdim etmiştir. Sovyet Dönemi'nde müzeler, prestijli kurumlar olarak tanımlanmış; devlet tarafından desteklenmiş ve çok yüksek sayıda ziyaretçiye hizmet vermiştir. Ayrıca okul sistemine entegre edilmiş bu kurumlar, eğitim sürecinin bir parçası da olmuşlardır. Sanatsal boyutu ile de dünya müzeciliğiyle rekabet etme hedefinde olan ve bunu aynı zamanda ideolojik bir rekabet gibi tanımlayan Sovyet rejimi, müzeciliği bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Sanat müzelerinin yanı sıra, Sovyet rejiminin anlatıldığı müzeler de yine bu dönemde kurulmuştur. Diğer taraftan Sovyet rejimi, her cumhuriyette benzer müzeler kurmayı ihmal etmemiş ve bu müzeler aracılığıyla yerel kültürü tam olarak yok etmeksizin Sovyet kimliğinin yaratılmasına katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Kazakistan'daki Merkez Devlet Müzesi, bu noktada önemli bir örnek teşkil eder. Bilindiği gibi Sovyet rejimi, bazı dönemlerde daha yoğun, bazı dönemlerde ise daha sınırlı bir şekilde olsa da, Sosyalist Cumhuriyetlerin kendi kültürlerini geliştirmelerine ve yaşatmalarına bir alan tanımış; müzeler yoluyla görsel yerel

maddi kültür öğelerinin sergilenmesine, rejimin temel prensipleriyle ve yaratılmak istenen Sovyet kimliği ile çelişmediği ölçüde, diğer bir deyişle biçimsel milliyetçilik sınırlarını aşmadığı sürece izin vermiştir. Buna olanak tanırken, söz konusu cumhuriyetlerin sınırları içerisinde yaşayan diğer etnik gruplara ait kültürel unsurların da dışlanmamasına önem vermiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından gittikçe artan anti-Sovyet politikaların yansımaları, müzecilik alanında da kendini gösterir. Bağımsızlıkla birlikte gündeme gelen kültürel canlanma sürecinde, Kazak kültürünün ve kimliğinin ön plana çıkarılmasında, müzelerin önemli bir rol üstlendiği açıktır. Bu yeni süreçte, gerek müze sayılarındaki artış, gerekse mevcut müzelerde sergilenen malzemelerin niteliğinde ve niceliğindeki değişiklikler, Sovyet rejimine yönelik gelişen tepkilerin somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Örneğin Kazakistan Merkez Devlet Müzesi'nde, göçebe Kazak kültür öğelerinin kapsamlı bir biçimde sergilendiği yeni bölümlerin açılması ya da Almatı'da ve Çimkent'te Sovyet dönemi baskılarını anlatan yeni müzelerin kurulması, önemli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazakların gerek geleneksel yaşam biçimlerine, bir diğer deyişle göçebe yaşam modeline özgü folklorik görsel malzemelerin, gerekse söz konusu bölgedeki Kazak geçmişinin izlerini taşıyan arkeolojik bulguların, önemli malzemeler olarak müzelerdeki yerleri genişletilmiş ve ön plana çıkartılmıştır. Bu bağlamda dikkat çeken bir başka nokta da, Kazak kültürünün sanatçı, edebiyatçı ve yazar gibi önde gelen isimlerinin, milli kimliğin simgeleri olarak müzecilikte kullanılmaya başlanmış olmasıdır. Bu değişimin, milli kimliğin oluşmasına ve güçlenmesine katkı sağladığı açıktır.

Kazakistan'da müzecilik-milli kimlik ilişkisi üzerine yapılmış çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu boşluğu doldurmaya bir katkı sağlayabilmek amacıyla, yukarıda belirtilen yaklaşımdan hareketle, Almatı ve Çimkent'te incelenen iki müzenin sembolik önemi irdelenirken, yakın tarihin ve Kazak milli kimliğinin, söz konusu iki müzede nasıl inşa edildiği incelenmektedir. Bunlardan biri, 2001 yılında Çimkent'te kurulan 'Siyasi Baskı-Sürgün Kurbanları Müzesi'dir; diğeri ise, 2003 yılında Almatı'da kurulan 'Siyasi Baskı-Sürgün Tarihi Müzesi'dir. Bu makale kapsamında incelenen iki müze, Kazakistan'ın Sovyet rejimi boyunca belleklerden silinen bir dönemini ve tahrip edilen kültürel unsurlarını, Kazakistan halkının ve dünyanın bilgisine sunmaktadır.

Siyasi Baskı-Sürgün Kurbanları Müzesi – Çimkent

‘Siyasi Baskı-Sürgün Kurbanları Müzesi’, Kazakistan’ın bağımsızlığının 10. yılında, 2 Kasım 2001 tarihinde Çimkent’te açılmıştır. Müze, K. Riskulbekov caddesinde, Kazakistan’ın ünlü yazarlarından, öğretim üyesi Cusupbek Aymautov’un evinin yer aldığı arsa üzerine inşa edilmiştir. Aymautov, Stalin dönemi baskılarına maruz kalmış ve rejim tarafından ölüme mahkum edilmiştir. Cezası, 1929 yılında infaz edilen yazar, kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Güney Kazakistan Valisi’nin desteği ile kurulmuş olan söz konusu müze ile Güney Kazakistan’da yaşanmış baskı dönemini gözler önüne sermek ve

bu dönemin kurbanlarını tanıtmak amaçlanmıştır. Müze yetkililerinin ifadelerine göre müzenin kuruluşundaki amaç, yeni nesile geçmişini anlatmaktır. Dolayısıyla eğitici, öğretici bir amaç güdülmüştür. Ayrıca, tarihi bir adaletsizliğin düzeltilmesine, kurbanların haklarının iadesine ve anılmalarına olanak tanıyan Kazakistan'daki ilk müze olduğu belirtilmektedir.

Ünlü Kazak mimar A. Namanbay tarafından tasarlanmış olan müzenin mimarisinde üç rengin kullanılmış olduğu dikkat çeker: Kırmızı, siyah ve gri. Kırmızı renk kanı, siyah renk matem, gri renk ise dönemin komünist gizli polisinin (NKVD) üniforma rengini temsil etmektedir. Müzede sergilenen malzemeler, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Komitesi (KNB) arşivinden alınmıştır. Belge ve fotoğrafların arşivden alınabilmesi için kurban ailelerinden dilekçe ile başvurma yoluna gidilerek destekleri alınmıştır. Müze, Sergi Salonu ve Anma Salonu olmak üzere iki salondan oluşmaktadır. Sergi salonunun orta kısmında siyasi baskı kurbanı, M. Çokay, A. Baytursunov, S. Seyfulin gibi birçok Kazak entellektüelinin portreleri yer almaktadır. Portrelerin ortasında yer alan 'Baskı' (*Represya*) adlı heykel, Kazak heykeltıraş E. Ermekov tarafından yapılmış çarpıcı bir eserdir.

Müze çalışanlarının dikkati çektiği nokta, sergilenen fotoğraflarda o dönemi yaşamış insanların yüzlerindeki mutsuz, üzgün ve korku dolu ifadelerdir. Sunulan belge ve fotoğraflarda, 1925 yılında Kazakistan Komünist Partisi başkanı F.I. Galaşokin'in izlediği baskıcı politikalar anlatılmakta ve Galaşokin'e durumlarını anlatan Kazakların yazdıkları mektuplar sergilenmektedir. Mektup yazarlar ile kaybettikleri ya da yaşamakta olan çocuklarının veya torunlarının resimleri, sergilenen fotoğraflar arasında yerini almıştır.

Böylece geçmiş bugünle ilişkilendirilmekte ve anlatılanlar doğrulanmaktadır. Komünist Parti içindeki Turar Riskulov ve Uraz Isayev gibi Kazakların, kolektifleştirme politikasına karşı duruşları, arşiv belgeleriyle kanıtlanıp, bu olayların sorumlusunun Galaşokin ve Moskova olduğu anlatılmaktadır. Zenginlerin topraklarına ve hayvanlara el konulması ve 1926'dan itibaren kolhozların kurulmasına ilişkin belge ve fotoğraflar sergilenmektedir.

Baskıcı politikaların neden olduğu açlık, önemle vurgulanmaktadır. Müzeyi ziyaret edenler, açlık nedeniyle hayatını kaybeden üç milyondan fazla Kazak ile baskı ve açlıktan kaçmak için ülkesini terkederek Çin'e, Afganistan'a ve İran'a göç eden bir milyondan fazla Kazak'a ilişkin ve Ak-mola (şimdiki adıyla Astana) *Aljir* çalışma kampına gönderilen sözde 'vatan haini' eşlerine ait belge, fotoğraf ve kişisel eşya görebilme şansına sahiptir. Ayrıca 1929-1931 yılları arasında açlık ve baskıların neden olduğu isyanlara da önemli bir yer verilmektedir. Bu isyanlardan en çok vurgulanan ve bir

trajedi olarak tanımlanan *Sozak* ayaklanmasıdır ki, sergilenen malzemede, silahsız ve çaresiz halkın nasıl katledildiği anlatılmaktadır. Fotoğraf ve belgelerin yanısıra kişisel eşyalar ve günlüklere de yer verilmektedir. Örneğin, o günlerin koşulları bir hemşirenin günlüğünden adeta gözler önüne serilmekte; ölümlerin nasıl ortalarda kaldığı, gömecek kimselerin olmadığı, sayfa sayfa dile gelmektedir.

Ayrıca, açlık ve ölümlerin çok yüksek düzeylerde olmasının Moskova'nın dikkatini çekmesi hakkında ve dolayısıyla 1932'de Galaşokin'in yanlışlarını tespit etmek üzere gönderilen komisyonla ilgili bilgi verilmektedir. Galaşokin'in görevden alınışı, yerine L. I. Mirzayen'in gelişi ve buna rağmen devam eden baskı politikası vurgulanmaktadır.

Sergilenen malzemeler arasında, öldürülen *Bek*'lerin resimleri de yer almaktadır. Ancak rejimin sadece *Bek*'leri değil, çok çeşitli mesleklerden ve toplumsal tabakalardan insanları da -siyasiler, öğretmenler ve işçiler gibi- baskı altında tuttuğu belgelenmektedir. Örneğin, 1938 yılında, okulda yanlış ders verdikleri gerekçesi ile birçok öğretmenin tutuklanıp öldürülüşü anlatılmaktadır. Vurulan öğretmenler arasında yer alan Ruslara da yer verilmiştir. Öldürülen 35 öğretmenin isim listesini sergilenen belgeler arasında görmek mümkündür. Öldürülenlerin toplu mezarlara gömüldüğü; ölümleri bu mezar yerlerine götüren şoförlerin de öldürüldüğü ve mezar yerlerinin bu yolla saklandığı belirtilmektedir. 1956 sonrasında kayıp aile fertlerini arayanların resmi talepleri ile bunlara cevaben, mezar yerlerinin bilinmediğine dair resmi yanıtlara da yer verilmektedir.

Diğer taraftan, Kazak halkının yanı sıra, Sovyet coğrafyasının çeşitli bölgelerinden Güney Kazakistan'a sürülen halklar hakkında da arşiv belgeleri, fotoğraf ve kişisel eşyaları görmek mümkündür. Bu halklar arasında Koreliler, Polonyalılar, Almanlar, Yunanlılar, Türkler (Ahıska), İranlılar ve bazı Kafkas

halklarına rastlamaktayız. Bu halkların sürgünü, Kazakistan'daki yaşam koşulları, rejimin uyguladığı baskı ve tabi oldukları özel yerleşim politikası hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Siyasi Baskı-Sürgün Tarihi Müzesi- Almatı

Almatı'daki *Siyasi Baskı-Sürgün Tarihi Müzesi*, 21 Ekim 2003 yılında eski KGB binasında, *Adalet* adı altında kurulan Siyasi Baskı Kurbanları Derneği'nin girişimi ve Cumhurbaşkanı'nın emriyle açılmıştır. Müzenin açılmasını öneren bu derneğin başkanı Bekbolat Mustafin, o dönemi yaşamış ve sonradan bir müzeye dönüştürülmüş olan KGB binasının bodrumundaki hücrelerden birinde 14 yıl hapis yatmış bir Kazaktır.

Müzenin finansmanı devlet tarafından karşılanmaktadır. Müze açıldığı dönemde Merkez Devlet Müzesi'nin bir birimi olarak faaliyet göstermiş; 2004 yılında ise, Tarih Müzesi'ne bağlanmıştır. Müzede sergilenen malzemeler, Merkez Devlet Müzesi ile KGB arşivinden temin edilmiştir. Müze, Kazakistan'ın yakın tarihinin karanlık bir dönemini gözler önüne sermek amacıyla atılmış önemli bir adımdır.

1934 yılında inşa edilmiş olan KGB Binası, şehrin merkezinde, *Karasay Batır* ve *Nauruzbay Batır* (eski Dirjinski³) köşesinde yer almaktadır. Bağımsızlık sonrası kurulan bu müze için seçilen KGB binası, müzenin sembolik önemini çarpıcı bir şekilde vurgulamaktadır. Bu bina, Kazakistan'ın Stalin dönemi baskılarını simgeler. Burası, birçok sorgulamanın yapıldığı ve rejim muhalifi olarak değerlendirilmiş kişilerin tutuklu olarak sorgulandığı ve hatta öldürüldüğü bir mekandır. Örneğin, önde gelen Kazak aydınlarından A. Baytursunov ile S. Seyfulin bu binada vurulmuştur. O dönemde tutuklanmalar arasında yer alan birçok Kazak aydını, bu binanın bodrum katında bulu-

nan hücrelerde sorgulanmış, hapis yatmış ve öldürülmüşler, bazıları ise Moskova'daki *Lubyanka* veya Kazakistan'daki *Karлак* çalışma kampına gönderilmiş ya da Sibiry'a sürülmüşlerdir.

Müze binasının yer aldığı *Dirjinski* caddesi (yeni adıyla *Nauruzbay Batır*), Sovyet dönemi boyunca birçok insanın KGB ile özdeşleştiği, geçmeye bile korktuğu, ürkütücü bir caddedir. Müze yetkililerinin ifadelerine göre, insanların belleklerine yer etmiş bu korkutucu imaj, bağımsızlık sonrasında ve müze kurulduktan sonra bile kolaylıkla silinememiştir. O kadar ki, müzeyi ziyaret etmek veya müzeye malzeme getirmek dahi birçok Kazak için kolay olmamıştır. Müze yetkilileri, müzeyi tanıtmak ve ziyaretçi sayısını arttırmak için çeşitli faaliyetler ve duyurular yaptıklarını ifade etmekte; buna rağmen, yıllık ziyaretçi sayısının çok yüksek olmadığını ve müzenin çoğunlukla yabancılar tarafından gezildiğini belirtmektedirler.

Müzeye dönüştürülmüş eski KGB binasının önüne geldiğinizde ilk dikkati çeken, müzenin sembolü olarak seçilmiş olan büyük bir *Şanıraq* heykelidir. Binanın dışında yer alan *Şanıraq*'a baktığımızda, kırık olduğu göze çarpar. Bilindiği gibi *Şanıraq*, Kazak kültüründe son derece önemli bir anlama sahiptir. Göçebe hayatın önemli bir parçası olan söz konusu sembol, aileyi, aile bütünlüğünü ve ailenin sürekliliğini simgelemektedir. Müze çalışanlarının ifadelerine göre, kırık bir *Şanıraq* ile anlatılmak istenen, baskı döneminde Kazak ailesinin nasıl parçalandığıdır. Her ne kadar göçerlik günümüzde ya-

şayan bir Kazak geleneği olmasa da, Kazak toplumunun ve inşa edilen Kazak ulusunun en temel sembolik unsurlarından biri olmaya devam etmektedir.

Müze iki kattan oluşmaktadır. Birinci kattaki salon 1905-1933 yıllarına, yani hem Çarlık döneminin son yıllarına, hem de erken SSCB dönemi baskı politikalarına ait görsel malzemeleri kapsamaktadır. 1905 -1917 yıllarını kapsayan kısımda Çarlık Rusyası'nın Kazak aydınlarına yönelik uyguladığı baskıcı politikalara ilişkin belge ve fotoğraflar yer almaktadır. Bu malzemelerde, günümüz Kazak milliyetçiliğinin *Alaş* hareketine dayandırıldığı ve Sovyet dönemi öncesinde Kazak milli uyanışının başladığının vurgulandığı görülür. Bu çerçevede milliyetçi Kazak aydınları tarafından çıkarılan *Qazak* gazetesine de yer verildiği göze çarpar⁴. Birinci katta sergilenen belge ve resimlerin bir kısmı *Qazak* gazetesi ile *Alaş* hareketi mensuplarının Çarlık rejimine karşı verdikleri mücadeleye, 1916 ayaklanmalarının bastırılışına ve 1917-1920 tarihleri arasındaki kısa bağımsızlık dönemine ilişkindir. *Alaş* partisinin üyeleri ve faaliyetlerinin, Sovyet hükümeti ile çeliştikleri konuların ve onlara karşı uygulanan baskıcı politikaların ön plana çıkarıldığı belge ve fotoğraflara rastlanmaktadır. Halkın zor koşullarını anlatmak üzere Kazak aydınları tarafından Stalin'e yazılan mektuplar da sergilenen belgeler arasındadır. Günümüz Kazak milliyetçilerinden gelen talep doğrultusunda, daha da önemlisi Nursultan Nazarbayev'in de izniyle, Alihan Bukeyhanov ve Mir Yakup Dulatov gibi Kazak aydınların, M.K. Kozıbayev gibi tarihçilerin özellikle yüceltildiği görülür. Dahası, 1930'lardaki baskıcı Stalin politikalarının milyonlarca Kazak'ın ölümüne yol açtığı, arşiv belgelerine dayanılarak açıkça anlatılmaktadır⁵.

İşlenen konulardan bir diğeri ise, yerleşik hayata geçmek istemeyen Kazakların verdikleri mücadeledir. Ayrıca, Rusların Kazakistan'a yerleşmelerine, yerleştikleri yerlere ve sayılarına ilişkin veriler sunulmaktadır. 1920'li yıllardaki açlık ve kötüleşen ekonomik koşullar sonucunda Kazakistan'dan göç etmek zorunda bırakılan Kazakların yaşam koşulları ve Kazak nüfusunun azalışı da belge ve fotoğraflarla anlatılmaktadır.

Diğer taraftan, Sovyetler Birliği'nin kurulma sürecinde zenginlerin mallarının kolektifleştirilmesi, bunu gerçekleştirmek üzere kurulan komisyonlar ve bu politikaların neden olduğu yoksulluk, çeşitli belge ve fotoğraflarla sergilenmektedir. Bu bağlamda, 1932 yılında söz konusu olan büyük açlık dönemine önemli bir yer verilmiştir. Malzemeler, bu dönemde sadece zenginlerin değil, orta halli Kazakların da uğradığı haksızlıklar ve nasıl yoksullaştırıldıklarını anlamak için yeterlidir. Zengin Kazakların mallarına nasıl el konulduğu bir diyorama ile simgelenmektedir. 1929-1931 yılları arasında kolektifleştirme karşıtı işçi isyanları da yine bu nokta da ele alınan başka bir temadır.

Ayrıca, Kazakistan'ın doğal kaynaklarının Rusya'ya götürülmesini eleştiren ve bunların Kazakistan'ın sanayileşmesi için kullanılması fikrini savunan Ka-

zak aydınlarının da ön plana çıkarıldığı görülür. Kazak jeolog ve mühendislerin, doğal kaynakların bulunması ve çıkarılmasına yönelik yürüttükleri çalışmalara dikkat çekilmektedir. Kazakistan'da çıkan yer altı zenginliklerinin yerinde işlenmemesinin sakıncalarını vurgulayan Kazak mühendislerinin tepkileri ve Lenin'in sanayileşme projesine yönelttikleri eleştiriler, dikkat çekilen bir diğer noktadır.

Bunların yanı sıra, Sovyet rejiminin baskıcı özelliğini en açık şekilde gözler önüne seren, Kazakistan'da rejim tarafından kurulan *Karlag* (Karaganda) ve *Aljir* (Astana) gibi çalışma kamplarının kuruluşu, amacı ve işleyişini anlatan belgeler ile bu çalışma kamplarına sürülenlerin sayılarına ilişkin verileri de görmek mümkündür⁶.

Müzenin ikinci katında, 1934-1986 yıllarına ait doküman ve objeleri kapsayacak olan ikinci bir salonun düzenleme çalışmaları halen devam etmektedir. Müze çalışanları, 1934 yılının Kazakistan'da sistematik bir baskının başlangıç yılı olarak kabul edilebileceğini; çünkü Sovyet rejiminin halk düşmanı olarak tanımladığı insanları cezalandırmak üzere kurulan komisyonların ve çalışma kamplarının bu döneme rastladığını belirtmişlerdir. Stalin'in emri ile kurulan bu komisyonlar, ülkenin kent ve köylerindeki halk düşmanlarını tespit etmek ve çalışma kamplarına sürmek yetkisi ile görevlendirilmişlerdir.

Daha önce de belirtildiği gibi, ikinci katta yer alacak salonun başlangıç yılı olan 1934 yılı, aynı zamanda KGB binasının inşa edildiği tarihtir. Bitiş yılı olarak seçilen 1986 yılı ise, çağdaş Kazakistan tarihinde önemli bir dönüm noktasına işaret eder. 17 Aralık 1986'da Almatı'da Kazakistan Komünist Partisi'nin yöneticiliğine Kazak Din Muhammed Kunayev yerine bir Rus'un, Genadii Kolbin'in atanmasına yönelik protesto gösterileri ve protestocuların öldürülmeleri, çok sayıda kişinin tutuklanması bu tarihte gerçekleşmiştir. Kazak toplumunun belleğinde önemli bir yere sahip olan bu olaylar, canlanan milliyetçiliğin ve milli bilincin adeta bir göstergesidir.

1934-1986 dönemi içerisinde, özellikle 1937-38 yıllarının önemseneceği ifade edilmiştir; çünkü, sözkonusu yıllar, baskının en yoğun olarak yaşandığı bir zaman dilimi olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan, 1941-44 yılları arasında yaşanan sürgün dönemine de yer verileceği belirtilmiştir. Bilindiği gibi Kazakistan, bu dönemde gerek Kafkasya, gerekse Sovyetler Birliği'nin başka yerlerinden sürülen birçok etnik grubun yerleştirildiği Sovyet Cumhuriyetlerinden biridir. Ayrıca, 1956'dan itibaren başlayan rehabilitasyon ve aklanma dönemine de yer verileceği belirtilmiştir. Diğer bir ifade ile, baskı döneminde bu binada halk düşmanı olarak tutuklu bulunmuş, sorgulanmış, hapis yatmış veya öldürülmüş insanların yine aynı binada aklanmaları ve kahraman ilan edilmeleri söz konusudur.

Müze yetkilileri ile yapılan görüşmelerde müzenin kurulmasında çeşitli zorluklarla karşılaştığı vurgulanmıştır. En temel zorluk da, o döneme ilişkin eşya ve fotoğraf gibi kişisel eşya bulmaktır. O dönemde bütün mallara el konulduğu, eşya, kitap ve diğer belge ve fotoğrafların kaybolması veya yakılması nedeniyle sergilenecek malzemeleri bulmakta güçlük çekildiği ve bazı ailelerin bu türlü malzemeleri kendi çocuklarına bırakmak istemeleri sebebiyle müze yetkililerine vermeye sıcak bakmadıkları belirtilmiştir.

Müze yetkilileri tarafından, müze çalışanları arasında ağırlıklı olarak tarihçilerin yer aldığı belirtilmiştir. Baskı dönemi konusunda uzmanlaşmış olmanın ise işe alınmada önemli bir etken olduğu vurgulanmıştır. Müzenin kurulma aşamasında çalışanlar, Merkez Devlet Müzesi'nden görevlendirilmiş kişilerdir. Merkez Müze arşivinde toplanmış ve Sovyet döneminde varlığı bile birçok kişi tarafından bilinmeyen belgeler, bu müzede sergilenmektedir.

Müzede düzenli olarak çeşitli etkinlikler, öğrenciler için konferanslar ve baskıya maruz kalmış kurbanları anma günleri düzenlenmektedir. Müzeyi çekici kılabilecek ve ziyaret edenlerin sayısını arttıracak türde etkinlikler yapılmaktadır. Özellikle insanların anılarında ürkütücü ve uzak durulması gereken bir mekan olarak yer alan KGB binasının ziyaretçi çekebilmesi için çeşitli tanıtımlar yapılmaktadır. Bu yolla, yakın tarihin bilinmeyen yönlerinin açığa çıkarılması ve gençlere anlatılması hedeflenmektedir. Ağırlıklı olarak Almatı ve çevresindeki baskıları ele alan bu müzenin, sadece bu kent ve çevresinde yaşayanlara veya sadece Kazaklara hitap ettiğini söylemek mümkün değildir. Aslında her toplumsal tarih müzesi, yer aldığı yörenin sınırlarını aşarak diğer ziyaretçiler ve turistlerin ilgisini çeker; çünkü anlatılan, yörede olmuş olayları aktarırken, aynı zamanda bu olayları geniş bir tarihsel perspektife oturtmayı sağlar (Knowles 2001: 18). Siyasi Baskı ve Sürgün Tarihi Müzesi de bu anlamda Çarlık rejiminin son yıllarından başlayarak, başta Stalin dönemi olmak üzere Sovyet rejiminin tüm baskıcı politikalarını, Almatı ve civarında gerçekleşmiş somut olaylardan hareketle gözler önüne sermektedir.

Müze yetkilileri, müzenin bodrum katında yer alan hücrelerin ilerde müzenin bir parçası olarak sergilenmesinin planlandığını belirtmişlerdir. Halen bu hücrelerin kilitli tutulduğu ve müze yetkililerin bile girmesinin yasak olduğu ifade edilmiştir. İleriye dönük projelerden bir diğeri ise, müze bünyesinde bir kütüphane açmak ve daha önemlisi bilgisayar donanımlı bir birim kurarak araştırmacılar için bir merkez kurmak ve baskı dönemine ilişkin varolan tüm verileri içeren bir veritabanını ailelerin hizmetine sunmaktır. Bu projenin amaçlarından biri, baskı döneminde haksız yere suçlanmış kişilerin aklanma sürecini tamamlamak, kayıplar hakkında bilgi edinme koşullarını bilgisayar ortamında hazırlamaktır. Almatı'daki müzede, araştırmacılara yönelik kurulması planlanan bilgisayar merkezi projesi, bir yandan baskı döneminde kur-

ban veren ailelerin kendi geçmişleriyle bir bağ kurabilmelerine olanak sağlamak, diğer yandan da, araştırmacılara, varolan arşiv belge ve bilgilerini sunmak gibi önemli bir hedef gütmektedir.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana artan bir şekilde müzeler, sınırlı kitlelerin zevklerine hitap eden veya sadece yerel önemi olan kurumlar olmaktan çıkmış, tarih bilinci oluşturan, bilgi üreten, belirli bir ideoloji üreten, ortak değerler ve kimlikler yaratan ve tarihi yeniden yazan kurumlar haline gelmeye başlamışlardır. Toplumsal tarih müzeciliği 20. yüzyılın ikinci yarısında önem kazanmış; toplumların veya kentlerin kendi tarihlerini anlattıkları müzelerin kurulması ise özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşmıştır (Knowles 2001: 15). Bu makale kapsamında incelenen iki müze, buna iyi birer örnek teşkil etmektedir.

Bu yeni işlevleri yerine getiren müzeler, aynı zamanda birçok sosyal bilim disiplini arasındaki mesafeleri azaltmış ve duvarları yıkmıştır (Braudel 1973). Örneğin, arkeoloji ve tarih arasında önemli bir ilişki kurulmuş, buna sosyoloji, siyaset bilimi gibi disiplinler de eklenmiştir. Bu perspektiften bakıldığında ve müze bilimi alanındaki yeni gelişmeler dikkate alındığında, müzeler, sosyal bilimciler için önemli bir araştırma mekanı haline gelmiştir.

Yukarıda incelenen iki müze, milli kimlik bilincinin giderek güçlenmesinin dışavurumları ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte gelişen milliyetçilik ideolojisinin, diğer bir ifadeyle yükselen Kazak milliyetçiliğinin sembolik göstergeleridir. Kazakistan'ın yeni yönetiminin, komünist döneme ait izleri silmeye çalışırken, müzeleri, bağımsız bir devlet olma, yeni bir tarih yazma ve milli kimlik yaratma sürecinde kendi ideolojisini yayma aracı olarak kullandığını görmektediriz. Bu durum, adeta Sovyet dönemi uygulamalarının bir devamı ve mirası olarak değerlendirilebilir. Zira, Sovyet rejimi de müzeleri aynı amaçla kullanmıştır. Bu bağlamda Sovyet dönemi ve bağımsızlık sonrası dönem karşılaştırıldığında, önemli bir dönüşüm yaşanmakla birlikte müzelerin, ideolojiye hizmet etmeleri açısından dikkat çekici bir süreklilik olduğunu belirtmek gerekir.

Diğer bir ifade ile, bağımsızlık sonrasında daha önceleri komünist toplumu yücelten müzelerin, artık Kazak tarihini yücelten, yıllarca gizli kalmış tarihsel gerçekleri ortaya çıkaran ve Kazak halkına gurur duyması gereken bir geçmiş olduğunu anlatan kurumlar olarak, Kazak milli kimliğinin yeniden inşasına önemli bir katkıda bulunduğu görülür. Bu amaca hizmet edecek müzeler gelişmeye devam etmekte ve yeni ulusal söylemi oluşturmaktadır (Sarsembayev 1999: 330). Kurulmakta olan bu müzelerin Kazak kimliğini

inşa etmede tek başlarına yeterli olmaları mümkün değilse de, yapılan araştırmaya dayanarak, önemli bir katkıda bulunacakları söylenebilir.

Her ne kadar Almatı'daki müze Almatı ve civarında, Çimkent'teki müze ise güney Kazakistan'da hüküm sürmüş baskı ve baskı kurbanlarını anlatmaktaysa da, bu müzeler, sadece o yörelerde oturan insanlara hitap etmemekte, bir araya getirildiğinde Kazak tarihinin belirli kesitlerini su yüzüne çıkartarak Kazak milli tarihindeki boşlukların doldurulmasını mümkün kılmakta ve milli tarih yazımına katkı sağlamaktadırlar. İncelenen iki müze, belleklerden silinmeye çalışılmış bir dönemin tarihini gözler önüne sermekte ve bunu günümüz genç kuşaklarına taşımaktadır. Peki, tarih neden bugünle buluşturulmak istenir? Tarihsel belge ve fotoğraflar neden sergilenir? Bunun ne tür bir toplumsal nedeni olabilir? Bu ve benzeri sorular, bu makale kapsamında, Kazakistan örneğinden hareketle cevaplanmaya çalışılmıştır. Ancak, 'objektif ya da gerçeği olduğu gibi yansıtan bir tarih yazımı mümkün müdür?' gibi bir soruya şüphesiz farklı yanıtlar vermek mümkündür. Her tarih yazımının doğruluğunun kendi içinde bulunduğu tarihsel, toplumsal ve kültürel koşulları çerçevesinde geçerli olduğu düşünüldüğünde (Foucault 1980), Kazakistan örneğini daha geniş bir perspektiften değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda, toplumsal tarih müzesi kuran devlet, kurum veya kişilerin, içinde yaşadıkları dönemin koşullarını ve gerçeklerini iyi değerlendirmeleri gerekmektedir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, bir ülkedeki kültürel çeşitlilik, çoğu zaman farklı gruplar arasında önyargıların ve çatışmaların oluşmasına neden olabilir. Toplumsal tarih müzeleri, bu tür önyargı ve çatışmaları azaltma veya ortadan kaldırmada çok önemli bir rol üstlenebilir. Toplumdaki farklı grupların kültürlerinin, tarihlerinin ve deneyimlerinin sergilenmesi, aynı topraklarda yaşayan farklı grupların hangi noktalarda birbirleriyle benzeştikleri veya ayrıştıklarının ve bu topraklara nasıl geldiklerinin anlatılması toplumsal gerilimleri hafifletmede önemli bir rol oynayabilir (Gonen 2001: 154). Çokkültürlü ve çoketnili bir yapıya sahip Kazakistan'da toplumsal tarih müzelerinde nasıl bir tarih yazılacağı, ülkenin bu yapısını muhafaza ederek bütünlüğünü koruması açısından son derece önemlidir. İncelenen iki müzede sürgün edilen halklara ve Ruslara yer verilmesi, bu iki müzenin, Kazakistan'da, çokkültürlü ve çoketnili yapıya bir alan tanındığı görüşünü destekler niteliktedir. İnşa edilen Kazak milli kimliği ve yazılmakta olan Kazakistan tarihi içinde farklı kültür ve kimliklerin nasıl ve ne kadar yer alacakları, Kazakistan'ın gelecekteki toplumsal ve siyasi istikrarını belirleyecek en temel unsurlardandır.

Açıklamalar

1. Dr. Gül Ersin Durna'ya yapıcı eleştiri ve katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.
2. Bu makale Kazakistan'da 2003, 2004 ve 2005 yıllarında müzelerde yapılan araştırma verilerine dayanmaktadır. Ancak, bu makale kapsamında, sadece bağımsızlık sonrası kurulan iki müzeye ilişkin araştırma verileri kullanılmıştır. Araştırma kapsamında çeşitli müzeler incelenmiş, müze yetkili ve çalışanları ile mülakatlar yapılmıştır. Araştırma sırasında görsel malzeme de toplanmıştır (fotoğraf ve video çekimi)
3. Felix Dirjinski ilk komünist polis teşkilatı olan ÇEKA'nın kurucusu. *Dirjinski*'nin adı Moskova'da bulunan ve aynen Almatı'daki gibi gözümlenilen alınanların sorgulandığı ve sorguya gidenlerin bir daha dönemeyeceği düşünülen *Lubyanka*, KGB Merkezinin bulunduğu sokağın da adıdır.
4. *Qazak* gazetesi 1912 yılından itibaren daha sonra *Alaş Orda*'nın önderleri olacak Kazaklar tarafından kurulmuş ve 1917 yılına kadar çıkmıştır.
5. Bu konuda detaylar için Martha Brill Olcott'un, *the Kazakhs* adlı kitabına bakınız, s. 260.
6. *Karlag* çalışma kampı halk düşmanı olarak tanımlanan Kazakların gönderildiği bir kamp. *Aljir* ise halk düşmanı eşlerinin gönderildiği bir çalışma kampı.

Kaynakça

- ANDERSON, Benedict (1983), *Imagined Communities*, London:Verso.
- ARSEBÜK, Güven (1983), "Dünden Bugüne Arkeoloji", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul: İletişim.
- BRAUDEL, Fernand, (1973), *Capitalism and Material Life*, New York: Harper and Row
- DITCHEV, İvaylo (2001), "Les Métamorphoses de L'Identité Bulgare: Musée et Imaginaire National", *Ethnologie Française XXXI*, (2) 329-336.
- FOUCAULT, Michel (1980), *Power/Knowledge-Selected Interviews and Other Writings 1972-77*, (ed. C. Gordon), Brighton: Harvester Press.
- GONEN, Rivka (2001), "Müze Bağlamında Toplumsal Çoğulculuk: Amaçlar ve İkilemler", *Kent, Toplum, Müzeler-Deneyimler-Katkılar* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 154-165.
- HALL, Stuart (1997), *Representation-Cultural Representations and Signifying Practices*, Londra: Sage.
- HUDSON, Kenneth ve Ann NICHOLLS (eds) (1985), *Directory of Museums and Living Displays*, Londra: Macmillan.
- KNOWLES, Loraine (2001), "Müze Gündeminde Toplumsal Tarih Kavramını Geliştirmek", *Kent, Toplum, Müzeler-Deneyimler-Katkılar* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 14-20.

- KUNDAKÇI, Gül E. (2002), “19.Yüzyılda Anadolu Arkeolojisine ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara: Türk Tarih Kurumu. 1083-1094.
- MACDONALD, Sharon (1996), “Introduction”, Macdonald ve Fyfe (der), *Theorising Museums*, Oxford: Blackwell. 1-18.
- MARIEN, Van Der Heijden, <http://www.iisg.nl/publications/mir-intro.html> (1998)
- OLCOTT, Martha Brill (1995), *The Kazakhs*, Stanford: Hoover Institute Press.
- PRÖSLER, Martin (1996), “Museums and Globalization”, Macdonald ve Fyfe (der), *Theorising Museums*, Oxford: Blackwell, 21-44.
- SARSEMBAYEV, Azamat (1999), “Imagined Communities: Kazak Nationalism and Kazakification in the 1990’s”, *Central Asian Survey*, 18 (3): 319-346.
- SKRYPNYK, Hanna (2004), “Les Musées Ethnographiques en Ukraine”, *Ethnologie Française XXXIV*, (2): 309-317.
- ZOLBERG, Vera L. (1996), “Museums as Contested Sites of Remembrance: The Enola Gay Affair”, Macdonald ve Fyfe (eds), *Theorising Museums*, Oxford: Blackwell. 69-82.

Museums Which Revive History and Construct National Identity in Kazakhstan

Assist.Prof.Dr. Ayşegül AYDINGÜN*

Abstract: Nowadays museums are not places where only valuable works of art are exhibited but also places where the history of societies are rewritten and national identities are constructed. Thus, social history museums became a field of research for social scientists. This article analyses the construction of Kazakh national identity and the rewriting of the history of Kazakhstan based on two museums established in Almati and Chimkent after the independence. The article also studies the relationship between museology, nation-state and ideology both from institutional and symbolic perspectives..

Key Words: Museology, nation-state, national identity, history writing, Kazakhstan

* Middle East Technical University, Department of Sociology / ANKARA
aydingun@metu.edu.tr

Музеи строящую национальную личность и воскрешающие историю в Казахстане

Помощник Доцента Доктор Айшегюль Айдынгюн*

Резюме: В наши дни музеи выполняют роль не просто места, где предствалены дорогие произведения культуры, а в то же время являются местом где заново строится национальная личность и заново пишется история народа. Таким образом, общественные исторические музеи стали целью исследования социологов. В данной статье исследуется то, как была вновь возрождена национальная личность казахов и как была написана история Казахстана после завоевания независимости Казахстана беря за основу два музея , снованных в Алматы и Чимкенте. Кроме того, в данной статье музееводство изучается как с точки зрения отношений государство-нация - идеология так и с точки зрения общественной и символической.

Ключевые Слова: Музееводство, государство-нация, национальная личность, писание истории, Казахстан

*Средневосточный Технический Университет, Отделение Социологии / АНКАРА
aydingun@metu.edu.tr

“Yeni Kafkasya” Mecmuası

Adem CAN*

Özet: Bu çalışma, 1923–1927 yılları arasında İstanbul’da neşredilen *Yeni Kafkasya* mecmuasının tanıtımıdır. *Yeni Kafkasya*, Resulzâde Mehmet Emin tarafından on beş günde bir çıkarılan siyasî, sosyal ve edebî bir dergidir. Ancak siyasî yönü ağır basar. 1917’de Rusya’da kurulan Komünizm’e karşı Türk Dünyası’nda yayımlanan ilk dergidir. Bu yazıda *Yeni Kafkasya*’nın kültürümüzdeki yeri, yayın hayatı, biçim özellikleri, yazar kadrosu, yayın politikası, siyasî ve edebî faaliyeti tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Yeni Kafkasya* mecmuası, Resulzade Mehmet Emin, Azerbaycan matbuatı, muhaceret matbuatı...

Ceditçi kuşağın hazırladığı şartlar sayesinde 1920’ye kadar verimli bir matbuat hayatı yaşayan Azerbaycan, Bolşevik istilâsıyla bu imkândan büsbütün mahrum kalır. İstilâ ile ülkedeki dergi ve gazetelerin neşriyatına derhal son verilir. Azerbaycan’da artık *Bakinskiy Raboçi*, *Zaraya Vostoka* ve *Yeni Fikir* gibi Bolşevik gazetelerin devri başlamıştır. Gizli neşredilen milliyetçi dergi ve gazeteler, yayımını; ancak birkaç yıl devam ettirebilmişlerdir. Bu şartlarda fikrî mücadele veremeyeceklerini anlayan Azerî aydınlar, faaliyetlerini başka memleketlere kaydırırlar. Böyle bir mücadele için en uygun ülke olarak Türkiye seçilir ve Azerbaycan’ın muhaceret matbuatı, İstanbul’da neşredilen *Yeni Kafkasya* mecmuası ile başlar.

1. Mecmuanın Yayın Hayatı ve Şekil Özellikleri

26 Eylül 1923’te İstanbul’da yayın hayatına başlayan *Yeni Kafkasya*’nın kurucusu, Azerbaycan’ın yetiştirdiği büyük fikir ve devlet adamı Resulzâde Mehmet Emin Beydir. Resulzâde’nin başkanlığındaki “*Millî Azerbaycan Hareketi’nin yayın organı olarak*” (Şimşir 2002: 39) on beş günde bir neşredilen dergi, dört yıla yakın bir süre yayın yapmayı başarır. Fakat Bolşeviklerin çok faal olduğu bir dönemde, Komünizmin aleyhinde yayın yapmak kolay değildir. Bu süre zarfında – *farklı görüşlere rağmen* – (Akpınar vd. 1990: xx) 95 sayı çıkan mecmua (Can 2005: 6), 1927’nin sonunda *Dâhiliye Vekâlet-i Celîlesinin teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince muzır neşriyatta bulunduğu gerekçesiyle kapatılmıştır* (Şimşir 2002: 39). *Yeni Kafkasya*, dört yıllık yayın

* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / ERZURUM
ademcan71@my.net.com

hayatı boyunca yalnız bir defa tatil edilmiştir. Üçüncü yılın yedinci sayısındaki bir duyurudan öğrenildiğine göre 15 Aralık 1925'te tatil edilen dergi, 6 Şubat 1926'da tekrar yayına başlamıştır. Tirajı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan dergi, Mirza Bala'nın (1953: 19) bildirdiğine göre Azerbaycan'da alenen okunmaktadır.

Yeni Kafkasya, “on beş günde bir neşrolunur edebî, içtimâî ve siyasî mecmua” künyesiyle yayın yapar. Yayın tarihi olarak ayın biri ve on beşi esas alınmakla birlikte bu tarihlerde bazı sapmalar olduğu görülmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın 28 Mayıs istiklâl ve 27 Nisan işgal günleri adına hazırlanan özel sayılar, bu tarihlerin yıl dönümünde neşredilir. Dördüncü yıla ait 5–6, 8–9 ve 11–12. sayılar ise çift sayı olarak yayımlanmıştır.

Çoğunlukla yeşil ve pembe, bazen de sarı ve mavi renkli zayıf bir karton kapak taşıyan *Yeni Kafkasya*, özel sayılarda beyaz bir fon üzerine Azerbaycan bayrağının konulduğu farklı bir kapakla çıkarılmaktadır. Kapakla birlikte 18 sayfalık bir hacme sahip derginin ebadı 20,5 X 28 cm'dir.

2. Yazar Kadrosu

Yeni Kafkasya'nın yazar kadrosu tam olarak tespit edilememiştir. Dergide 139 imza mevcuttur. Bu imzalar şunlardır: A (yın) B, A (yın)-L, A. (elif) Cevâd, A. (elif) Çelik, A. (elif) Hamdi, A. (yın), A. (yın) Battal, A. (yın) H. (a), A. (yın) K. (af), A. (yın) Kûrbân, A. (yın) Kurbankulu, Abdullah Battal, Abdullah Cevdet, Abdülkadir (F.S.), Abdülkadir, Acaralı, Ahmed Naim, Ahmed Zeki Velidî, Akşehirli, Ali Mansur, Ali Merdan, Ali Usta, Avrupa'da Mukim Bir Azerbaycanlı, Ayaz İshâkî, Ayın Kaf, Azerbaycanlı Ali Esfer, Azerbaycanlı Ali Kemal, Azerbaycanlı Fuad, Azerbaycanlı Gültekin, Azerbaycanlı Kemal, Azerî, Azerî-zâde, B. R., B..., Bakûlü, Başkırdistanlı Abdülkadir, Başkırdistanlı Fethülkadir Süleyman, Bay Kara, C., Cafer Sâdık, Cafer Seyyid Ahmed, D. Ş., Demir Taş, Demirci Oğlu, Doktor Abdullah Cevdet, Dür-endîş, E. (lif), E. (lif) A. (yın), E. (lif) Şeyhülislâm-zâde, Elmas Yıldırım, Erdoğan, Falih Rıfkı, Genceli, Genç Azerî, Gülseren, Gültekin, Gürcü, H. (hı), Halil Has Mehmet, Hüseyin Cavid, Hüseyin-zâde Kara, İslahçı, İdil Oğlu, İsmail Zührî, K. (af) K. (af), K. (ef), K. (kef) T. (te), Kafkasyalı, Karabağlı Sinân, Kazanlı, Kazanlı A. (yın) Battal, Kâzım, Kemâl, Kurban Kulu, M., M. B., M. Garîb, M. M. B. , M. Mirza Bala, M. Mirza, M. S. (sat) Sinân, M., Mahmud Fuad Toktar, Mahmud Fuad, Manastırlı Bahaddin, Mehmet Ali Salih, Mehmet Emin Resulzâde , Mehmet Fuad Toktar, Mehmet-zâde Mirza Bala, Mehmet-zâde Mirzâ, Millî, Mim Elif, Mim Garîb, Mim., Mir Yakub Mihriyef, Mirza Bala, Mirza, Muhammed Ali Salih, Muhbir, Musâvâtçı, Mustafa Çokayoğlu, Mustafa, Muzaffer Şerif, N., Nâfî'a Şükrü, Necâtî, Ozan, P., Resulzâde Mehmet Emin, Rusyalı Bir Müslümân Muhacir, S. (at) Sinân, S. (at) Sinân, S. (at) Sinân, S. (in) B., S. (sat) Sinân, Sadrî Maksûdî, Sinân,

Suud Safvet, Ş. E. (lif), Ş. M., Ş. M., Ş., Şafî, Şahin, Ş., Şük..., T. (e) E. (lif), Taş Demir, Tîn, Turan, Türkistanlı Ahmed Naim, Türkistanlı Özbek, Türkistanlı, Türkmen, Urân, Yakup Kadri. Bu imzaların kimlere ait olduğunu tespit etmek zordur. Yukarıdaki imzalardan da anlaşılacağı üzere bazı yazarlar birden çok müstear ad kullanmışlardır. Bu müstear adlarla birlikte rumuz kullanan yazarlar da vardır. Bu rumuzların kime ait oldukları konusunda kesin bir hükme varmak güç olmakla birlikte bazıları tespit edilebilmiştir. Bunlardan başka Yeni Kafkasya’da 374 imzasız yazı yer almaktadır. Bu imzasız yazıların da değişik müstear adlar ve rumuzlar kullanan yazarlara ait olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda Yeni Kafkasya’nın yazar kadrosu, yukarıda belirtilen 139 imzadan çok daha azdır; ancak bu konuda kesin bir rakam telâffuz etmek mümkün değildir.

Yukarıdaki tespitlerden, *Yeni Kafkasya* yazarlarının, isimlerini gizleme temayülünde oldukları anlaşılmaktadır. Bu temayül, şüphesiz Komünist Rusya’ya karşı yayın yapmak gibi haklı bir nedene dayanmaktadır. Zaten dergi neşriyatı, Bolşevikler tarafından yakından takip edilir. Kaldı ki yazarların bir kısmı yazılarını Türkiye dışından göndermektedirler. İsmi gizlemeyen, açık imza ile yazan yazarlar da vardır. Bu yazarların bir kısmı bütün Türk dünyasında tanınmış kişilerdir. Resulzâde Mehmet Emin, A. Zeki Velidî (Togan), Ayaz İshâkî (İdilli), Mehmet Fuat Toktar, Sadri Maksûdî (Arsal), Yusuf Akçura, Cafer Seydahmet (Kırimer), Abdullah Battal (Taymas), Ahmed Cevad vb. gibi yazar ve şairler Türk dünyasının tanıdığı fikir ve sanat adamlarıdır.

Derginin asıl yükünü Resulzâde ile birlikte Azerbaycanlı milliyetçiler yüklenmiştir. Resulzâde Mehmet Emin, *Yeni Kafkasya*’nın sahibi ve başyazarıdır. İlk sayılarda adını gizleyen Resulzâde, daha sonra açık imza ile yazılar yazar. Ancak, Resulzâde’nin dergiye ne kadar yazı yazdığı bilinmemektedir. Bu konuda Sebahattin Şimşir (2002: 45) “*Yeni Kafkasya*’da Mehmet Emin Resulzâdeye ait olduğunu düşündüğümüz imzalı veya imzasız 215 civarında makale bulunmaktadır.” demektedir ve yazarın kullandığı imzaları belirtmektedir. Bizim tespitlerimize göre yazar, *Resulzâde Mehmet Emin*, *Mehmet Emin Resulzâde*, *Resulzâde*, *M. E. ve Mim Elif* imzalarıyla toplam 42 yazı yazmıştır. İmzasız yazılar için kesin bir rakam verilemeyeceği kanaatindeyiz. Yine de mecmuanın imzasız başmakalelerinin hemen tamamını Resulzâde’nin yazdığını tahmin ediyoruz.

Resulzâde, bu yazılarında genellikle siyasî konuları ele almış ve Komünizmi tenkit etmiştir. Yazarın ana teması; milliyetçiliktir. Komünizmin ilmî bir tenkid olan “İhtilâlci Sosyalizmin İflâsı” gibi seri makaleleri, ayrıca kitap hâlinde neşredilmiştir (Resulzâde M. Emin 1928). Yazarın bir diğer seri makalesi ise “Milliyet Mebde”inin Avrupa’da Galebesi”dir. Yazar, bu makalelerinde, Komünizmin Avrupa’da yaşam şansı bulamadığı, milletleri ayakta tutan asıl değerlerin milliyetçilik olduğu fikrini savunmuştur.

Dergiye en çok yazı yazan yazarlardan biri de Mirza Bala'dır. Yazar, Mehmetzâde Mirza Bala, M. Mirza Bala, Mirza Bala, Taş Demir, M. M. B. ve M. B. imzalarıyla 70 yazı yazmıştır. Ayrıca dergideki M. Mirza, Mirza ve Demir Taş imzalarının da Mirza Bala'ya ait olması gerekir. Yazarın; Vatan Kaldı, On Defa Öldürülen ve Yıldırım adlarında üç de hikâyesi vardır. Çoğu siyasî karakterde seri yazılar yanında Mirza Bala, Azerbaycan Edebiyatı ile ilgili makaleler de yazmıştır. Mirza Bala'dan sonra yazısı fazla olan diğer bir imza, Azerî'dir. Azerî, Yeni Kafkasya'ya, çoğu siyasî 52 makale yazmıştır. Bu makalelerin konusu genellikle Azerbaycan'dır ve Bolşeviklere en şiddetli hücum, bu yazılarda ifadesini bulur. Bu imzanın kime ait olduğu tespit edilememiştir. Dergiye başından sonuna kadar yazı yazması ve Azerbaycan üzerindeki Bolşevik politikalarını iyi bilmesi, Azerî'nin, Resulzâde Mehmet Emin'e yakın bir kişi olduğunu düşündürmektedir. Yazar, *Yeni Kafkasya*'nın halefleri olan Azerî Türk, Odlu Yurt, Kurtuluş gibi dergi ve gazetelere de yazı yazmıştır.

Azerbaycanlı yazarlar dışında Yeni Kafkasya mecmuasına en fazla yazan fikir adamı, Kazanlı Abdullah Battal (Taymas)'tır. Yazar, mecmuada *Abdullah Battal*, *A. Battal*, *Kazanlı* ve *Kazanlı Abdullah Battal* imzalarıyla tenkitten biyografiye, edebiyattan kültür meselelerine kadar değişen konularda toplam 16 makale neşretmiştir. Genellikle uzun olan bu makaleler, bilimsel bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Dergiye en fazla katkıda bulunan bu dört imza dışında, fazlaca makalesi olan diğer yazarlar şunlardır: Cafer Sâdık, Türkmen, Sinân, A. Zeki Velidî (Togan), Türkistanlı (Ahmet Naim), Gürcü, Kemal, Mustafa (Çokayoğlu), Sadrî Maksûdî (Arsal), E. Şeyhülislâmzâde (Ekber Ağa), A. Kurban, Demirci Oğlu.

Dergide yayımlanan 49 şiirden 6'sı imzasız, 43 tanesi ise Gültekin, Ahmed Cevad, Ali Usta, Azerî-zâde, B..., Elmas Yıldırım, Gülseren, Hüseyin Cavid, Nafia Şükrü, Sinân ve Suut Saffet adlı şairlere aittir. Bunlardan Ahmed Cevad ve Hüseyin Cavid, Azerbaycan'ın tanınmış şairleridir. Dergide Ahmed Cevad'ın altı şiiri mevcuttur ve Gültekin'den sonra dergiye en çok şiir veren kişidir. Derginin asıl şairi Gültekin'dir. Gültekin'in yirmi bir şiiri yayımlanmıştır. Bu şiirlerde vatan ve millet sevgisi, kahramanlık ve cesaret gibi temalar işlenmiştir. Bazılarında Bolşevik Rus işgali ağır bir dille tenkit edilmektedir. Hemen tamamında vatanını kaybetmiş bir şairin ıstırabı vardır.

Mirza Bala'nın (1953) *Yeni Kafkasya* dergisinde parladığını söylediği "istiklâlin ateşin şairi" Gültekin'in asıl adı Emin Âbid'dir. Emin Âbid (? – 1937) 1920 yılında İstanbul'a gelerek Edebiyat Fakültesi'nde okumuştur. Talebeliği sırasında Gültekin mahlasıyla vatan ve istiklâl konularını işleyen şiirler yazan şair, İstanbul'da Buzlu Cehennem adlı bir de şiir kitabı neşretmiştir. Şairin aynı zamanda İstanbul Türkiyat Enstitüsü'nde Azerî Edebiyatı Tarihi üzerine hazırladığı mezuniyet tezi bulunmaktadır. 1927 yılında Bakû'ye dönen Emin

Âbid, Mirza Fethali Ahundzâde'nin eserlerini neşre hazırlamış ve Bakû'de Azerî Edebiyatı hakkında pek çok makale yayımlamıştır. *Yeni Kafkasya*'da bir de makalesi bulunan Emin Âbid, şiirlerini Türkiye Türkçesiyle yazmıştır.

3. Yayın Politikası

Yeni Kafkasya'nın yayın politikası, siyasî bir mücadelenin icabına göre tanzim edilmiştir. Bu mücadele, önce Azerbaycan'ın sonra Komünist Rus hâkimiyetinde yaşamaya zorlanan bütün Türklüğün, hatta bütün mahkûm milletlerin istiklâlini temin etme mücadelesidir. Derginin asıl hedefi, Azerbaycan'a yeniden bağımsızlığını kazandıracak genç nesilleri yetiştirmektir. Bu nesillere Azerbaycan'ın artık bir devlet olduğu ve bu devletin geçici bir işgale uğradığı duyurulmaya çalışılır. Bütün yayın hayatı boyunca Azerbaycan'ın tarihî ve kültürel kimliğini aydınlatmayı sürdüren dergi, onun sahip olduğu her türlü potansiyeli haber vermeyi de ihmal etmez. Böylece Azerbaycan'ın bağımsız yaşamaya hak kazanmış köklü bir devlet olduğu ve gençliğin kendisine sahip çıkmasını beklediği duygusu telkin edilir.

Vatansever gençlerin çektiği sıkıntılar, haberden şiire kadar hemen her tür yazının konusudur. Sürgün edilen ve kurşuna dizilen vatanseverlerin isimleri duyurulur. Tanınmış olanlarının biyografileri yazılır. Bolşevik hapishanelerinde yaşanan sefalet anlatılır. Hemen her yazıda okuyucu, Komünist Rusya'nın uyguladığı vahşetle karşı karşıyadır. Ama özellikle bu vahşeti duyurmak için, *Yeni Kafkasya*'nın önemli bir kısmı habere ayrılmıştır. Derginin son üç ile beş sayfalık kısmında, canlı tanıkların anlattıklarıyla, değişik yerlerden gönderilen muhabir mektuplarıyla ya da yabancı basına dayanılarak verilen haberlerle Bolşevik ve Çeka (Bolşevik istihbarat örgütü) vahşeti bütün dünyaya duyurulmaya çalışılır. Hatta bu vahşet duyurulmakla kalmaz, *Yeni Kafkasya* sayfalarında zaman zaman çok ağır bir dille tenkit edilir.

Yeni Kafkasya'nın ilgi alanı Azerbaycan'la sınırlı değildir. Rus esaretindeki Türk dünyasında meydana gelen her türlü gelişme, dergi sayfalarına taşınır. Bu manada dergi, Türk dünyasının bayraktarlığı görevini üstlenmiştir. Rusya'nın Türklerle ilgili faaliyet ve emellerini yakından takip eden dergi, Türk dünyasındaki siyasî, sosyal ve kültürel meseleleri de ele alır. Bu zamanda cereyan eden Türk dünyasının dil ve kültür birliği hakkındaki tartışmalara geniş yer verir. Bu yayın politikasıyla, Türk millî ruhunu canlı tutmayı amaçladığı söylenebilir.

Rus istilâsına maruz kalmış başka milletler de *Yeni Kafkasya*'nın yayın konusudur. Bolşeviklerin bu milletlere müstahak gördüğü siyaset kınanırken, bu milletlerin Ruslara karşı gösterdiği millî direniş takdirle karşılanır. Bunlar arasında Gürcistan'a özel bir ilgi gösterildiğini söylemek yanlış olmaz. Bolşevik ihtilâlinde sonra kurulan *Maverâ-yı Kafkasya İttihâdı* (Resulzâde 1993: 41) içerisinde Azerbaycan'ın yanında yer alan; ancak onu arkadan vuran Erme-

nistan'a karşı duyulan kinin aksine, Gürcistan, kardeş millet olarak kabul edilir ve hakkında önemli neşriyat yapılır (Avrupa'daki Promete Hareketi içerisinde de Gürcü aydınlarla Türk aydınların ortak hareket ettikleri hatırlanmalıdır.).

Rusya'ya komşu İran'daki siyasî gelişmeleri yakından takip eden dergi, diğer büyük devletlerin dünya siyasetlerini izlemeyi de ihmal etmez. Bu devletlerin, Rusya ve özellikle de Türk dünyasıyla ilgili siyasetleri hakkında pek çok makale, mecmuada yer almıştır.

İstanbul'da neşredilen *Yeni Kafkasya*, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti hakkında yayın yapmaktan bilinçli olarak uzak durur. Ancak Türkiye'nin dünya siyasetini ilgilendiren meseleleri hakkında az sayıda yazı yazılmıştır. Ruslarla olan ilişkiler ve Şeyh Sait İsyanı, Türkiye ile ilgili yayının iki önemli konusudur. Rusya'dan kaçarak gelen Resulzâde'nin ciddi bir Bolşevik propagandasına maruz kalan Türkiye'deki bu davranışını anlamak güç değildir.

Yeni Kafkasya, Azerî Türkleri tarafından İstanbul'da kurulan ve günümüze kadar devam eden milliyetçi yayın zincirinin ilk halkasıdır. Bu yüzden Türklüğü ilgilendiren her türlü konu, onun neşriyatında ifadesini bulmuştur. Bu yayının politikası, kendinden sonra aynı amaçla kurulan dergi ve gazetelere de rehber olmuştur.

Yeni Kafkasya mecmuası yıl 5, sayı 2 (müselnel sayı 95), sayfa 1 (Derginin tespit edilebilen son sayısı)

4. Siyasî Faaliyeti

Yeni Kafkasya dergisi, *edebî, içtimâî ve siyasî bir mecmua* olarak tavsif edilmiştir. Fakat siyasî yönü ağır basar. Derginin bu özelliğini anlamak için, neşriyatını yazı türleri bakımından mukayese etmek kâfidir. Dergide yayımlanan siyasî yazıların toplamı, haberler dışında, diğer bütün türlerin birkaç katıdır. Zaten haberler de genellikle siyasî içeriklidir. Haberler dışındaki yazıların konularına göre yüzdelik dağılımı şöyledir: Tarih: % 4, edebiyat: % 12, değişik toplumsal meseleler: % 14, siyaset: % 70. *Yeni Kafkasya* için, ‘işgal altındaki Azerbaycan’ın istiklâlini temin etmek amacıyla kurulan siyasî bir dergidir’, demek yanlış olmasa gerek. O, bütün dünyayı tehdit eden Komünizm’e karşı Türk dünyasında çıkarılan ilk siyasî dergidir. Asıl amacı Azerbaycan’ı istiklâline kavuşturmak olsa da, Bolşevik esareti altındaki bütün milletlerin masumiyetini savunmaktan çekinmemiştir.

Yeni Kafkasya’nın neşriyatı, her şeyden önce bir cesaretin ifadesidir. O, bu yönüyle İstanbul’da neşredilen devrin diğer dergilerinden çok farklıdır. Dört yıllık yayın hayatı boyunca, bütün kalemleriyle Komünist Bolşeviklere karşı siyasî bir mücadele vermiştir. Bu neşriyattan canı sıkılan Bolşeviklerin itham ve tehditlerine aldırmamış ve zaman zaman bu gibi hücumlara sert cevaplar vermiştir.*

Yeni Kafkasya’ya göre diğer milletlere özgürlük ve eşitlik vaat ederek iktidara gelen Bolşevik Komünizmi, Çarlık Rusya’sından farklı değildir. Çarlık Rusya’sı devrinde yürütülen Ruslaştırma siyaseti, Bolşevik Komünistleri tarafından olduğu gibi devam ettirilmekte ve mazlum milletlerin bütün kaynakları Rus ırkı yararına sömürülmektedir. Bu ise sözde karşı çıkılan emperyalizmden başka bir şey değildir. Ruslar, emellerine engel olacak diğer büyük devletleri etkisiz bırakmak için bütün dünyada Komünist bir ihtilâl gerçekleştirme peşindedir. Bu amaçla dünya üzerinde geniş bir propaganda ağı kurmuşlardır. Fakat bu ihtilâlin gerçekleşme şansı yoktur. Zaten büyük devletler bu tehlikeyi sezdiklerinden gereken önlemi almışlar ve Avrupa’da Komünizmin ilerlemesini durdurmuşlardır. Doğuda ise köylü de işçi de Komünizm tarafından ezilmektedir (Resulzâde 1928).

Yeni Kafkasya mecmuasında Komünizmi bir sistem olarak ele alan çok sayıda ciddi tenkit yazısı mevcuttur. Bizzat Resulzâde Mehmet Emin’in *İhtilalci Sosyalizmin İflâsı* başlıklı seri makaleleri, bu tenkit yazılarına iyi bir örnektir. Bütün bu yazılarda Komünizm’in insanlık için uygun bir idarî sistem olmadığı tezi işlenir. Teori ve uygulamaları birbiriyle çelişen Komünizm, çürütülmeye çalışılır.

5. Edebî Faaliyeti

Yeni Kafkasya'da edebiyatla ilgili makale, şiir ve hikâye gibi edebî türlere de yer verilmiştir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi edebî yazılar diğerlerine göre çok azdır. Ayrıca edebî yazılarda dolaylı yönden siyasî bir amaç güdülmüştür. Bu sebeple edebî makaleleri diğerlerinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. Buna rağmen muhtevalarından hareketle otuz altı tane edebî makale tespit edilmiştir.

Edebî makalelerde, Türk dünyası edebiyatlarını ilgilendiren meseleler üzerinde durulur. *Altay'dan Azerbaycan'a* bir yandan Türk dünyasının işgalden sonra içine düştüğü durum ve bu durumun millî mefkûre ile millî edebiyata tesiri ele alınırken, diğer yandan kültür ve edebiyatla ilgili gelişmelerden bahsedilir. Rusların Türk kültürü hakkındaki menfî emelleri yakından takip edilerek Türk dünyası aydınlarının dikkati bu gibi meselelere çekilir. Bu bağlamda Bakû'de düzenlenen Türkoloji Kongresine büyük ilgi gösterilmiş ve bu kongrede gündeme getirilen Latin alfabesi ile ilgili tartışmalara geniş yer verilmiştir (Yeni Kafkasya 1925).

Edebî makalelerin önemli bir kısmı, Azerbaycan edebiyatına ayrılmıştır. Azerî (1924), Rusların Azerbaycan'da kurdukları *Amele Harsı* adlı mekteplerle oluşturmaya çalıştıkları Bolşevik edebiyattan bahseder. Mirza Bala (1925), Azerbaycan edebiyatı tarihi hakkında önemli seri makaleler kaleme almıştır. Yazar, Bolşeviklerin Azerbaycan edebiyatı hakkındaki hücumlarına da ciddi makalelerle cevap vermiştir (Mira Bala 1926). Azerbaycan edebiyatıyla ilgili yazı yazan bir başka isim, Sinân'dır. Yazar, Azerbaycan halk edebiyatı üzerine geniş bir makale neşretmiştir (Sinân 1925). Azerbaycan edebiyatını değişik yönleriyle ele alan birkaç imzasız makale daha vardır. Bunlar arasında Azerbaycan matbuatıyla ilgili olanları kaydetmek gerekir. Bu makalelerde o güne kadar Azerbaycan'da neşredilen dergi ve gazeteler kronolojik olarak ele alınmış ve pek çok isim tanıtılmıştır (Yeni Kafkasya 1926).

Yeni Kafkasya'daki edebî makaleler bunlarla sınırlı değildir. Özellikle, Türk dünyası kültür birliği konusunda önemli fikirlerin tartışıldığı seviyeli makaleler neşredilmiştir. Türk dünyasının değişik memleketlerine mensup yazarlar, kültür ve edebiyat hakkında farklı fikirler ortaya atmış ve bu fikirleri tartışma konusu yaparak dergi sayfalarında seri makaleler hâlinde neşretmişlerdir. Bu makaleler, o zamanki Türk aydınının Türk dünyası kültür birliği meselesine nasıl baktığını göstermeleri açısından önemlidir. Kazanlı Abdullah Battal (Taymas), Başkırdistanlı Fethülkadir Süleyman ve Mehmet Fuad Toktar gibi Türk aydınları, *Hariç Türklüğünde Millî Hars Meselesi* başlığı altında Türk dünyası dil ve edebiyat meselesini ele alan uzun münakaşalar yapmışlardır. Abdullah Battal (Taymas), Kazanlı imzasıyla *Yeni Kafkasya*'ya gönderdiği *Kazan İli'nde* başlıklı yazısında İdil-Ural Türkleri içerisinde meydana gelen

müşterek bir edebiyat dilinden söz ederek "Şu dil ile yazılan edebiyatın okunduğu coğrafi misâhanın genişliği dahi, Kazan Türklerinin dağılmış olduğu coğrafi misâhanın genişliği ile mütenâsip idi." der. Böyle bir edebî dilin meydana gelmesini yirmi otuz yıllık medenî bir hareketin semeresi olarak değerlendiren yazar, "...şu edebî dil umûm Orta Türklerin (yani Kazanlıların, Kazak-Kırgızların ve Türkistanlıların) müşterek bir edebî lisânı için de esas olabilirdi. İşbu Türkler, âli millî emeller nâmına mahallî şive taassubundan vazgeçip de öz aralarında iyi anlaşsalar ve şimdiki İdil Boyu edebî lisânını 'Kazanlığa' temâyülü doğrultulur ise, takriben yirmi milyonluk, Orta Türkler için, yani İdil Havzası'ndan tâ Zereşân Vadisi'ne kadar olan vâsî bir Türk ili için umumî edebî bir dil vücuda gelmesinin imkânında ben zerre kadar şüphe etmiyorum." der ve bu oluşuma Başkırtların engel olduğunu söyler (Kazanlı 1926). Buna cevap veren Başkırdistanlı Fethülkadir Süleyman, Kazanlı'yı "müstakil Tatar edebî lisânı yaratmakla" suçlayarak, bahsedilen coğrafyanın, Rusların yoğun tesiri altında olduğunu ve bu yüzden İdil Boyu'nun millî bir kültür oluşturmaya muktedir olmadığını iddia eder. "Tatar lisânı ve edebiyatının 20 senelik hayatı var ise hepimizin müşterek millî servetimiz olan Türkistan Edebiyatı'nın birkaç yüz senelik ömrü vardır. Kazanlılara, Başkırtlara, Kırgız ve Kazaklara millî medeniyeti, millî edebiyatı koca Türkistan vermiştir." diyen Fethülkadir Süleyman ise Başkırt lehçesinde meydana getirilecek bütün Orta Türklere ait edebî bir lisan teklif eder. "Tatar lisânı umumî edebî lisan değil, şu bizim Başkırt ve Kırgız şiveleri ile beraber alelâde bir kabile şivesidir." diyen yazar, Başkırtlar için Başkırt edebiyatını Tatar edebiyatından daha uygun bulur. Fethülkadir Süleyman (1925), Türk dünyası edebiyatı hakkındaki fikirlerini şöyle hulasa eder: "Millî Türk an'anelerini Rus an'anelerinden himaye ve müdafaa için Başkırt Edebiyatının Başkırtlar için Tatar Edebiyatı'ndan daha faydalı olacağına inananlardanız. Bizim akidemizce umum Türk kavimleri için ancak iki edebî lisan olur. Şarkî Türkler için Çağatay-Özbek; Garbî Türkler için Anadolu Türkçesi. Bütün Orta Türklere mahsus umumî edebî lisan takdim etmek Çağatayların halefi olan Türkistanlıların hakkıdır."

Bu tartışmaya uzunca bir makale ile katılan Mehmet Fuad Toktar, Kazanlı ve Başkırdistanlı Fethülkadir Süleyman'a cevap vererek Türkçenin Cenubî Türkçe, Orta Türkçe vb. adlarla tasnif edilmesine şiddetle itiraz eder. Siyasî, medenî ve edebî bakımdan her devirde müstakil olabilen memlekete ait şivenin ortak dil olmasını teklif eden yazar, bu konudaki kanaatini şöyle ifade eder: "Zannıma kalırsa, bu üç âmil şimdiki günde Anadolu arkadaşlarımızın elindedir. Onlar bu âmilleri iyi kullanabilirlerse, kendileri istemezlerse bile, Anadolu şivesi umum Türklüğün edebî ve yazı lisânı olarak istimâl edilecektir. Anadolu Türkçesini ortak yazı dili olarak teklif eden Toktar, İstanbul Türkçesini kabul etmez. Bunun yerine zenginleştirilmiş Anadolu ağzını uygun

görür ve "...bunun için en evvel Anadolu şivesinin kendisini yazı lisanı olarak kullanmalı bilâ-tedric zenginleştirmelidir. Yoksa şimdi kullandığımız İstanbul yazı lisanı yüzde seksen Arabî ve Farsî kelimelerle muhtelit ne Türkçe, ne Arapça ne de Farsça bir lisandır ki, bunu başka Türk kabileleri şöyle dursun, Anadolu Türk'ü kendisi bile, şimdiye kadar hazmedememiş ve bundan sonra da edemeyecektir." der. Yazar, "Millî medeniyet ve edebiyata gelince bu sonki yarım asırda bu meselelerde Türklüğün üç kabilesi – Anadolu lular, Azerbaycanlılar ve Tatarlar – rehberlik edebilir." diyerek bütün Türk dünyasında mukayeseli ortak bir edebiyat kurulmasını ister (Toktar 1925).

Bu tartışma bir müddet daha devam etmesine rağmen, Mehmet Fuad Toktar'a cevap veren olmamıştır. Ancak, bu tartışmanın dışında kalan Mirza Bala gibi Yeni Kafkasya'nın önde gelen yazarlarından bazıları Türkiye Türkçesinin ortak dil olarak kullanılması fikrine sıcak bakmışlardır.

Yeni Kafkasya'nın hacmi göz önüne alınırsa şiir bakımından zengin olduğu söylenemez. Dergi başına bir şiir bile düşmemektedir. Bu şiirler de özellikle ikinci yılda yayımlanmışlardır. Üçüncü ve dördüncü yıllarda çok az şiir yayımlanır. Dergide şiirden başka beş de hikâye neşredilmiştir. Özgürlük ve vatan sevgisi temalarını işleyen bu hikâyelerin üçü Mirza Bala'nındır. Öteki hikâyelerin biri Azerbaycanlı Fuad'a, diğeri Mim. imzasına aittir.

Sonuç

1918'de kurulan ilk Azerbaycan Cumhuriyeti devleti, iki yıl sonra Ruslar tarafından tekrar işgal edilince Azerbaycan'daki millî matbuat hayatı sona erer. Şiddetli bir Bolşevik propagandaya maruz kalan Azerbaycan'da millî şuuru canlı tutmak isteyen Azerî aydınlar, İstanbul'a gelerek burada *Yeni Kafkasya* mecmuasını çıkarırlar.

Zor şartlar altında neşredilen *Yeni Kafkasya*'nın yayın hayatı, bir cesaretin ifadesidir. Dergi, Komünizme karşı kurulmuş ilk yayın organıdır ve şiddetli bir Komünist propagandanın hüküm sürdüğü Azerbaycan'da alenen satılır (Mirza Bala 1953: 19). Dört yıllık yayın hayatı boyunca bütün kalemleriyle Komünist Bolşeviklere karşı siyasi bir mücadele vermiştir. Bu neşriyattan canı sıkıla Bolşeviklerin itham ve tehditlerine aldırmandan başta Azerbaycan olmak üzere bütün Türk dünyasında millî şuuru canlı tutmaya gayret etmiştir. Bolşevik Rusların gerçek yüzünü ve Türk dünyasındaki sinsi emellerini bütün dünyaya göstermeye çalışmıştır.

Yeni Kafkasya, 1920'lerden günümüze kadar devam eden Türk dünyası muhaceret matbuatının öncüsüdür. *Yeni Kafkasya*'dan ilham alan Türk aydınları, işgal altındaki vatanlarından Türkiye ve Avrupa'ya göç ederek burarlarda pek çok dergi ve gazete çıkarmışlardır. *Yeni Kafkasya*'yı örnek alan Türkistanlı aydınların İstanbul'da çıkardıkları *Yeni Türkistan*, *Yeni Kafkasya*

kapanınca onu aynı yayın politikasıyla devam ettiren Azerî Türk, daha sonra Yeşil Yaprak, Odlu Yurt, aynı yıllarda Kırmızı aydınların Romanya’da neşrettikleri Emel, Avrupa’da Türk dünyası aydınlarının çıkardıkları Promete, İstanbul’da Ahmet Caferoğlu idaresinde neşredilen kültür ve sanat dergisi Azerbaycan Yurt Bilgisi bunlardan birkaçıdır. Yeni Kafkasya yazarlarının da içinde bulunduğu Azerî aydınların 1952’de Ankara’da çıkardıkları Azerbaycan dergisi ise günümüze kadar neşredilmiştir. Daha sonraları Yeni Kafkasya mecmuasının adı bile pek çok dergiye ilham kaynağı olmuştur: Kafkasya Dergisi, Kafkasya Mecmuası, Yeni Kafkasya Dergisi, Kafkasya, Birleşik Kafkasya Dergisi, Kuzey Kafkasya Dergisi, Kafkasya Birlik Mecmuası, Kafkasya Gerçeği, Kafkasya Yazıları, Hür Kafkasya vb.

Türk dünyasının yeniden istiklâlini kazanmasında bu muhaceret matbuatının bir katkısı var ise, bu katkıda en önemli pay muhaceret matbuatı geleneğini başlatan Yeni Kafkasya mecmuasına ait olmalıdır.

Açıklamalar

* Bakinskiy Raboçi, Zaraya Vostoka ve Yeni Fikir gibi Bolşevik gazetelerde zaman zaman Yeni Kafkasya’yı hedef alan yazılar yayımlanır. Yeni Kafkasya’da bu yazılara sert cevaplar verilir. (Bkz. İmzasız, “Işığa Ürenler”, Yeni Kafkasya, Yıl 1, S. 18, s. 13; Azerî, “Herkes Köpek Havlar, Bize Çeka”, Yeni Kafkasya, Yıl 1, S. 21, s. 13; Azerî, “Bolşevik Yalancıları”, Yeni Kafkasya, Yıl 3, S. 11, s. 9)

Kaynakça

- AKPINAR, Yavuz (1994), *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yay.
- AKPINAR, Yavuz – YILDIRIM, İrfan Murat – ÇAĞIN, Sebahattin (1990), *Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Demeği Yay. Azerbaycan Dergisi (1952), “Yeni Kafkasya”, Ankara, S. 6, s.12. Azerî (1924), “Azerbaycan’da Amele Harsı”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 1, S. 11, s. 11. Başkırdistanlı Fethülkadir Süleyman (1925), “Hariç Türklerinden Millî Hars Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 2, S. 13, s. 12.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1954), “Baku – Tahran – İstanbul Üçgeninin Büyük Mücahidi”, *Azerbaycan Dergisi*, Ankara: Yıl 3, S. 10 -11, s. 17.
- CAN, Adem (2005), *Yeni Kafkasya Mecmuası – İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler*, (Danışman: Doç.Dr. Ali İhsan KOLCU), Erzurum: (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇAĞIN, Sabahattin (1994), “Mehmet Emin Resulzade’nin Stalin’e Mektubu”, *Türkçülük Armağanı*, İzmir: Akademi Yay.
- HACIYEVA, Maarife (1994), *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay.

- Kazanlı (1926), “Kazan İli’nde”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 2, S. 8, s. 9.
- KOLCU, A. İhsan (2004), *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Ankara: Salkımsöğüt Yay.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1998), “Azerî”, *Edebiyat Araştırmaları II*, İstanbul: Ötügen Yay.
- MAKAS, Zeynelâbidin (1992), *Çağdaş Azerbaycan Şiir Antolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Mirza Bala (1925), “Azerî Türk Edebiyatı’nın Dünü Bugünü”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 2, S. 20, s. 4.
- _____ (1926), “Muâsır Azerî Şâirleri”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 4, S. 2, s. 5.
- _____ (1953), “Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı”, *Azerbaycan Dergisi*, Ankara, S. 19, s. 6.
- Resulzâde, Mehmet Emin (1928), *İhtilâlcî Sosyâlizmin İflâsı ve Demokrasinin Geleceği*, İstanbul, Millî Azerbaycan Neşriyatı.
- _____ (1938), *Das Problem Aserbeidschan*, Berlin.
- _____ (1993), *Kafkasya Türkleri*, (hzl. Yavuz AKPINAR - İrfan Murat YLDIRIM – Selahattin ÇAĞIN), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- SİNÂN (1925), “Azerbaycan Halk Edebiyatı Numûneleri”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 2, S. 24, s. 5.
- ŞİMŞİR, Sebahattin (2002), *Azerbaycan’ın İstiklâl Mücadelesi*, İstanbul: IQ Kültür – Sanat Yay.
- _____, Sebahattin (1995), *Mehmet Emin Resulzâde’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri Düşünceleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- _____, Sebahattin (1995), “Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatı (1923 – 1931)”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul: S. 97, s. 61.
- TOKTAR, Mehmet Fuad (1925), “Hariç Türklerinde Millî Hars Meselesi”, *Yeni Kafkasya*, İstanbul, Yıl 2, S. 14, s. 9.
- Yeni Kafkasya (1925), “Türkoloji Kongresi”, İstanbul, Yıl 3, S. 6, s. 1.
- _____ (1926), “Azerî Matbuatının Muhtasar Tarihçesi”, İstanbul, Yıl 3, S. 9, s. 5.

The Magazine Yeni Kafkasya

Adem CAN*

Abstract: This study is an introduction of the “Yeni Kafkasya” Magazine, published between 1923 and 1927 in İstanbul. “Yeni Kafkasya” is a political, social and literary magazine, published by Resulzâde Mehmet Emin once a fortnight. But its social side is stronger than others. It is the first magazine all over the Turkish World, published against Communism, found in Russia in 1917. In the text, the place of “Yeni Kafkasya” in Turkish culture and its life, form, authors, publication policy, activities are presented.

Key Words: Yeni Kafkasya magazine, Resulzade Mehmet Emin, Azerbaijan’s Press, immigrating press

* Atatürk University, Institute of Social Sciences / ERZURUM
ademcan71@mynet.com

Журнал Новый Кавказ

Адем Джан*

Резюме: Эта работа является презентацией журнала Новый Кавказ, опубликованном в Стамбуле в 1923-1927х годах. Новый Кавказ- это политический, социальный и литературный журнал, публиковавшийся один раз в 15 дней Ресул-заде Мехмет Эмином. Однако более преобладающая сторона журнала политическая . Является первым журналом Тюркского Мира выпущенном в 1917 году против комунизма в России. В этой работе будет представлены политическая и литературная деятельность, издательская политика, состав писателей, особенности вида, жизнь издания и место Нового Кавказа в нашей культуре.

Ключевые Слова: журнал Новый Кавказ, Ресул-заде Мехмет Эмин, Азербайджанское издание, издание переселенцев

* Университет Атаюрка Институт Социальных Знаний/ ЭРЗУРУМ
ademcan71@mynet.com

“Yugoslavya-Makedonya” Topraklarından Türkiye’ye Göçler ve Nedenleri

“Dindaşlar”dan “Soydaşlar”a
“İslam Ümmeti”nden “Türk Milleti”ne

Dr. Halim ÇAVUŞOĞLU*

Özet: Türkiye, “Osmanlı”nın çöküşünden batışına, “Cumhuriyet”in doğuşundan yükselişine Balkanlar, Kafkasya ve Kırım’dan göçler alan bir “göçmen ülkesi” haline gelmiştir. Osmanlı dönemindeki göçler “Müslüman” (dindaş), Cumhuriyet dönemindekiler ise “Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan” (soydaş) ölçütüne göre gerçekleşmiştir. Balkanlar’ın “Yugoslavya-Makedonya” bölgesinden Türkiye’ye ilk göç hareketi 1877 ile 1878 arasında, ikincisi 1912-13 Balkan Savaşı yıllarında, üçüncüsü 1923-51, sonuncusu da 1952-67 döneminde gerçekleşmiştir. Göçlerde, başlıca “itici” nedenler yaklaşık olarak aynı ve ortaktır; Savaşlar, katliamlar, yağmalar, tecavüzler, baskı ve ayrımlar, tecritler, sürgünler ve zorla asimilasyonlar.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Makedonya, Kosova, Göçmenler, Soydaşlar, Dışgöç, İçgöç

Giriş

Osmanlı döneminde “Müslümanlar”ın (“Dindaşlar”ın), Cumhuriyet döneminde “Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan[ların]”, (“Soydaşlar”ın) gerçekleştirmek zorunda kaldığı göç hareketlerinin başlıca “itici” nedenleri, yaklaşık olarak aynı ve ortaktır: Savaşlar, katliamlar, yağmalar, tecavüzler, baskı ve ayrımlar, tecritler, sürgünler ve zorla asimilasyonlar (Dışişleri Bakanlığı 1969: 645). Açıkça cana, mala, namusa, dini ve/veya milli kimliğe saldırılar ile ağır saldırı tehditleri. Bu “itici” nedenlerle Osmanlı toprakları üzerindeki ilk (bir anlamda iç) göç hareketi, 1771’de Kırım toprakları üzerinde meydana gelmiştir (Arı 1960: 5). Anadolu topraklarına yönelik **ilk** göç hareketi ise 1785-1800 döneminde Balkanlar, Kafkasya

*Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü / ANKARA
cavus@hacettepe.edu.tr

ve Kırım'dan, **son** göç hareketi de 1989'da Bulgaristan'dan gerçekleşmiştir (Aktüre 1985: 896; Toğrol 1991: 60).

Yukarıdaki unsurların göç hareketlerine tabi olduğu bölgelerden biri de Balkanlar üzerindeki **“Yugoslavya-Makedonya”** topraklarıdır.¹ Bu topraklar içinde ve bu topraklarla diğer Balkan toprakları arasında, kısmen de Anadolu toprakları yönünde ilk göç hareketi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla (**“93 Harbi”**) başlamış, 1912-13 Balkan Savaşı'yla ağırlıklı olarak Anadolu toprakları yönünde devam etmiş, 1923-51 döneminde fert ve aile düzeyinde, 1952-67 döneminde kitlesel düzeyde, 1968-96 döneminde de yine fert ve aile düzeyinde tamamen Anadolu toprakları yönünde gerçekleşmiştir.

Yugoslavya-Makedonya topraklarının ilk sakinleri olarak İllirler (yada İlliryalılar), Traklar ve Dağlar bilinir. Bölgedeki farklılaşma ve daha da karmaşıklaşarak asırlar sonra eski Yugoslavya'nın dağılmasına götürecektir **“çok-etnikli”** ve **“çok-kültürlü”** yapının oluşum süreci böylece başlamıştır (Koledarov 1977: 294). Gelişen süreçte bölgede; (antik) Makedonlar, Gotlar, Bizanslılar, Romlar, Arnavutlar, Germenler, Venedikliler, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Kuman-Kıpçaklar, bünyesinden Hırvat, Sloven, Boşnak ve (çağdaş) Makedonlar'ı çıkaran Slavlar/Sırp, Yunanlılar ve en son da Osmanlı döneminde iskan edilen çeşitli Türk toplulukları varlık göstermiştir (Hoffman 1977: 464). Bunlara, 1185'te kısmen Makedonya'yı işgal ve talan eden Normanlar'ı, yine bu yıl Bizans'a karşı başlayan Bulgar isyanına destek veren Ulahlar'ı, 1264'te Bulgarlar'la ittifak halinde Bizans'a saldıran Tatarlar'ı eklemek yanlış olmaz (Ostrogorsky 1981: 374-424; Carter 1977: 3).

Günümüzde bölgedeki başlıca etnik gruplar (**Sırp, Arnavutlar, Makedonlar, Türkler, Boşnaklar** ve **Romlar**) arasında **Türkler**'in özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Kısaca (antik Makedonlar'a uzanan **“aidiyet bilinçleri”** nin derinliği hariç, Makedonlar'dan ve muhtemelen Arnavutlar'dan sonra) en uzun **‘biyolojik ve kültürel varlık’** ve (tüm etnik gruplardan) en uzun **‘egemenlik’** geçmişine sahip olanlar Türkler'dir. Açıkça ve sırasıyla; Hunlar Orta Asya bozkır kültürünün taşıyıcıları olarak 378'de bu topraklara gelmiş, 5. yüzyılda Avarlar ve (henüz bir Türk boyu) Bulgarlar göçü burada sona erdirmiş, 7. yüzyılda Bizans tarafından (tarihte Vardariotlar olarak anılan) Vardar Türkleri Selanik çevresine yerleştirilmiş, 9. yüzyılda birbiri ardından (özellikle Torbeş, Pomak ve Goran Türkleri'nin ve kültürlerinin ilk çekirdeklerini oluşturan) Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak kitleleri buraya ulaşmış, yenilgiye uğrayan (1049) Peçenekler'den onbinlercesi Bizans tarafından Niş-Sofya arasına yerleştirilmiş, Peçenekler tarafından yenilgiye uğratılan (1065) Uzlar'ın önemli kesimi Bizans tarafından Balkanlar'ın çeşitli bölgelerine ek olarak Sırbistan topraklarına yerleştirilmiş, Meriç'in aşağı mecrası Lebunium'da Bizans-Kuman ittifakı tarafından yenilgiye uğratılan (1091) Peçenekler'in bir kısmı güvenli Rodop

dağlarına sığınarak buraya yerleşirken, bir kısmı da Bizans tarafından (Anadolu’nun yanısıra) Makedonya, Ropçoz ve Filibe bölgeleriyle Ohrid gölü sahillerine yerleştirilmiş, Bizans’ın Anadolu’dan getirdiği (1065) çeşitli Türk grupları Teselya, Makedonya ve Rodoplar’a yerleştirilmiş, 10. yüzyılda (1122) bölgeye ulaşan yeni bir Peçenek kolu Bizans tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra sağ kalanları (yine Anadolu’nun yanısıra) Trakya ve Makedonya’ya yerleştirilmiş, Bizans’taki taht kavgaları (1340’lı yıllar) sırasında taht varisi Kantakuzen lehine taraf olarak birkaç kez bölgeye gelen Aydın’daki Umur Bey Rodoplar ve Makedonya bölgelerine en az 100 bin Türkmen getirerek burada kalmalarını sağlamış, ardından Aydın’daki Çaka Bey, Semadirek ve Dedeağaç çevrelerinde fiili egemenlik kurduktan sonra yaklaşık 54 bin Türkmen’i Dedeağaç ve Kavala üzerinden Orta Rodoplar’a göndererek orada yerleşmelerine yolaçmış, (bu çerçevede, 1065-1340’lı yıllar arasında sadece Anadolu’dan getirilerek Batı Trakya, Rodoplar ve Makedonya bölgelerine yerleşen Türkmen sayısı 200 bin civarına ulaşmış), son olarak Osmanlı döneminde Anadolu’dan nakledilen Türk kitleleri sayesinde (Balkanlar’ın tüm bölgeleri gibi) Yugoslavya-Makedonya toprakları da Müslüman ve Türk karakteri almıştır (Gürün 1981: 248-256; Feher 1985: 70; Hoffman 1977: 464; Kafesoğlu 1992: 116-119; Kurat 1992: 178; Ostrogorsky 1981: 66, 310-317, 349, 374, 424; Uzunçarşılı 1961: 171-173; Eröz 1983: 12-16; Memişoğlu 1991: 12-13; Mustafa 1995: 9; Sander 1989: 32).

A. Osmanlı Dönemi Göçleri

Osmanlı döneminde Yugoslavya-Makedonya’dan “**Müslüman**” (“**Dindaş**”) ölçütüne göre gerçekleşen göçlerin; bölgedeki savaşlarla, güvenlik ve huzuru ortadan kaldıran terör ortamıyla ve başta Türkler olmak üzere, kendilerini Müslüman ve/veya Osmanlı niteleyen sivil nüfusa (bir bütün olarak “**İslam ümmeti**”ne) karşı yürütülen **katliam, yağma, tecavüz, baskı ve ayırım, tecrit, sürgün ve zorla asimilasyon** çabalarıyla doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı’nın 17. ve 18. yy’dan itibaren Balkanlar’da her toprak kaybedişinde, Türkler ve diğer Müslüman gruplar göçe zorlanmıştır. O kadar ki, bölge adeta bu grupların sürekli göç dalgalarıyla çalkalanmıştır. Ve ilk olarak “**Pannoniya**”dan ve bu bölge dahilindeki Macaristan, Hırvatistan ve Voyvodina’dan ayrılan gruplar, Sırbistan’a ve Bosna-Hersek’e göç etmişlerdir (Popovic 1995: 186). Aktüre’ye göre de “**18. yüzyılın sonlarında yurtlarından kovulanlar, sürgün edilenler, toptan göçe zorlananlar, milli göçler, geri göçler, anlaşmalara bağlı göçler ve diğer terimlerle tanımlanan gerçek “dış göçler” sorunuyla karşılaşan devletin Osmanlı Devleti**” olduğu çok açıktır. Bu çerçevede Osmanlı’nın karşılaştığı ilk göç olgusu 1771’de gerçekleşmiştir. Kırım’da yaşayan nüfusun Osmanlı

yanlısı kesimi, Ruslar'ın silahlı saldırısına uğramış ve bu insanlar da Osmanlı yönetimi altındaki topraklara göç etmek zorunda kalmıştır (Arı 1960: 5). Osmanlı Devleti'nin çözülmeye başlamasıyla birlikte, Kafkasya ve Kırım'ın yanısıra Balkanlar'dan Türkiye'ye göçler 1785'de başlamış ve 1912'ye kadar devam etmiştir. Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları (1788-1792) öncesinde, sırasında ve sonrasında (1780-1800 arasında) sadece Kırım, Kazan, Kafkasya ve Özi bölgelerinden Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 300 bin-500 bin arasındadır (Aktüre 1985: 896). Yine 1806-1812 döneminde Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Balkanlar'da 200 bin civarında Türk, güneye göç etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan bir kısmı İstanbul yolu ile Anadolu'ya geçerken, bir kısmı da başta İstanbul olmak üzere Balkanlar'ın henüz Osmanlı egemenliğindeki kasaba ve köyleri doldurmuştur. Öte yandan 1820-1830 arasında Yunan ayaklanmalarının gerçekleştiği Mora'dan Türkler çıkarılmış, benzer gelişmelerin meydana geldiği Eflak ve Boğdan'da da Türkler ve diğer Müslümanlar göçe zorlanmıştır. Çok geçmeden patlak veren Kırım Savaşı (1854-1856)'ndan sonra 1856-1864 arasında da Kırım'dan Türkiye'ye 600 bin kişi göç etmiştir (Aktüre, 1985: 896-897). Yine Çarlık Rusyası'nın 1859'da Kafkasya'da Şeyh Şamil önderliğindeki direnişi kırmaya üzerine 1859-1865 yılları arasında bu bölgeden 600 bin-1 milyon arasında göçmen Osmanlı topraklarına sığınmıştır (Solak 1995: 7).

Balkanlar'da yeniden başlayan Osmanlı-Rus savaşı (1877-78) çerçevesinde, Rus ordularının ve onlara katılan Bulgar gönüllülerin güneye ilerlemelerine paralel olarak, bölge Türkleri ve diğer Müslümanlar sürekli İstanbul yönünde göç hareketine tabi tutulmuştur. Bilal Şimşir'e göre daha öncekiler gibi 1877-78 göçmenleri de yurtlarını, tüm mal ve mülklerini yitirmiş, o zamanki deyimle düşman kılıcından kurtulabilmiş "**bakiyetüsseyf**" (**kılıç artığı**) kimselerdi. Bu insanların çilesi bununla da bitmemiş, açlıktan, soğuktan, hastalıktan adeta "**sinekler**" gibi kırılmışlardı. Mesela 1878 yılının Ocak-Nisan ayları arasında Edirne'de günde ortalama 160, İstanbul'da ise 800-900 göçmen hayatını kaybetmiştir. Bu göçmen kitlelerinden bir kısmı Anadolu'ya ve Suriye'ye yerleştirilmiş, Suriye'ye yerleştirilenlerin çoğunluğunu oluşturan Çerkezler'in uyum sağlayamadıkları bu toprakları terkederek (diğer göçmenlerin bir kısmının yaptığı gibi) tekrar Balkanlar'daki yurtlarına dönmek istemelerine rağmen, bu istekleri muhtar "**Şarki Rumeli Vilayeti**"ni kuran (ve Sırbistan'a bağımsızlığını kazandıran) "**Berlin Anlaşması**" (1878) ile yasaklanmıştır. Çerkezler dışında kalan göçmenlerin eski topraklarına dönüş kapıları ise resmen ve hukuken kapatılmış değildir. Bu yıllarda, Doğu ve Batı Trakya ile Makedonya'da 400 bin kadar göçmen kamp hayatı yaşamakta ve geri dönme zamanını beklemektedir. Bunların çoğu, Bulgaristan, Doğu Rumeli ve Sırbistan topraklarından, bir kısmı da (yine 1878'de bağımsız olan) Karadağ'dan göç etmiş kitlelerdir. "**Ayastefanos Antlaşması**"nın yerini alan

"**Berlin Anlaşması**"ndaki hükümlere rağmen, Bulgar hükümeti, göçmenlerin geri dönüşlerini sürekli engellemiş, fakat yine de 1879 yılının ikinci yarısında Doğu Rumeli'ye dönen göçmenlerin sayısı 100 bini bulmuştur. Bununla birlikte göç çilesi, çok geçmeden yoğunlaşan Bulgar baskınları üzerine tekrar başlamış ve hemen aynı yıl Türkler ve diğer Müslümanlar yeniden göç hareketine girişmiş, kısaca İstanbul hükümetinin onları yerlerinde tutma çabasına ve Berlin Antlaşması'nın hükümlerine rağmen can, mal, namus ve dini ve/veya etnik kimlik güvenliğinden yoksun oldukları için Türkiye'ye göçü sürdürmüşlerdir (Şimşir 1989b: XX-XXI, XXIII-XXV).

Yukarıdaki gelişmeler çerçevesinde kısmen Yugoslavya-Makedonya topraklarını da kapsayan Sırbistan dahil, Rumeli'deki Türkler ile diğer Müslümanlar 19. yüzyıl itibarıyla Karadağ'dan Bosna-Hersek'e, Sancak'a, Arnavutluk'a, Yugoslavya-Makedonya'nın diğer kesimlerine ve Türkiye'ye yönelmişlerdir (Popovic 1995: 186-187). Bu dönemde sözkonusu kitleleri yerinden-yurdundan eden başlıca "itici" nedenin "**katliam ve zulüm**" olarak belirdiği açıktır. Nitekim, sadece 1877-78 savaşı sırasında 350 binden fazla Türk'ün katledildiği, göç hareketine katılanların ise 1 milyon civarında olduğu hesaplanmıştır (Alp 1990: 17). Stanford Shaw'a göre de Yunan İsyanı (1821), Romen Prenslükleri'nin İsyanı (1857), Girit ayaklanmaları (1866-1869), Bosna-Hersek ve Karadağ'daki ayaklanmalar (1858-1869) ve en son Bulgar ayaklanması (1870'li yıllar) gibi Balkanlar'daki tüm bağımsızlık hareketlerinin az bilinen öyküsü; bunların bağımsızlıklarını haklı çıkaracak "**Hristiyan**" çoğunluğu sağlamak için, geride öldürülmüş ana-babalarını, çocuklarını, akrabalarını, mallarını mülklerini bırakarak Osmanlı Devleti'nin sürekli daralan sınırlarına kaçmaya çalışan zavallı "**göçmenler**" ile bu bölgelerde yaşayan "**Müslüman**" halkın büyük "**soykırımlara uğratılmasını**" da kapsamaktadır (Shaw 1985: 1004).

Kaybedilen Osmanlı topraklarından nüfus hareketleri ve Türkiye'ye göç, zaman zaman hafiflemekle birlikte kesintisiz olarak devam etmiş, Nuri Akbayer'a göre sadece 1876-1896 arasında 845 bin 861 kişi (198.544 hane) Anadolu'ya geçebilmiştir (Akbayer 1985: 1242). Gülten Kazgan Balkanlar'dan büyük Türk göçlerinin 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ile başladığını, I. Dünya Savaşı'na kadar Anadolu'ya gelen göçmen sayısının 1 milyon civarında olduğunu belirtmektedir (Kazgan 1985: 1556). Filiz Doğanay'a göre de I. Dünya Savaşı'na kadar Kafkasya, Balkanlar ve Ege adalarından Anadolu'ya gelen göçmen sayısı 1 milyonun üzerindedir (Doğanay 1997: 195). Turhan Ayvaz ise 1877-1923 arasında "**işkence ve zulümler**" nedeniyle, sadece Bulgaristan'dan göç eden Türk sayısının 1 milyon olduğuna işaret etmektedir (Ayvaz 1985: 90). Faruk Kocacık, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı'ndan itibaren 1900'e kadar Anadolu'ya Balkanlar'ın yanı sıra, Kırım ve

Kafkasya ile Batı ve Doğu Türkistan ve İdil-Ural yöresinden göçler gerçekleştiğini, Balkanlar'dan göç edenlerin sayısının 1 milyon, tümünün toplam sayısının ise yaklaşık 2 milyon olduğunu vurgulamaktadır (Kocacık 1997: 138). Solak ise, sözü edilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ertesinde, kaybedilen topraklarda yaşayan 3 milyonluk nüfustan 850 bininin Anadolu'ya göç ettiğini belirtmektedir. Solak'a göre bunların 90 bini 1878-1880 döneminde Romanya'dan gelenlerden oluşmaktadır (Solak 1995: 7). İlhan Tekeli, 1856-1913 arasında Rusya'nın egemenliğine giren topraklardan 232 bin Kırımli ve 755 bin Çerkez göçmen geldiğini, 1877-1913 arasında Balkanlar'dan gelen göçmen sayısının ise 465 bin olduğunu öne sürmektedir (Tekeli 1985: 878). Göçmenlerin Anadolu'ya girişinin 1785'de başladığını belirten Aktüre'ye göre, göç I. Dünya Savaşı'na kadar artarak devam etmiş, göçmenlerin büyük çoğunluğu devlet tarafından (Türkmenler'in ve Yörükler'in geçim alanları dışında kalan) devlete ve vakıflara ait topraklara yerleştirilmiştir. Fakat o dönemde bu açık alanlar, ova tabanları ve kıyı bölgeleri olarak sıtmanın yayıldığı bölgeler olduğundan göçmenlerin bir kısmı hastalanarak ölmüş, bir kısmı ise buraları terkederek başka bölgelere göç etmek, ulusal (iç) göç gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Aktüre, ulusal göç gerçekleştirenlerden bir bölümünün, aralarında örgütlenmek suretiyle uygun yerlerde yeni köyler kurduklarına, bazılarının da kentlerin ve kasabaların çevrelerine yerleşerek yeni mahalleler oluşturduklarına işaret etmektedir (Aktüre 1985: 896-898). Stanford Shaw'a göre de 1840'larda başlamak üzere Hristiyanlar'ın baskı ve katliamlarından kurtulmak için İmparatorluk topraklarına göç eden binlerce "Müslüman" göçmen hiçbir şeysiz gelmişlerdi. Beslenmeleri, giydirilmeleri ve barındırılmaları gerekiyordu. Başlangıçta, çoğu İstanbul'a geliyor, kentlin sokaklarını dolduruyor, bir süre camilerde ve okullarda barındırıldıktan sonra kırsal yörelere gönderiliyor, nerede boş toprak varsa oraya yerleştiriliyordu (Shaw 1985: 1004-1005). Bu arada, Popovic'in verdiği bilgilere göre 1901 yılına gelindiğinde, henüz Makedonya'nın dahil olmadığı Sırbistan toprakları üzerindeki Türk nüfus, göçler nedeniyle bin 7 gibi yok denecek bir sayıya düşmüştü. Aynı yıl itibarıyla bu topraklar üzerinde toplam Müslüman sayısı da (11.689'u Çingene/Rom, 2.047'si Slav olmak üzere) sadece 14 bin 475'dir. Popoviç, 1912 yılında Yeni Pazar sancağı ile Kosova ve Makedonya'nın Sırbistan topraklarına dahil olmasıyla birlikte, bu devlet içindeki Müslüman sayısının 500 bin ya da biraz daha fazla bir rakama ulaştığını belirtmektedir (Popovic 1995: 216). Popovic'in aktardığı bu sayılar, gerçekte Sırp görüşüne yaklaşan sayılar olup oldukça manidardır.

Türk görüşüne göre 1882-1906 yılları arasında Makedonya topraklarındaki nüfusun dağılımı aşağıdaki gibidir (Shaw ve Shaw 1983: 259):

Gruplar	1882	1895	1904	1906
Müslüman	1.083.130	1.137.315	1.508.507	1.145.849
Rum-Ortodoks	534.396	603.249	307.000	623.197
Bulgar-Ortodoks	704.574	692.742	796.479	626.715
Katolik (Yunan)	2.311	3.315	-	2.928
Ulah	-	-	99.000	26.042
Sırp	-	-	100.717	-
Musevi v.d.	151.730	68.432	99.997	30.594
TOPLAM	2.476.141	2.505.053	2.911.700	2.455.325

Anlaşılmış olacağı gibi bu sayılar, henüz toprak kaybına uğramamış olan Makedonya'nın her üç (Vardar, Ege, Pirin) kısmına aittir. Burada, Türkler'in de dahil olduğu Müslüman nüfusun ezici çoğunluğu dikkat çekmektedir. Yunan ve Türk resmi kaynaklarına dayandığını vurgulayan A.A. Pallis ise, 1904 yılında Ege Makedonyası'ndaki nüfus dağılımının aşağıdaki gibi olduğunu belirtmektedir (Pallis 1925: 11):

Gruplar	Nüfus
Yunan	523.472
Bulgar	119.005
Müslüman	404.238
Diğer	68.902
TOPLAM	1.115.617

Pallis, tablodaki duruma rağmen, resmi kaynakların "Müslüman" nüfusu doğru yansıtmadığını, henüz 1912-1914 bozgunlarına uğramamış olan "Müslüman" nüfusun 1904'te en azından 470 bin-480 bin civarında olması gerektiğini savunmakta ve şöyle demektedir; "**Kaldı ki; Müslümanlar'ın sayısının istatistiklerde, çoğu defa gerçeğinden düşük çıktığı bilinmektedir, çünkü birçok yerde Türkler, dini sebeplerle [sayımlarda] kadınları kaydettirmekten kaçınıyorlardı**" (Pallis 1925: 12). Pallis'in uyarısını dikkate alarak, olması gerektiğini belirttiği (480 bin) nüfusu kabul edecek olursak, ilk tabloda 1904 yılına ilişkin Müslüman nüfusun % 15.8 oranında eksik yazıldığı anlaşılır. Bu oranda bir sayıyı (283.069) yerine eklediğimizde buradaki sayının (1.508.507 değil) 1.791.576 olması gerektiği ortaya çıkar.

Makedonya'nın bütünü üzerindeki etnik gruplar nüfusuna ilişkin Sırp (1889), Yunan (1889), Bulgar (1900), Türk (1904) ve Alman (1905) görüşleri ise şöyledir (Hoffman 1977: 484):

Etnik Gruplar	Sırp Görüşü (1889)	Yunan Görüşü (1889)	Bulgar Görüşü (1900)	Alman Görüşü (1905)
Türk	231.400	576.600	489.664	250.000
Bulgar	57.000	-	1.184.036	-
Sırp	2.048.320	-	700	-
Makedon-Slav	-	454.700	-	2.000.000
Yunan	201.140	656.300	225.152	200.000
Arnavut	165.620	-	124.211	300.000
Ulah	74.465	41.200	77.267	100.000
Diğer	101.875	91.700	147.244	-
TOPLAM	2.879.820	1.820.500	2.243.274	2.850.000

Tablodaki veriler, bunların, Makedonya üzerindeki yayılcı iddialara “meşruiyet” kazandırmak amacıyla uydurulmuş abartılı sayılar oldukları kuşkusunu güçlendirmektedir. İlk üç ülkenin her birine göre, Makedonya’da nüfus çoğunluğu kendi lehlerindedir. Almanya ise, desteğini, olduğundan da abartılı bir şekilde Makedonlar’a vermektedir. Bu arada Hoffman’ın aktardığı tabloda; bir işlem yada yazım hatası olarak kabul ettiğimiz Sırp Görüşü’ndeki toplam nüfusun 2.880.420, Bulgar Görüşü’ndeki toplam nüfusun 2.248.274, (Tablo 1’de yer aldığı için) tekrar vermeye gerek görmediğimiz Türk Görüşü’ndeki toplam nüfusun da 2.812.721 olarak yazılmış olduğunu eklemek isteriz.

Daha öncekilerde olduğu gibi Balkan Savaşları yıllarında da Balkanlar’da ve Yugoslavya-Makedonya topraklarında nüfus hareketlerine ve Türkiye’ye göçe yol açan itici ve çekici nedenler hemen hiç değişmemiştir. Ahmet Halaçoğlu, bu hareketliliklerin ve göçlerin başlıca itici nedenlerini "**baskı ve zulümler**", "**dini baskılar**" ve "**ekonomik sebepler**" olarak ortaya koymaktadır (Halaçoğlu 1994: 31-42). Nitekim Amiran Kurtkan Bilgiseven’e göre de 1912-1913 Balkan Savaşı yıllarında Yugoslavya-Makedonya’dan Türk askeri ile birlikte çekilen Türkler’in ve Müslümanlar’ın göçü, bölgeden gerçekleşenlerin en büyüğü olup, "**katliam korkusuyla**" yapılmıştır (Bilgiseven 1987: 60).

Sırp ordusunun 1912’de Kosova’yı yeniden ve Makedonya’yı ilk defa işgal ederek ülke topraklarına katmasıyla Kosova’daki Arnavutlar silahsızlandırılmaya başlanmış, bu çerçevede Kosova’dan ve özellikle Makedonya’dan Arnavutluk’a ve Türkiye’ye doğru bir göç dalgası harekete geçmiştir. Türkiye’ye göç edenler özellikle Türkler’den oluşmaktadır. Makedonya’da geçici olarak devam eden bu Sırp hakimiyeti döneminde bazı zorla Hristiyanlaştırma olayları da yaşanmış, buna, nüfus yapısını Sırp lehine dönüştürmek için hızlı bir Sırplaştırma uygulaması da eşlik etmiştir

(Popovic 1995: 221-222; Hoffman 1977: 483). Yine eşzamanlı olarak Türkler'e ve Arnavutlar'a karşı kanlı hareketler yürütülmüş, örneğin, 5 Aralık 1912 tarihine kadar sadece Kosova'da 20 bin kişi, Priştine civarında çoğunluğu Arnavut 5 bin kişi katledilmiştir. Aynı yöntem, Sırp'ların yanısıra (özellikle Arnavutlar'a karşı olmak üzere) Karadağlılar da başvurmuştur. Sırp-Bulgar-Yunan üçlüsü tarafından Arnavutluk'ta katledilenlerin sayısı ise 2 Ocak 1913 tarihi itibarıyla 100 binin üzerinde olarak hesaplanmış, Makedonya'nın Bulgar ve Yunan işgaline uğrayan kesimlerinde bunlar tarafından yok edilen çoğu Türk, Müslüman sayısı da yine aynı tarih itibarıyla 150 bin olarak belirlenmiştir. Balkan Savaşları'nın başlamasından sonra da 19 Ocak 1913 tarihi itibarıyla katledilen Türk sayısının 250 bin civarında olduğu anlaşılmıştır (Halaçoğlu 1994: 36-39). Pallis, 1912-1914 döneminde sadece Ege Makedonyası'nda ortadan kaldırılan yada Türkiye'ye göç eden "Müslüman" sayısının 125 binden daha az olamayacağını vurgulamaktadır (Pallis 1925: 12). Öncekiler gibi Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında Anadolu'ya göç edenlerin tam sayısı hakkında kesin bilgiler yoktur. Tefvik Bıyıklıoğlu, 1913-1919 arasında Bulgar işgaline uğrayan Batı Trakya'dan 200 bin göçmen geldiğini belirtirken, Sırp-Bulgar-Yunan işgaline uğrayan Makedonya'dan 240 bin Türk'ün yurtlarından kaçarak Osmanlı topraklarına göç ettiğini ve bunların özellikle Doğu Trakya ve Batı Anadolu'ya sığındığını eklemektedir (Bıyıklıoğlu 1955: 92-93). Başka bir bilgiye göre de 1912-1913 yıllarında Anadolu'ya Makedonya'dan gelen göçmenlerin sayısı 100 bin civarındadır (Andrews 1989: 98). Bunun dışındaki bilgilere göre Makedonya'nın bütünü dahil, Rumeli'den bu dönemde gelen göçmenlerin sayısı 180 bin-200 bin arasındadır (Halaçoğlu 1994: 63).

Osmanlı döneminin sonuna doğru gerçekleşen göç hareketlerine yol açan "itici" nedenlerin de, daha öncekiler gibi; katliamdan baskılara ve Türkiye'ye göçe zorlamaya kadar uzanan bir çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarında bölgede varlık gösteren Sırp'lar, Bulgarlar ve Yunanlılar Türkler'e karşı bir etnik temizlik uygulamış, eğitim ve kültür politikalarıyla her biri bu insanları zorla asimile etme çabasına girişmiştir.² Bu arada, bu çabanın bir zorlayıcı yöntemi olarak bölgedeki Türk eserlerini tahrip etmişler, mesela Makedonya'nın sadece Vardar kesiminde Sırp'lar tarafından imha edilen cami ve diğer mimari eserin sayısı 100'ü aşmıştır (Hamza 1996a; 15). Hamza'nın çok sayıda katliam örneğine yer verdiği "**Balkan Savaşları-Makedonya Türkleri**" konulu çalışmasında da ifade ettiği gibi, katliamların ikinci bir işlevi "**Türkleri göçe zorlamak**" olmuştur (Hamza//Xamza 1995: 452-455).

B. Cumhuriyet Dönemi Göçleri

Burada, Türkiye’de tarihsel ve sosyo-kültürel gerçeklere aykırı olarak, önemsiz sayıda çevre tarafından zaman-zaman istismar edilebildiği gözlenen birkaç hususu “güncel” önemi dolayısıyla, öncelikle açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

Cumhuriyet döneminde izlenen göçmen alma politikası, (hiç kuşkusuz ayrı, farklı, kendi içinde tutarlı ve kaçınılmaz olan) Osmanlı dönemindekinden bir o kadar ayrı, farklı ve kendi içinde tutarlı ve kaçınılmazdır. Açıkça bu; **“din/mezhebin ortaklığına”** dayanan **“ümme”** yapısından kurtulma, din/mezhebin sadece bir unsurunu oluşturduğu **“kültürün ortaklığına”** dayanan **“millet”** yapısına kavuşma politikasıdır. Kısaca, **“Müslüman”** olmak, Osmanlı dönemi göçlerinde **“doğrudan ve bağımsız tek ölçüt”** olarak kabul edilirken, Cumhuriyet dönemi göçlerinde sadece **“dolaylı ve bağımlı bir ölçüt”** olarak dikkate alınmıştır. Somut olarak ifade etmek gerekirse bu, **“Dindaş”**tan **“Soydaş”**a, **“İslam Ümmeti”**nden **“Türk Milleti”**ne dönüşüm ve Türkiye’ye taşan-Türkiye’den taşan sosyo-kültürel bütünleşme amacıdır. Türkiye’nin, en son 1989 Bulgaristan göçmenleri bakımından olduğu gibi, iç ve dış politikasıyla uyumlu göçmen politikasını, genel olarak **“Soydaş”** ve 1934’ten sonra buna eşanlı olarak eklenen **2510 sayılı Göçmen Kanunu’nun 3. maddesinde** yer verilen **“Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan [Türk bilinci taşıyan]”** ölçütü belirlemiştir. Açıkça bu ölçüt; başta Balkanlar ve diğer bölgelerde ‘etnik’ bilincin eşlik etmesi şartıyla aslen Türk olanların yanısıra, kendilerine atfedilen veya kendileri tarafından kullanılan ad ve sıfatlar ne ve hangileri (Arnavut, Boşnak, Pomak, Torbeş, Çitak, Kurki, Goran, Rom...) olursa-olsun, “Türk” kültürüne bağlı buldukları, dolayısıyla da “Türk” bilinci taşıdıkları sürece, tüm gruplara yada kesimlerine (“Türk”ün eşanlı olarak) **“Soydaşlar”**³ ortak adı altında sahip çıkılacak, gerektiğinde asimile/yok olmaktan kurtarmak üzere “göçmen” olarak kabul edilecek, bu çerçevede (Balkanlar ve diğer bölgelerdekilerle birlikte) Anadolu’nun **“ümme”**ten **“millet”**e dönüşmesine katkıda bulunacak gruplar ve kesimler olarak da dikkate alındığını göstermektedir. Unutmamak gerekmektedir ki **“etnik kimlik”** konusunda belirleyici olan **“etnik köken”** değil, **“etnik bilinç”**tir. Cumhuriyet, buna uygun davranmıştır.⁴

Konuya **“din”** ölçütüne göre yaklaşan Popovic, Yugoslavya-Makedonya’da⁵ yaşayan **“Müslümanların diasporası”**nı, başlıca üç grup olarak belirlemektedir (Popovic 1995: 258); a) II. Dünya Savaşı’ndan (1941’den) önce göç edenler. Özellikle ABD, Avustralya, Türkiye ve Arap ülkelerinde bulunmaktadır. b) Alman işgali (1941-1944) döneminde siyasi nedenlerle göç edenler. Avusturya, Fransa, İngiltere, ABD, Arjantin, Türkiye ve Arap ülkele-

rinde bulunmaktadırlar. c) Özellikle son 20 yıldan (1975'lerden) bu (1995) yana, Batı ülkelerine iş aramak için göç edenler. "Etnik" kökeni ve bilinci esas alan Landau ise Yugoslavya topraklarından uluslararası göç olgusunun, Türkiye bakımından önemine işaret etmektedir. Ona göre I. Dünya Savaşı'nın mağlupları Almanya ile "**Versay Antlaşması**"nın (28 Haziran 1919), İstanbul'daki Osmanlı hükümeti ile "**Sevr Antlaşması**"nın (10 Ağustos 1920) imzalanmasından ve özellikle de Türkiye'nin eşit konumda katıldığı "**Lozan Konferansı**"nın (1923) gerçekleşmesinden sonra İran, Rusya ve Çin'deki "**Türk Diasporası**"na; Irak, Suriye, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Kıbrıs gibi eski Osmanlı toprakları üzerindeki büyük bir Türk nüfusu daha eklenmiştir (Landau 1985: 113).

Geray, 1923-1960 döneminde Türkiye'ye "**göçmen**" ve "**mübadil**" ve "**sığınanlar**" olarak gelenlerin sayısını 1.204.205 olarak vermektedir. Bunlar arasında (384 bini "**mübadil**" olan) Yunanistan göçmenlerinin sayısı 407 bin 788 (%33.9), Bulgaristan göçmenlerinin 374 bin 478 (%31.1), Yugoslavya-Makedonya göçmenlerinin 269 bin 101 (%22.4), Romanya göçmenlerinin ise 121 bin 351 (%10)'dir. Yugoslavya-Makedonya göçmenlerinin 108 bin 179'u 1923-1933 döneminde (bu dönemde çeşitli ülkelerden gelen göçmenlerin %17.2'si), 160 bin 922'si de 1934-1960 döneminde (bu dönemde çeşitli ülkelerden gelen göçmenlerin %28.8'i) gelmiştir. Geray'ın verilerine göre; 1923-1960 döneminde, Yugoslavya-Makedonya dahil çeşitli ülkelerden gelenler arasında en yüksek sayı 1924'te (208 bin 886 kişi), en düşük sayı da 1952'de (bin 204 kişi) gerçekleşmiştir. Geray, 1940-1949 döneminde Türkiye'ye 39 bin 557'si Türk olmak üzere 91 bin 490 kişinin sığındığını, bunlardan 67 bin 22'sinin bir süre sonra Türkiye'den ayrıldığını belirtmektedir. Geray, 1946-1960 döneminde sığındıktan sonra Türkiye'de yerleşen toplam 15 bin 181 kişi arasında Yunanistanlılar'ın sayısının 7 bin 753 (%51.9), Bulgaristanlılar'ın 2 bin 959 (%19.5), Yugoslavya-Makedonyalıların ise 64 (%0.4) olduğunu kaydetmektedir (Geray 1962: 7-9, 11-13).

Doğanay'a göre Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze (1997), büyük bölümü Balkan ülkelerinden olmak üzere yaklaşık 1 milyon 600 bin göçmen gelmiştir. Bunlardan yaklaşık %75'i devletin hazırladığı programlar doğrultusunda yerleştirilmiş, diğer bölümü de "**serbet göçmen**" statüsünde kendi istedikleri yerlerde yerleşmiştir. Serbest göçmenlerin neredeyse tamamı büyük kentlere yerleşmiş, geriye kalan çok küçük kısmı ise yerleşmek için tarımsal yerleştirme projeleri çerçevesinde kırsal alanları tercih etmiştir. Doğanay, bu dönemde Yugoslavya-Makedonya'dan gelen göçmenlerin aile sayısının 77 bin 431, kişi sayısının 305 bin 158 olduğunu, 1950 yılına kadar gelenlerden 14 bin 494 kişinin devlet tarafından yerleştirildiğini, geri kalanların ise

“serbest göçmen” olarak istedikleri bölgelere yerleştiklerini vurgulamaktadır (Doğanay 1997: 196-200).

Andrews ise Balkanlar'dan 1923-1949 arasında Türkiye'ye toplam 877 bin 209, 1950-1958 arasında da 286 bin 430 kişinin göç ettiğini yazmaktadır. Andrews, yukarıdaki verilere rağmen, 1923-1960 arasındaki kayıtlı göçmen sayısının (Geray'a atıfla) 1 milyon 204 bin 205, bunun içinde Yugoslavya-Makedonya göçmenlerinin payının 269 bin 101 (%22.4) olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyet döneminde gelen göçmenlerin yerleşmelerinde, terk ettikleri bölgedeki ekolojik-tabii ve sosyal çevreye benzerliğe dikkat edildiğini de vurgulayan Andrews, genellikle farklı grupların yeni yerleşim bölgelerinde birbirleri ile karışmalarının amaçlandığına işaret etmektedir (Andrews 1989: 28, 98-99). Bu hususta Geray'a göre Balkan doğumlu göçmenlerin 775 bin 491'i ağırlıklı olarak Marmara (%56.7), Ege, (%21.3) ve Orta Anadolu (%11.7) bölgelerine yerleştirilmiş, yerleştirilen toplam 889 bin 42 göçmendenden en fazla göçmeni 84 bin 946 (%9.6) ile Edirne, en az göçmeni de 10 bin 37 (%1.1) ile Tokat ili almış, diğer illere ise 10 binden az göçmen düşmüştür. Edirne'nin ardından Tekirdağ (83 bin 329, %9.4), İstanbul (80 bin 721, %9.1) ve Kırklareli (69 bin 402, %7.8)'ni takiben Bursa'ya 63 bin 57 (%7.1) göçmen düşmüştür (Geray 1962: 30-31, 34). Bu arada Andrews, Yugoslavya'nın Makedonya ve Kosova bölgelerinden gelen göçmenler arasında "Çitak" (Citak) olarak bahsettiklerinin Sırpça, Makedonca ya da Arnavutça konuştuklarını, sadece Strumica'dan gelenlerin Türkçe konuştuklarını öne sürmektedir. Çitaklar'ın muhtemelen güney Slav (bize ve tarihsel ve sosyokültürel gerçeklere göre Türk H.Ç.) soyundan gelmelerine rağmen, kendilerini genellikle Türk saydıklarını da belirten Andrews, bunların Batı Makedonya'daki Hristiyan komşuları tarafından "Torbeş" (Torbesi), "Potur" (Poturi), bazen de "Kurki" (Kurki) olarak adlandırıldıklarını belirtmektedir. Andrews, son olarak Türkçe konuşan göçmenlerin, yaklaşık olarak Yugoslavya'nın aynı bölgesinden; gerek kasabalı, gerek köylü olarak Makedonya'dan ve Kosova'dan geldiklerini eklemektedir (Andrews 1989: 102).

Bu arada Popovic, 1918-1941 arasında Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye gelen “Müslüman” göçmenler arasında Arnavut kökenlilerin bulunması konusunda Arnavutluk ile Yugoslavya hükümetleri arasında karşılıklı suçlamalar olduğunu belirtmek suretiyle konunun bir başka boyutuna dikkat çekmektedir. Bu konuda 1930'da ortaya konan Arnavutluk hükümetinin tezine göre; Kosova'da hüküm süren terör, önemli sayıda Arnavut'un Arnavutluk'a göç etmesine yol açmış, ancak hükümetin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmaması üzerine bunlar Türkiye'ye yönelmiş ve Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır. Ne var ki değişik iklim şartları ve çeşitli hastalıklar sebebiyle bu göçmenlerin birçoğu ölmüştür. Sonuçta 140 bin göçmenden 130 bini

Türkiye'ye doğru hareket ettiğine göre Yugoslavya'da geriye 800 bin-1milyon arasında Arnavut kalmıştır. Bu şekilde özetlenebilecek Arnavut tezine yanıt olarak ortaya konan Yugoslavya hükümetinin tezine göre de; bu iddialarda yer alan bilgiler ve veriler tamamen yanlıştır. Tümü dahil Arnavutluk'a 2 bin 576, Türkiye'ye ise sadece 16 bin 635 çıkış yapılmıştır ve tüm bunların sebebi "**dini fanatizm**" dir. Türkiye'ye giden Arnavut göçmenler de orada kalmamışlar, umut ettikleri karşılamayı bulamayınca sahip olduklarını da harcayıp tüketmişler ve tam bir sefalet içinde Yugoslavya-Makedonya'ya geri dönmüşlerdir (Popovic 1995: 226-227).

Ferruh Solak, Yugoslavya-Makedonya topraklarından 1923-1930 arasında "**devamlı baskılar**" nedeniyle Türkiye'ye göç edenlerin sayısını 350 bin olarak belirtmektedir (Solak 1995: 7). Göç edenler konusunda herhangi bir sayı vermeyen Bilgiseven ise ("**1912-1913'teki birincisini takiben**") Makedonya'dan ikinci göçün 1924 sıralarında başladığını yazmaktadır. Ona göre ikinci göç, farklı etnik gruplara hak tanımayan "Sırp-Hırvat-Sloven Kralığı"ndan "**Türkler'in kaçıışı**" şeklinde ortaya çıkmış, bu insanlar Türkiye'yi bir "**melce**" olarak görmüşlerdir. Bilgiseven, üçüncü göçün de 1936-1937 [1939] "**dünya ekonomi bunalımı**"nın durumlarını sarstığı Yugoslavya-Makedonya Türkleri'nin, yeni imkanlar bulmak üzere Türkiye'ye gitme arzuları ile ortaya çıktığını belirtmektedir (Bilgiseven 1987: 60). Bir başka kaynakta ise Balkan savaşları döneminde yükselen, Cumhuriyet döneminde de devam eden göçler çerçevesinde 1940 yılına kadar Türkiye'ye göç edenlerin sayısı 250 bin olarak verilmektedir (Yücelten 1974: 1094). Sabahattin Zaim'e göre, 1923-1933 arasında Yugoslavya-Makedonya'dan gelen göçmenlerin sayısı, Geray'ın da belirttiği gibi, 108 bin 179'dur. Zaim, II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında "kitlesel" 1952 göçü başlayana dek göçün durduğunu belirtmektedir (Zaim 1958: 435-447).

Geray'ın sunduğu (tablo) verilere göre Yugoslavya-Makedonya'dan 1952-1967 döneminde tamamı "**serbest göçmen**" olarak gelenlerin kişi sayısı 175 bin 392, aile sayısı ise 45 bin 338'dir. Bu dönemde 1956; "kişi sayısı" olarak, 1958; "aile sayısı" olarak en çok göçmenin geldiği yıl olmuştur. Bu arada 1952 ise gerek "kişi sayısı"nın, gerek "aile sayısı"nın en düşük düzeyde kaldığı yıl olarak yerini almıştır. Göçün hemen başlangıcında gözlenen düşük sayının nedeni, Türkiye'nin 1952 ve 1953 yıllarında sınır kapılarını kapatmış olmasıdır. Bilindiği gibi Türkiye, 1950 ve 1951 yıllarında Bulgaristan'dan yönelen bir soydaş göçüne (154 bin 393 kişi) daha kucak açmak durumunda kalmıştır (Geray 1962: 8, 13; Yücelten 1974: 1094).⁶

Yıllar	Nüfus		Aile	
	Sayı	%	Sayı	%
1952	73	0.04	32	0.07
1953	1.113	0.68	303	0.66
1954	9.728	5.94	2.437	5.37
1955	17.000	10.38	4.047	8.92
1956	31.969	19.53	8.083	17.82
1957	30.162	18.42	8.250	18.19
1958	30.137	11.24	8.741	19.27
1959	18.403	11.24	4.795	8.37
1960	13.304	8.12	3.417	7.53
1961	7.091	4.33	1.801	3.97
1962	3.399	2.07	1.286	2.83
1963	2.603	1.59	996	2.19
1964	1.288	0.78	318	0.70
1965	1.998	1.22	333	0.73
1966	3.672	2.24	783	1.72
1967	3.452	2.10	716	1.57
TOPLAM	175.392	100.00	45.338	100.00

1923-1960 döneminde gelen 269 bin 101 kişiden % 56.4'ünün 1953-1960 döneminde göç etmiş olmasını dikkate değer bulan Geray, bu durumun **“Tito rejiminin Müslüman ve Türk unsurlara karşı tutumunun bir sonucu”** olarak değerlendirildiğini belirtmektedir (Geray 1962: 11, 13). Göçün 1967'den sonra da devam ettiğini vurgulayan Hamza'ya göre de, 1952-1975 döneminde yaklaşık 296 bin kişi Türkiye'ye göç etmiş, 1996 itibarıyla da bu sayı mutlaka 350 bine ulaşmıştır (Hamza 1996b: 15). Solak ise Yugoslavya-Makedonya'dan "asimilasyon uygulaması" nedeniyle Türkiye'ye göç edenlerin sayısının 1946-1961 döneminde 160 bin, 1962-1970 döneminde de 50 bin kişi olarak gerçekleştiğini savunmaktadır (Solak 1995: 7). Bu arada, Balkan Savaşları'ndan itibaren Türkiye'ye bir göç hareketi başladığına işaret eden Hoffman, sadece 1950'li yıllarda göç eden Türkler'in sayısının 100 bini aştığını belirtmektedir. Hoffman'a göre bu sayı, Yugoslavya-Makedonya toprakları üzerindeki toplam Türk nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Bu çerçevede Türk kökenli olmayan çok az sayıda Müslüman'ın da Türkiye'ye göç ettiğini vurgulayan Hoffman, Türk raporlarında göçmen sayısının 1946-1960 dönemi itibarıyla 102 bin, 1950-1958 dönemi itibarıyla da 104 bin 372 olarak yeraldığını kaydetmektedir (Hoffman 1977: 485-489). Türk Dışişleri Bakanlığı belgelerinde ise Yugoslavya-Makedonya'dan gelen göçmenlerin sayısı 1952-1968 dönemi itibarıyla **“170 bine yakın”** olarak ifade edilmektedir. Aynı belgelerde göçmen sayısı 1952-1960 döneminde 150 bin, yine 1952-1963 döne-

minde ise 165 bin olarak belirtilmektedir. Buna göre; 1960'ta 150 bin olan göçmenlerin sayısı, 1963'te 165 bine, 1968'de de 170 bine yükselmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1969: 645-646, 665, 679). Sözkonusu belgelerde, Yugoslavya-Makedonya'da kalarak göç etmeyen "soydaşlarımızın" sayısı ise en az 180 bin, en çok 200 bin olarak kaydedilmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1969: 661, 666, 676, 678, 689).

Bilgiseven de, "dördüncü göç" olarak vurguladığı bu göç hareketiyle Türkiye'ye gelenlerin sayısını "500 bin civarında" olarak belirtmektedir. Bilgiseven'e göre; **"...Dördüncü göç, bazı Türklerin Türkiye'ye bağlanma düşüncesi ile kurdukları YÜCEL teşkilatının kurulmasından sonra bu teşkilat üyelerinin idamı üzerine başlamıştır. İdam edilenlerin akrabaları katliam korkusuna kapılarak kendilerine kapılarını açan Türk hükümetinin bu hareketinden yararlanmışlardır"** (Bilgiseven 1987: 60). Bilgiseven'in sözünü ettiği YÜCEL teşkilatı üyelerinin idamının 1952 göçünde önemli bir "itici" nedeni oluşturduğu doğrudur. Ancak, YÜCEL teşkilatını "bazı Türkler'in Türkiye'ye bağlanma düşüncesi ile kurdukları" kaydını (kanıt sunmadıkları ve başka hiçbir kaynaktan karşılaşmadığımız için) "bilgi" olarak kabul edemediğimiz gibi, haksız bir suçlama ve sözkonusu teşkilat üyelerinin idamını (farkında olmadan) meşrulaştırılan talihsiz bir ifade olarak niteliyoruz. YÜCEL teşkilatı, 1944-1947 döneminde hüküm süren baskıların bir sonucu olarak kurulmuştur. Türk Dışişleri Bakanlığı belgelerinde bu konuda şu bilgiler yer almaktadır;

"... tazyiklerden bunalan birkaç şuurlu Türk münevveri, ki aralarında öğretmenler ekseriyeti teşkil etmekte idi, 1947 yılında biraraya gelerek bir gizli cemiyet kurmağa karar veriyor ve cemiyetlerinin adını Yücel Cemiyeti koyuyorlar. Git gide köylere kadar nüfuz eden ve bir aralık mensuplarının adedi 500'e kadar yükselen Cemiyetin elli kadar faal azası bir taraftan komünistleştirme diğer taraftan Arnavutlaştırma siyasetine karşı Türklüğü koruma hedefiyle faaliyete başlıyorlar.... Makedonya Cumhuriyeti içindeki Arnavut teşekkülleri açıkça Arnavutluk Hükümeti tarafından beslenmekte idi. Yücelciler ise ne Türkiye'den ne de başka bir devletten alaka ve yardım görmedikleri halde uzun zaman mevcudiyetlerini muhafazaya muvaffak olmuşlardır... Nihayet (...) adlı iki hainin, Yücelcileri Hükümete ihbar etmeleri neticesinde elli kadar fedakar Türk milliyetçisi yakalanıp muhakeme edilmiş, üçü idama, diğerleri hapis cezasına mahkum edilmişlerdir" (Dışişleri Bakanlığı 1969: 643).⁷

Saraç'a göre de "1948-49 "Yücel (Türklerle ait dayanışma teşkilatı)" aleyhinde rejime karşı eylemlerde bulunma suçlamasıyla açılan davada, idama mahkum edilen Türkler'in sayısı 5 olup, mezarlarının nerede olduğu hala bilinmemektedir. Mahkeme tarafından ağır hapis cezalarına mahkum edilenlerin sayısı da, yine Saraç'a göre 19'dur (Saraç 1995: 286). Oran ise, 1930'lu yıllarda henüz "komünistlerde ateist tema yok" iken Türkler'in dini ve milli haklara kavuşmak için Komünist Partisi'ne destek verdiklerini belirtmekte ve; "bu desteğe rağmen savaştan sonra umduğunu bulamayıp, Türkleri 45-46'daki "Yücel" gizli örgütünün kurmaya itmiş olmalı" demektedir (Oran 1993b: 136). "Yücel" in savaş sonrası dönemde Türkler'in uğradıkları duruma bir tepki şeklinde belirlediğini vurgulayan Oran'a göre; 1948'de açığa çıkarılan cemiyetten 4 Türk idam edilmiş ve bundan sonra artık Türkler'e "komünizm düşmanı" olarak bakılmaya başlanmıştır (Oran 1993b: 133-134, 136). Hamza da idam hükmü giyen "Yücel" üyelerinin sayısını 4 olarak vermektedir (Hamza 1996b: 15).

Gözlemler, 1952 göçmenlerinin bünyesinden çıktığı Yugoslavya-Makedonya Türkleri ile bir değil birkaç ilişki örüntüsü kurulduğunu göstermektedir: Anayasalara ve yasalara göre kuramsal olarak "çoğulcu", ancak uygulamaya bakıldığında "azınlık", dolayısıyla da düşmanca ve eşitsizlikçi bir ilişki örüntüsü. Son olarak "sömürü" ile buna eşlik eden "tecrit". "Tecrit" örüntüsünün, özellikle Torbeşler ve Batı Makedonya'daki diğer Türkler ile kurulmasına ağırlık verilmiştir. Torbeşler'in Türk dilinde eğitim almalarına hiçbir zaman izin verilmemiş ve hemen tamamının anadili önce "Sırpça", Bulgar işgali döneminde "Bulgarca", Makedonya Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla da "Makedonca" olarak yerleşmiştir. Batı Makedonya'da çok sayıdaki Türk de (Arnavutlaştırma çabaları çerçevesinde) zamanla Türkçe'yi çok zor konuşur hale gelmiş, neredeyse anadil derecesinde bildikleri dil Arnavutça olmuştur. Bununla birlikte, her iki grupta yaygın bilinç "Türk bilinci"dir. Burada bir gerçeği daha eklemekte yarar vardır: 1952 göçü döneminde Doğu Makedonya'daki Arnavutlar da (doğal olarak) Arnavutça konuşmakta idiler. Ancak bunlar arasında özellikle köylü Arnavutlar kendilerini "Türk" sayıyor ve Türkiye'ye göç etmek istiyorlardı. Bu hassas ve kendine özgü durum; farklı bir "etnik" (milli) grubu, sosyal bünye ile bütünleş(tiril)mesi bakımından güçlükler ve hatta geleceğe ilişkin sorunlar yaratabileceği kaygısıyla "göçmen" olarak almak istemeyen Türkiye'yi, göç sırasında meşgul etmiş, nadiren de olsa, özellikle Arnavutça konuşan ancak "**Türk bilinci**" taşıyan göçmen adaylarından talepleri reddedilerek küstürülenler olmuştur. Nitekim, günümüzde bile bölgede yaşayan çok sayıdaki Arnavut kökenlinin "**İslam**" dini ile "**Osmanlı**" ve dolayısıyla "**Türk**" kimliğini özdeş kabul ettikleri bilinmektedir. Oran'a göre de; "**Çünkü bu ülkede [Makedonya'da] en azından orta yaşlı Arnavutlar arasında Müslümanlık ile Osmanlılık özdeş kavramlardır.**

Buna örnek olarak da, birçok Arnavut'un yemin ederken, hala, "Türklük dinimin hakkı için' demesini gösterebiliriz" (Oran 1993a: 117; Oran 1993b: 133)

Yukarıda anlatılanların önemi şuradadır: 1952 göçü, alınacak göçmen sayısı ve göçmen adaylarında aranacak nitelikler konusunda keyfiyetin (1934/2510 sayılı Göçmen Kanunu'nun 3. maddesi çerçevesinde) Türkiye'ye ait olduğu uzlaşmaya dayanarak gerçekleşmiştir. Uzlaşma, diğer tarafa ise, kendi yurttaşları olmaları itibarıyla göçmen adaylarına yardımcı olmak görevini yüklemiştir. Bu çerçevede bir göçmen adayının başvurusuna, bölgedeki Türk temsilcilikleri tarafından Türkiye'ye "serbest göçmen vizesi" verilebilmesi için izlenen süreç, ana hatları itibarıyla şöyledir; a) Aday, yerel makamlardan "milli" (etnik) kökeninin Türk olduğunu belirten belge alacaktır. b) Aday, yerel makamlardan aldığı "milli" (etnik) kökeninin Türk olduğunu belirten belge ile bölgedeki Türk temsilciliğine başvuracak ve burada uzman memurlar tarafından (elindeki belgeye dayanarak, ancak belgeye rağmen) Türkçe bilip bilmediği, Türk kültürüne bağlı olup olmadığı, dolayısıyla Türk bilinci taşıyıp taşımadığı sınanacaktır. c) Başvuru sırasında adaydan, (varsa) Türkiye'de akrabaları ile ilgili (yakınlık derecesi, nerede ikamet ettikleri gibi) ayrıntılı bilgiler istenecektir. d) Bölgedeki Türk temsilcilikleri ile Türkiye'deki makamlar arasında yapılacak bilgi alışverişine dayanarak yürütülecek araştırmanın sonucuna göre, başvurunun uygun bulunması halinde adaya "serbest göçmen vizesi" verilecek, aksi takdirde verilmeyecektir.

İşte bu sürece ilişkin çalışmalar/yazışmalar sırasında, Torbeş adayların "göç" başvuruları ilk anda "dil" dolayısıyla bir tedirginliğe yolaçmışsa da, Türk soyundan ve neredeyse istisnasız Türk bilincine sahip olmaları dolayısıyla bu tedirginlik kısa sürede aşılmıştır. Ancak Türk dilini hiç konuşamayan ya da çok zayıf konuşabilen ve anadil derecesinde Arnavutça bilen adaylar ile ilgili sıkıntı bir süre devam etmiştir. Sonuçta, yerel makamlardan "Türk" olduğuna ilişkin belge ile başvuranlardan; a) küçük kesimin Arnavut bilinci taşıyan Arnavutlar'dan oluştuğu, ancak b) büyük çoğunluğun kısmen Arnavutlaştırma politikasıyla karşılaşmış Türk kökenlilerden ve c) kısmen de yukarıda belirtilen Arnavut kökenli köylülerden oluştuğu ve bu son iki kesimin de kendi kimliğini "Türk" olarak tanımladığı ve "Türk bilinci" taşıdığı kanaatine varılmıştır. Dolayısıyla, anadil ve Türkiye'deki akrabalar gibi, başlangıçta öngörülen kuralların zamanla yumuşatılması yoluna gidilmiştir. Nitekim, Belgrad Büyükelçiliği'nden Türk Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 6 Temmuz 1963 tarihli resmi yazıda sözü edilen Arnavut kökenli köylüler hakkında şu bilgilere yer verilmektedir:

"Gerek Kosmet'te [Kosova ve Metohiya], gerek Makedonya'da yaşayan Müslüman Arnavutlar'ın münevveri ve köylüsü arasında temayül ve hissiyat bakımından büyük fark vardır. Köylü

Arnavut için, tıpkı köylü Bosnalılar için olduğu gibi, Müslüman ve Türk kelimeleri birbirinin müradifidir ve aynı manayı ifade eder. Köylü Arnavutlar'da dini hisler kuvvetli olduğu için, bunlar dinsiz bir devlet olarak tanıdıkları Arnavutluk'tan ziyade dinin serbest olduğu Türkiye'ye bağlıdırlar ve ... kendilerini Türk hissederler. ... Kosmet ve Makedonya'daki Arnavut münevverlerine gelince, bunlar koyu Şoven ve Arnavutluğa derin milli hislerle bağlıdırlar" (Dışişleri Bakanlığı 1969: 644). Aynı yazının bir başka yerinde de bu konuyla bağlantılı olarak şu bilgiler aktarılmaktadır; "**Arnavutluğun elli seneden beri emeli Batı Makedonya'yı da içine alan büyük bir Arnavutluk kurmaktır. Bu emelin Doğu Makedonya'ya, Üsküp'e kadar uzanmamasının sebebi oradaki Arnavutların Türkleşmiş olması, hepsinin Türkiye'ye gitmeye can atması, binaenaleyh "self-determination" prensibine göre bu bölgenin elverişli şartlar arzlemeyişi idi ve [bunların] da Türkiye'ye gitmesi Makedon makamlarının pek işine gelmiştir"** (Dışişleri Bakanlığı 1969: 646).

Yugoslavya-Makedonya'daki Türkler'i Türkiye'ye göçe iten nedenler, Balkan ve I. Dünya savaşları dönemindeki nedenlerden pek farklılık göstermemektedir. Öncelikle, "Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı" döneminde çıkarılan "**Zirai Islahat (Agrar) Kanunu**" (1931); "**Makedonya'da siyasi bakımdan çökmüş olan Türklüğün ekonomik bakımdan yıkılması**" sonucunu doğurmuştur. Bu zorunlu ve bedelsiz istimlak hareketi çerçevesinde Türklerin geniş arazilerinin ellerinden alınması, rejimin karakterine uygun olarak Türkler'in arazi ve emlak sahibi olmalarının engellenmesi, vergi tarhında ve zirai kotaların tespitinde farklı muamele yapılmak suretiyle Türkler'e geniş çapta yönelen "**ekonomik baskılar**" kabaca itici nedenler arasında yer almıştır. Oysa, krallık döneminin ilk yıllarında Türkler, en azından Makedonya kesiminde nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları gibi, toprakların da yarısından fazlasına sahiptiler. İşte arazi ve çiftliklerden oluşan bu toprakların büyük kısmı söz konusu kanun marifetiyle bedelsiz olarak istimlak ediliyor ve böylece Türk olmayan etnik unsurların eline geçmesi sağlanıyordu. Bu zirai islahat çerçevesinde arazi, çiftlik ve üzerindeki emlaklarını kaybeden Türkler'in büyük bir kısmı Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Bu kanun üzerine harekete geçen Türkiye, Yugoslavya nezdinde göçmenlerin bölgede kalan arazi, çiftlik ve emlakının tasfiyesi konusunu gündeme getirmiş ve Belgrad'da imzalanan (27 Kasım 1933) "**Dostluk, Ademi Tecavüz, Adli Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Muahedesi**"ni takiben Ankara'da imzalanan (28 Kasım 1933) "**Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Krallığı Arasında Mütakabil Mutalebatın Tesviyesine Mütteallik İtilafname**" (Agrar Anlaşması) ile

konunun mali boyutu çözüme bağlanmıştır. Bu çerçevede iki taraf uyruklarının bir diğer ülkenin sınırları içinde bulunan malvarlıkları karşılaştırılmış, Türk tarafının lehine ortaya çıkan 476.520 TL. fark, Yugoslavya tarafından Türk makamlarına ödenmiştir. Bununla birlikte, malvarlıklarının sahipleri olarak Yugoslavya tarafından teslim edilen listelerde malvarlığı sahipleri tespit edilemediği gerekçesiyle, bu para asıl sahipleri yerine Kızılay'a bağışlanmıştır (Dışişleri Bakanlığı 1969: 641-642, 622, 667; Ökçün ve Ökçün 1974: 22, 468). Türkiye, sonraki yıllarda Yugoslavya ile Ankara'da (5 Ocak 1950)

"Yugoslavya'daki Türk Emlak ve Menfaatlerinin Tazminine Müteallik Protokol" ve Belgrad'da (13 Temmuz 1956) **"Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Arasında Akdedilen Yugoslavya'da Devletleştirilen Türk Mal ve Menfaatlerinin Tazminine Müteallik Anlaşma ile Tazminatın Tediye Şekillerine Müteallik Protokol"** daha imzalamıştır (Ökçün ve Ökçün 1974: 92).

Krallık ve sonrasında Türkler'in temel hak ve özgürlükleri ellerinden alınmış, bu durum II. Dünya Savaşı sonuna kadar böyle devam etmiştir. Savaş yıllarında Alman, İtalyan ve Bulgar işgalinde kalan Makedonya kesiminde Türkler, özellikle Bulgarlar'ın baskın ve saldırılarına maruz kalmış, bunlar tarafından çeşitli sebeplerle öldürülen Türk sayısı bazen günde 60 kişiye ulaşmıştır (Hamza 1996b: 15; Saraç 1995: 286). İşgal döneminde fiili olarak, Almanlar'dan çok doğu kısmı Bulgarlar'ın, batı kısmı da İtalyanlar'ın işgaline uğrayan Makedonya, Arnavutlar tarafından idare edilmiştir. İlk iki grup, Türkler'e, Sırp idaresini aratacak denli kötü muamele uygularken, müslüman Arnavut milliyetçileri Türk köylerine sokulmuş ve bunlar tarafından Türkler'i Arnavutlaştırma faaliyeti başlatılmıştır. Savaş sonrasında Makedonya Cumhuriyeti'nin federe bir devlet olarak kurulmasıyla (11 Ekim 1944) da Türkler'in uğradıkları "mezalim" yeni bir şekle ve aşamaya girmiştir. Yugoslavya; kendisi gibi komünist rejimi kabul etmiş olan Arnavutluk'a hoş görünmek için Makedonya'daki Arnavutlar'a geniş hürriyetler tanımış, onların da bu güçlerini Türkler'i asimile yönünde kullanmalarına göz yummuştur. Milliyetçi Arnavut kuruluşları, Türk okullarına öğretmen olarak Türkçe konuşan "**şoven**" Arnavutlar'ı tayin ettirmeye, Türk öğretmenleri işsiz bırakmaya çalışmışlar, Türk ailelerini de tehdit veya çeşitli vaatlerle çocuklarını Arnavut okullarına göndermeye zorlamışlardır. Özellikle Batı Makedonya'daki şehir ve köylerde yaşayan Türkler'in nüfus cüzdanlarına "Arnavut" yazdırma kampanyası da yürütülmüştür. Bu arada savaş sırasında ortaya çıkan gizli mukavemet teşkilatlarına sözde gerektiği kadar katılmadıkları gerekçesiyle "Partizanlar" tarafından birçok yerde cezalandırma amacıyla Türkler'e karşı kurşuna dizme olayları gerçekleştirilmiş, bu olaylar resmi makamlar tarafından gör-

mezden gelinmiştir. Kurşuna dizilen Türkler'in cesetleri ailelerine teslim edilmemiş, akıbetleri meçhul kalmıştır. Makedonya resmi makamları da Türk aydınlarını Komünist Parti'ye üye olmaya zorlamak için kampanya başlatmışlar, buna yanaşmayanları işsizliğe ve dolayısıyla da açlığa mahkum etmişlerdir (Dışişleri Bakanlığı 1969: 642-643; Saraç 1995: 286). Kısaca, 1945'li yıllarda özellikle Batı Makedonya'da "Türk'üm" diyebilen yoktur, çünkü Türkler, gerek devletin, gerek milliyetçi Arnavutlar'ın yoğun baskısı altında bulunmaktadır. Söz konusu dönemde Yugoslavya'nın Arnavutluk'la birleşme umutları olduğundan, Makedonya'da sadece Arnavutlar'ın varlığı tanınmış, Türkler'in tanınmamıştır (Oran 1993b: 133-134). Oran'ın da ifade ettiği gibi, İslam'ı kullanarak Türkler'i asimile etme çabasında olan Arnavut milliyetçileri bakımından, 1946'da çıkarılan "**Soyadı Kanunu**" bir kilometre taşı oluşturmuştur. Daha önce "-yeviç" eki sayesinde Türkler'in Sırlar'a uyarlanan soyadları; 1946 kanunu ile artık "-i" eki yerleştirilmek suretiyle Arnavutlar'a uyarlanmaya başlanmıştır (Oran 1993a: 119). Kısaca Türkler, soyadları itibarıyla da Arnavutlaştırılmıştır.

Türkiye'ye 1952 göçünde; zorla *komünistleştirme*, *Arnavutlaştırma* ve ardından *Yugoslavlştırma* yönünde başvuru alan ideolojik ve siyasi içerikli "*manevi baskılar*" da başlıca itici nedenler arasında yer almıştır. Bir "*ulusallık*" (*nationality*) grubu olarak, Türkler'in temel hakları, gerek Yugoslavya gerek Makedonya anayasaları ile güvence altına alınmış olmasına rağmen; göç öncesinde ve göçün yavaşladığı 1960'lı yılların sonuna dek, baskı ve ayrımlarda hemen hiçbir değişiklik gözlenmemiştir (Dışişleri Bakanlığı 1969: 647-648, 663-664, 668, 671-672, 680-681). Gerçekten de baskı ve ayrımların temel işlevleri; Türk nüfusunu azaltmak, bu çerçevede "*Yugoslav*" kimliği altında eritmek, buna yanaşmayanları ise göçe zorlamak şeklinde belirmiştir. Bu amaçlara uygun olarak, 1960'lı yılların sonuna dek;

"...Cahil ve geri kafalı hocalar vasıtasıyla soydaşlarımızın dini inançları irticaa varacak şekilde körüklenmekte ve Atatürk inkılapları yerilerek soydaşlarımızda Türkiye'ye ve Türkler'e karşı nefret ve husumet duyguları uyandırılmağa"

çalışılmakta idi. Bununla birlikte, özellikle Müslüman olmayan bir erkekle evlenmek "*hicap verici*" kabul edildiğinden bu gibi evliliklere de pek nadir rastlanabildiğini eklemek gerekmektedir (Dışişleri Bakanlığı 1969: 670-673).

Eğitim konusuna gelince; Makedonya, Bulgarlar'ın elinden çıkarak tekrar Sırp hakimiyetine geçtikten (Eylül-Ekim 1918) sonra 1940 yılına kadar eğitim dili (1913-1915 arasında olduğu gibi) tekrar Sırpça olmuştur. Bu dönemde Üsküp'te Türk çocuklarının devam ettiği başlıca okullar, her biri dörder sınıf olan "*Tefeyyüz*" erkek okulu, "*İrfan*" kız okulu ve "*Şefkat*" kız sanat okuludur. Bu okullarda tüm dersler Sırpça okutulmuş, sadece haftada 2-3

saat Türkçe dersi verilmiştir. Sırpça eğitim "**Büyük Kral Aleksandr Medresesi**" ile "**İsa Bey Medresesi**"ne kadar sokulmuş, Arap dilindeki eğitimin yanısıra, 8 yıllık eğitimin ilk dört yılında Türkçe haftada sadece 1-2 saat o da eski harflerle okutulmuştur. Türkler'in her öğretim yılında yaklaşık 10 öğrenci ile katıldıkları Aleksandr Medresesi, daha ziyade Sancak, Kosova ve Karadağ'daki Müslümanlar için kadro yetiştiriyor, öğrencilerin çoğunluğu Arnavutlar'dan, öğretmenlerin de Boşnaklar'dan oluşuyordu. İsa Bey Medresesi'ndeki eğitim de genellikle bu Boşnak öğretmenler tarafından yürütülüyordu. Ferid Bayram adlı Türk bu iki medresede öğretmenlik yapmış, Hacı Bedri Efendi adlı Türk de bu medreselerde öğretmenlik görevinin yanısıra müfettişlik görevinde bulunmuştur. Bu dönemde Türk çocuklarına Türkçe hitap edilen tek eğitim örgütü, hükümetin göz yummasıyla hemen her kasabada ve köyde rastlanan dini mahalle okulları niteliğindeki "**sübyan okulları**" dır. Bu okulların tümü II. Dünya Savaşı sırasında Bulgarlar tarafından kapatılmıştır. Makedonya Federe Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra ise "**Tefeyyüz**", "**İrfan**" ve "**Şefkat**" okulları tekrar açılmış, Türkçe derslerin sayısı arttırılmakla birlikte, Sırpça'nın yerini (Slav dilleri grubunda bulunan) Makedonca almıştır. Olumlu bir gelişme olarak Türkçe dersler artık Türkiye'de olduğu gibi yeni (Latin) harfleriyle verilmeye başlanmış, Medrese'nin açılmasına ise Makedonya hükümeti tarafından gerek görülmemiştir. Bu arada 1945'te öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla Üsküp'de üç şubeden oluşan Makedonca, Arnavutça ve Türkçe eğitim veren öğretmen kursları açılmış, bu kurslar daha sonra öğretmen okulu halini almıştır. Açıldıkları ilk yıllarda Üsküp'teki kurslara 22'si kız 134 Türk devam etmiş, bunlardan 21'i kız 119'u bu dönemde mezun olmuştur. Ülkede zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılması (1948) üzerine "**Tefeyyüz**" okulu da 8 yıllık olmuş ve "**İrfan**" okulu kapatılmak suretiyle Tefeyyüz karma okul haline getirilmiştir. Aynı yıl Arnavutluk'la ilişkilerin kesilmesi üzerine, Arnavutlar'ın da yaşadıkları Gostivar, Kalkandelen ve Ohri gibi kasabalarda Türk çocukları için 4 sınıflık Türk okulları açılmıştır (Dışişleri Bakanlığı 1969: 649-650; Oran 1993b: 134). Makedonya'daki Türk okulları içinde halkın eğitim-öğretim ve kültür sahasında önemli işlevlere sahip olan ve 26 Aralık 1944 tarihinde 343 öğrenci ile faaliyete başlayan "**Tefeyyüz**"e ise 1951-52'de 1.167 öğrenci, 1952-53'te de 1.285 öğrenci devam etmiştir. Ancak takibeden öğretim yılı itibarıyla göçün bir sonucu olarak öğrenci sayısı da düşmüştür (Chiffy Contacts 1994: 2-3). Bunlara ek olarak 1961'de "**Tefeyyüz**"de eğitim tekrar 4 yıl ile sınırlandırılmış ve bina yetersizliği gerekçe gösterilerek Türkçe, Makedonca ve Arnavutça dillerinde üçlü eğitim verilmeye başlanmak suretiyle "**Tefeyyüz**" 3 okul haline dönüştürülmüştür. Bu çerçevede okula Makedon müdür atanmış, müdür muavinlerinin sık sık Arnavut olmasına özen gösterilmiş, Türk sınıflarına tayin edilen öğretmenlerin çoğu, Türkçe bilen Arnavutlar'dan seçilmeye baş-

lanmıştır. Yine 1966 yılına kadar Türk çocuklarına okutulmak üzere 150 çeşit (tür) ve 600 bine yakın kitap Türkçe basılmasına ve parasız dağıtılmasına rağmen; çoğunun Sırpça ve Makedonca'dan tercüme olması, Türk tarihine ve Osmanlılar'a nefret aşıl原因an pek çok konuya ve sayfaya yer verilmesine özen gösterilmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1969: 650).

Türkiye'ye 1952 göçü döneminde Üsküp Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinden 16'sı kadın 103 Türk mezun olmuştur. Tüm kısıtlamalara rağmen, Türk okullarında ve karma okullarda öğrenim gören Türk öğrenci sayısı, 1950'den sonra göçün ağırlığını hissettirdiği 1953-54 öğretim yılı sonuna dek sürekli yükselen bir eğri izlemiştir. Kısaca 1951-52 öğretim yılında 13.237 olan öğrenci sayısı 1953-54'de 15.219'a çıkmış, 1955-56'da ise 11.406'ya, 1965-66'da da 5.824'e düşmüştür. Türk öğrenci sayısında 1966-67 öğretim yılında görece bir yükselme (5.850) olmuşsa da bu öğretim yılı ile 1994-95 öğretim yılı arasında 5.084 (1991-92) ve 5.745 (1967-68) arasında değişen sayılarla sınırlı kalmıştır. 1994-95 itibarıyla öğrenci sayısı ise 5.276'dır. Göçün doğrudan bir sonucu olarak daha önce açılan birçok okul, talep yetersizliği gerekçe gösterilerek kapatılmış, çok sayıda Türk çocuğu Arnavut veya Makedon okullarına devam etmek zorunda bırakılmıştır. Aynı gelişmeyi, orta-lise öğrencileri hakkında da tespit etmek mümkündür. Nitekim 1951-52 öğretim yılında 1.219 olan Türk dilinde eğitim gören orta-lise öğrenci sayısı 1952-53'de 53'e düşmüş, 1954-55 ile 1962-63 döneminde de sıfır olarak gerçekleşmiştir. Sayı 1963-64'te 88 olarak belirmiş ve bu yıldan itibaren en düşük 107 (1964-65) ile en yüksek 291 (1994-95) arasında seyretmiştir (Statistical Office of Macedonia 1996: 571).

Öte yandan Kosova'daki Türkler'in durumuna bakıldığında, çok daha vahim bir tablo ile karşılaşmaktadır. Türkçe eğitim bir yana, bölgenin Osmanlı egemenliğinden çıktığı 1912'den 1951 yılına kadar Kosova'daki Türk varlığı tanınmamış, açıkça Türkler Arnavut muamelesi görmüş ve neredeyse tamamen Arnavut milliyetçilerin insafına ve tasarrufuna terkedilmiştir. Türk çocukları Türkçe öğrenim görme hakkına, bölge meclisinin 20 Mart 1951 tarihinde aldığı bir kararla ancak sahip olmuş, dolayısıyla bu karar Türk varlığının da tanınması anlamına gelmiştir (Recepoğlu 1994: 5-6).⁸ Bedrettin Koro'ya göre Türk çocukları 1912-1951 döneminde Sırpça, yine 1941-1951 arasında da Sırpça ile birlikte Arnavutça dilinde öğrenim görmeye mecbur kalmıştır. Koro, bununla birlikte Türkler'in bu dönemde, özellikle de iki dünya savaşı arasındaki dönemde (Makedonya kesiminde olduğu gibi) resmi statüleri bulunmayan sübyan okullarında ve medreselerde Türkçe okumaya da devam ettiklerini belirtmektedir. Özellikle 1945-1951 döneminde Türkler'in kendi milli benliğini belirtmesine de izin verilmediğini vurgulayan Koro şöyle demektedir; "**...Türk halkı dününü, bugününü ve yarınını ana dilinde öğrenmek, atalarından yararlanmak istedi. Dolayısıyla**

kendi millî benliğini özgürce belirtmesi, Türkçe okulların açılması için devamlı mücadele verdi. Bu mücadele sonunda,...Türk halkı için Türkçe eğitiminde okulların açılması kararı alındı" (Koro 1994: 9). Devlet organlarının aldığı bu kararı takiben Kosova'nın Prizren, Priştine, Gilan, Mitroviça, Vuçitırın ve İpek şehirleri ile Mamuşa ve Doburcan köylerinde Türk dilinde ilkokul ve ortaokullar açılmıştır. Bunun yanısıra 1963-64 öğretim yılında Prizren'deki "**Dimitriye Tusoviç**" öğretmen okulunda Türkçe sınıf, "**Cevdet Doda**" Yüksek Pedagoji Okulu'nda da Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır. Bununla birlikte 1970'li yıllarda, bu okullardan yetişen kadrolara ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle bu sınıf ve bölüm kapatılmıştır. Bundan bir süre önce (1989-90 öğretim yılı itibarıyla) "**Cevdet Doda**" YPO'da Türkçe sınıf öğretmenliği (ilkokul) bölümü, (1988-89 öğretim yılı itibarıyla da) Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde ise Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır (Koro 1994: 10).

Tacida Hafız'ın verdiği bilgilere göre, Kosova'daki Türk öğrenciler için 1951-1975 döneminde sadece üç ders kitabı (1965, 1967, 1968) yayınlanmış olup, bunlar aynı yazar (Svetozar Çanoviç) tarafından kaleme alınmıştır ve aynı adı ("Doğa ve Toplum Tanımak") taşımaktadır. Yine 1976-1985 döneminde 12'si Arnavutça'dan çeviri olmak üzere Türkçe yayınlanan ders kitaplarının sayısı 26'dır. Tüm bu kitaplar arasında doğa, toplum, tarih, Marksizm temelleri ve özyönetimli sosyalizm konularının ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Tarih belirtmek suretiyle 1 Haziran 1984'e kadar Kosova Türkleri'nin Türkçe kitaplar konusunda sıkıntıları olduğunu belirten Hafız, bunun kaynağı olarak "**...Türkçe ders kitaplarının redaktörlüğünü, Arnavutça ders kitaplarının sorumlusu olan kimi işbirlikçi uzmanların üstlenmiş olması**"nı göstermektedir (Hafız 1990: 35-39). Bu arada, bölgeye 1974 yılında Türkiye'den bazı yardımcı ders kitap ve araçları gönderilmişse de, bunların büyük bölümü Arnavutlar tarafından Türk öğrencilere dağıtılmamış ve bu durum ancak çok sonraları (1993'de) anlaşılmıştır (Oran 1993b: 145).

Sonuç

Türkiye, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, iki yüzyıldan uzun bir süreyle göç alan başlıca bölge ülkesidir. Gerçekte bu, Türkler'in; önce Orta Asya'dan ve Anadolu'dan Balkanlar'a, Kafkasya'ya, Kırım'a ve Ortadoğu'ya, ardından da bu topraklardan Anadolu'ya gerçekleşen en az ikibin yıllık "**göç trajedisi**"nin son perdesidir. Bu son perdede, asli unsur Türkler (ve çoğu akrabalık bağlarıyla kendilerine eklemlenen diğer Müslüman unsurlar), Orta Asya'dan sonra en az 450, en çok 1400 yıl "**vatan**" tuttıkları toprakları da, büyük ölçüde terk etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı döneminde **“Müslüman” (Dindaş)** ölçütüne uygun olarak, ağırlıklı kesimin ataları Selçuklu ve Osmanlı ile diğer beyliklerde de gözlendiği gibi, Türk ve diğer Müslüman unsurların **“üs ve sığınak”** (üzerinden etrafa yayılacak, gerekirse ona dönecek) algıladıkları **Anadolu** topraklarına gelmeleri sağlanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise (“göçmenler”in akrabaları olan, “göçmenler”le kurdukları akrabalık bağları aracılığıyla diğer bölgelerden gelmiş “göçmenler”in ve yine kendileriyle aynı bağlar içinde olan “yerliler”in de akrabaları haline gelen geride kalanlar itibarıyla) yerini alan “akraba devlet” **“Anavatan Türkiye”** statüsüne, bu çerçevede Türkiye’den taşan-Türkiye’ye taşan olgusal **“Türk Milleti”** gerçekliğine uygun olarak ölçüt değiştirilmiştir. Yeni ölçüt, bu iki olguya ve ulus-devlet yapılanmasına uygun olarak, **“Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan” (‘Soydaş’)** olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, çevre ülkelerde taşıyıcısı oldukları **“kültür ve/veya bilinç”** itibarıyla (“Türk” anlamına gelmek üzere) **“Soydaşlar”** olarak belirginleşen grupların veya kesimlerin, kendilerini **“Türk Milleti”**nden, yeni devleti **“Türk Milleti”**nin, Türkiye’yi de bu millet ve bu devletle bağdaştırmak suretiyle **“Anavatan Türkiye”** olarak algılamaları ve gerektiğinde yine ona yönelmeleri sağlanmıştır.

Türkiye’ye Osmanlı döneminde **“Müslüman” (‘Dindaş’)**, Cumhuriyet döneminde **“Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan” (‘Soydaş’)** ölçütüne göre gerçekleşen göçlerde, başlıca itici nedenlerin aynı ve ortak olduğu görülmüştür: Savaşlar, katliamlar, yağmalar, tecavüzler, baskı ve ayrımlar, tecritler, sürgünler ve zorla asimilasyonlar. Türkiye’ye (yaklaşık 120 yıl süreyle), aynı nedenlerle kitlesel olanların yanı sıra, bireysel ve aile düzeyinde göç veren başlıca bölgelerden biri de Yugoslavya-Makedonya toprakları olmuştur. Bu topraklardan Anadolu’ya ilk göç hareketi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla (“93 Harbi”) başlamış, 1912-13 Balkan Savaşı’yla gelişmiş, 1923-51 dönemince devam edenin ardından, 1952-67 dönemindeki “kitlesel” olanı takiben 1996 yılına kadar birey ve aile düzeyinde devam etmiştir.

Açıklamalar

1. Balkanlar üzerinde tarihte ilk olarak **“İllir(i)ya”**, **“Pannon(i)ya”** gibi adlarla anılan, 7. yy’dan itibaren **“Sırbistan”** olarak geçen, Osmanlı döneminde kısmen **“Rumeli”** olarak ifade edilen, 1929’dan sonra **“Yugoslavya”** adı verilen, eski (**“Yugoslavya Federal Sosyalist Cumhuriyeti”** bünyesindeki Kosova ve Voyvodina özerk bölgelerini de kapsayan) Sırbistan ve Makedonya federe cumhuriyetlerinin üzerinde bulunduğu, günümüzde ise bağımsız **Yugoslavya Federasyonu** ile **Makedonya Cumhuriyeti** ve **Kosova** tarafından paylaşılan topraklar.

2. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde Sırbistan Krallığı ile Karadağ Prenslüğü, Avrupa'nın siyasi coğrafyasında yerlerini koruyordu. Savaş sonrasında ise Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Voyvodina bölgeleri Avusturya-Macaristan egemenliğinde idi. Savaş sırasında Sırbistan işgal edilmiş, 1916'da kral, hükümet ve ordu Adriyatik'teki Korfu adasına sığınmıştır. Burada yeniden düzenlenen Sırp ordusu 1917'de Selanik cephesine sevk edilmiş, imzalanan bir deklarasyonla (20 Temmuz 1917) da Sırp'ların, Hırvatlar'ın ve Slovenler'in kurtuluşu ve (Sırbistan'ın krallığı altında) bağımsız bir devlette birleştirilmesi kararı alınmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı sona erdiğinde, Ekim 1918'de Zagreb'de **“Yugoslav Milli Konseyi”** oluşturulmuş ve Kasım ayında da **“Karadağ Milli Meclisi”** Kral Nikola'yı tahtından indirerek Karadağ'ın Sırbistan'a katıldığını duyurmuştur. Kısa süre sonra (4 Aralık 1918) da **“Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı”** kurulmuş, bu durum 1921 Anayasası'nda resmen yerini almış ve Sırbistan Kralı Aleksandr'a **“Sırp-Hırvat-Sloven Kralı”** ünvanı verilmiştir. Krallığın egemen olduğu alan Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Voyvodina, Dalmaçya, Bosna-Hersek ve Karadağ topraklarını kapsıyordu (Ekinci 1993: 251-252; Armaoğlu 1983: 182; Poulton 1993: 16).
3. Özellikle Balkanlar'da oldukça bütünleştirici “işlev” gösteren ve “baskıcı, ayrımcı, bölücü ve asimile edici” amaçlarından vazgeçmeyen devletlerin başedemedikleri **“Soydaşlarımız”** kavramının, Türk dış politikasında günümüzde hemen hiç kullanılmayışı, bu kavram kapsamında yer alan (“Türk” bilinci taşıyan) birçok grubun iç politikada önemsiz sayıda çevre tarafından, Balkanlar'daki bütünleşmeyi de zedeleyecek ölçüde (Türk'ten ayrı anlamda) **“etnik grup”** olarak ifade edilmesi, oldukça düşündürücü ve kaygı vericidir. Bu kavram, en son tarihe **“Yunan Vandalizmi”** olarak geçen, Batı Trakya Türkleri'ne yeni bir “milli” bayram kazandıran **29 Ocak 1990**'da Gümülcine'de Türkler'e ve işyerlerine gönüllü Yunan paramiliter örgütlerinin gerçekleştirdiği saldırılar ardından kullanılmıştır. Gümülcine Türk Başkonsolosu Kemal Gür, bu saldırılarda yaralanan ve işyerleri yağma ve tahrip edilen Türkler'i ziyaret etmek amacıyla, ertesi gün Gümülcine Valisi'ne yazdığı “resmi” yazıda, doğal olarak (“Türk”ün eşanlamlısı) **“Soydaşlarımız”** kavramına yer vermiş ilk ve sert tepkisini gösteren Yunanistan, Gür'ü (sırf bu kavram nedeniyle) **“istenmeyen adam”** (**“persona non grata”**) ilan etmiştir. Derhal karşı atağa geçen Türkiye, Yunanistan'ın (Edirne beklentisinin aksine) İstanbul'daki Başkonsolosu İlias Klis'i **“istenmeyen adam”** ilan etmiş ve böylelikle (tahminötesi) sert karşı-tepkiyle, **“Soydaşlarımız”** kavramının kullanımıyla ilgili sabit ve ısrarlı tutumunu (buna bir daha cüret edilmemesi dersi vermek suretiyle) ortaya koymuştur. Hatırlatmak gerekirse, cana ve mala kasteden Palikarya saldırılarında İskeçe milletvekili Ahmet Faikoğlu ile (12 Şubat 1990'da vefat eden İskeçe Müftüsü Mustafa Hilmi'nin oğlu) 9 Eylül 2006'da vefat eden seçilmiş ilk İskeçe Müftüsü Mehmet Emin Aga'nın da bulunduğu 30 soydaşımız yaralanmış, 270 işyeri yağma ve tahrip edilmiştir. (Çavuşoğlu 2006b: 74)
4. Örneğin, Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye **“kitlesele”** 1952-67 göçünde, yerel makamlardan “etnik” kökeninin “Türk” olduğuna ilişkin belge alan göçmen adayları, bölgedeki Türk temsilciliklerinde uzman memurlar tarafından (belgeye dayanarak, ancak belgeye rağmen) kökenlerinden çok **“Türk kültürü ve Türk bilinci”** taşıyıp-taşımadıkları yönünden incelenmiştir. Ve doğaldır ki bu kültürden

ve bilinçten yoksun olan Türk kökenlinin talebi reddedildiği gibi, bu kültürü ve bilinci taşıyan Arnavut etnik kökenlinin talebi kabul edilmiştir. Açıkça Cumhuriyet, **“Türk kültürü ve Türk bilinci”** taşımayan bir kimseye, gruba veya kesime **“soydaş”** sıfatı atfetmediği gibi, bu kültürden ve bilinçten yoksun olduğu kanaatine vardığı hiçbir kimseyi, grubu veya kesimi, ülkeye **“soydaş göçmen”** olarak kabul etmemiştir. Kaldı ki Türkiye’de olduğu gibi Yugoslavya-Makedonya’daki ve Balkanlar’ın hemen tüm bölgelerindeki bir “Türk” ailesinin akrabaları arasında yukarıdaki tüm unsurlara rastlamak olanaklıdır. İyimser ve hakim bulgu olarak ifade etmek gerekirse, bu aileler ve akrabaları ne oralarda nede Türkiye’de, önemsiz sayıdaki çevrenin zaman-zaman dillendirdiği gibi, “Türk”ten ayrı veya “Türk’e karşı(t)” anlamda bir “etnik grup” veya “karşı(t) grup” olarak ortaya çıkmış değildir. Bu çerçevede Bursa’da yerleşik 1952-67 Yugoslavya-Makedonya göçmenleri, bir yandan içlerinde göçten önce “Türk bilinci ve Türkçe anadili” esasında başlayan bütünleşme sürecini azalan oranda devam ettirirken, öte yandan tüm sosyal bünye ile aynı bütünleşme sürecini artan oranda sürdürmekte olan bir “alt-kültür grubu”dur. Öngörümüze göre süreç, ani ve beklenmeyen nedenlerle engellenmedikçe yada yönü saptırılmadıkça tamamlanacaktır (Çavuşoğlu 2006a: 134, 137, 143-144).

5. Bu topraklarda (4 Aralık 1918’de) kurulan **“Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı”**nın adı 1929’da **“Yugoslavya”** olarak değiştirilmiş, II. Dünya Savaşı’ndaki işgal yıllarında (1941-1944) Almanlar tarafından **“Hırvat-Sloven”** devleti ve işbirlikçi hükümet kurulmuş, kurtuluştan sonra 6 federe devletten (Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek, Karadağ ve Makedonya) oluşan **“Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti”** (1946) yerini almış, devletin adı daha sonra **“Yugoslavya Federal Sosyalist Cumhuriyeti”** (1963) olarak değiştirilmiştir. Yugoslavya’nın 1946, 1953 ve (1968’de ve 1971’de bazı değişikliklere uğrayan) 1963 anayasalarında **“Yugoslavya ulusları”**ndan her birinin **“ayrılma hakkı da dahil olmak üzere, kendi haklarını tayin hakkı”**ndan söz edilmiş, bununla birlikte, çok dikkatli bir dil kullanılmak suretiyle, bu ulusların **“özgürce ifade edilmiş iradeleri temelinde”** birleşmiş oldukları vurgulanmıştır. Poulton’a göre **“bunun anlamı, ulusların aldıkları kararın anayasal olarak bağlayıcı olması ve ayrılma hakkının artık kullanılmamasıdır.”** Gelişmeler, tüm bunlara ve Tito’nun çabalarına rağmen, ölümünün üzerinden çok geçmeden 2 Temmuz 1990’da bağımsızlığını ilan ederek ilk hareketi başlatan Slovenya’nın ardından, bu birlik devletinin parçalanmaktan kurtulamadığını ortaya koymuştur (Armaoğlu 1983: 183, 474; Sander 1991: 110, 187; Gürün 1983: 221; Poulton 1993: 16-17; Gürbüz [1982]: 206; Tito 1978: 136-140; Kardelj 1979: 11; Armaoğlu 1991: 236-237, 241-242).
6. Yugoslavya-Makedonya topraklarından Türkiye’ye, “kitlese!” niteliği 1967’de biten son göç hareketi 1952’de başlamıştır. Göçmenlerin; **a)** büyük çoğunluğu, **“Makedonya Federe Sosyalist Cumhuriyeti”**nden, **b)** küçük bir kısmı **“Sırbistan Federe Sosyalist Cumhuriyeti”** bünyesindeki **“Kosova Özerk Bölgesi”**nden, **c)** çok azı da **“Sırbistan Federe Sosyalist Cumhuriyeti”**nden göç etmiştir.
7. Belgelerde “hain” olarak belirtilen iki Türk’ün ismi, gereksiz ve yararsız bir tartışmaya yol açmamak için tarafımızdan yazılmamıştır (H.Ç.).

8. İlgili kararın, göçün hemen öncesine rastlaması, Yugoslavya makamlarının asimile olmamakta direnen bu Türk kesiminden de (olasılıkla Arnavut nüfus aleyhine) kurtulmak istemiş olabileceğine ilişkin kanaati güçlendirmektedir.

Kaynakça

- AKBAYAR, Nuri, (1985), “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (5.c.)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1238-1248.
- AKTÜRE, Sevgi, (1985), “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (4.c.)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 891-904.
- ALP, İlker, (1990), *Bulgar Mezalimi (1878-1989)*, Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları: 90/1.
- ANDREWS, Peter Alford, (1989), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Dr.Ludwig Reichert Verlag.
- ARI, Oğuz, (1960), *Bulgaristan’lı Göçmenlerin İntibakı, 1950-51’de Bursa’ya İstanbul’da İskan Edilenlerin İntibakı İle İlgili Sosyolojik Araştırma*, Ankara: Rekor Matbaası.
- ARMAOĞLU, Fahir, (1983), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ARMAOĞLU, Fahir, (1991), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1980-1990)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AYVAZ, Turhan (1985), “Bulgaristan’daki Türkler” (26 Ocak 1985 tarihli Milliyet gazetesinden iktibas) *Türk Kültürü Aylık Dergisi-Bulgaristan Türkleri Sayısı*, Sayı: 263, Yıl: 23, Mart 1985, Ankara: TKA Enstitüsü.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, (1955), *Trakya’da Milli Mücadele (I.c.)*, Ankara: TTK Yayınlarından, TTK Basımevi.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, (1987), *Yugoslavya’da Türk Kültürü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- CARTER, Francis W., (1977), “Introduction to the Balkan Scene” *An Historical Geography of the Balkans* (iç.) Francis W. Carter (ed.), London: Academic Press Inc., 3-10.
- CHIFFY Contacs, (1994), *Fotoğraflarla Tefeyyüz (1944-1994)*, Todor Mitev (ed.), Üsküp: Chiffy Contacts Ltd.
- ÇAVUŞOĞLU, Halim, (2006a), “Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952-67 ‘Kitleli Göçü’ ve Bursa’daki Göçmen Kesimi” *Karadeniz Araştırmaları-Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 10, Yaz 2006, Çorum: Karam Araştırma ve Yayıncılık, 107-147.

- ÇAVUŞOĞLU, Halim, (2006b), “Dizi: Yeter! Soydaş ‘Türk’çe Konuşuyor-1: Elllerinde ‘Kan’...Yanlarına ‘Kar’ İşte Onlar ‘Grekler/Yunanlılar/Elenler’ (I)”, *Yeni Batı Trakya-Aktüel, Tarih ve Kültür Dergisi*, Yıl: 23, Sayı: 198, İstanbul: Baskı Anka Ajans, 68-74.
- DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, (1969), *Dış Türkler (Belgeler)*, Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı AZEM Dairesi.
- DOĞANAY, Filiz, (1997), “Türkiye’ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi” *Toplum ve Göç*, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Mersin 20-22 Kasım 1996, Ankara: DİE-Sosyoloji Derneği Yayını, 194-205.
- EKİNCİ, Berhan, (1993), “Yugoslavya’nın Dağılması ve Türkiye” *Balkanlar*, İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV) Yayınları.
- ERÖZ, Mehmet, (1983), *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara: TKA Enstitüsü Yayınları.
- FEHER, Geza, (1985), *Bulgar Türkleri Tarihi* (2. Baskı) (Bir heyet tarafından Macarca’dan Türkçe’ye çevirisi yapılmıştır), Ankara: TTK Yayınları.
- GERAY, Cevat, (1962), *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, (Teksir), Ankara: SBF Maliye Enstitüsü.
- GÜRBÜZ, Yaşar, (1982), *Siyasal Sistemler*, Ankara: May Yayınları.
- GÜRÜN, Kamuran, (1981), *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (c.1), Ankara: Aslımlar Basımevi.
- _____, (1983), *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan günümüze kadar)*, Ankara; Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- HAFIZ, Mr. Tacida, (1990), “Kosova’da Yayınlanan Türkçe Ders Kitaplarının Bibliyografyası” *‘Çevren’ Bilim/Kültür Dergisi*, Yıl: 17, Sayı: 79-80 (Eylül-Ekim, Kasım-Aralık), Priştine: “Tan” Gazete ve Yayın İş Örgütü.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, (1994), *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: TTK Yayınları, TTK Basımevi.
- HAMZA, Yusuf./XAMZA, Jucuf, (1995), “Balkan Savaşları ve Makedonya Türkleri” *İttihat ve Terakki Partisi ve Osmanlı İmparatorluğu’nda II. Meşrutiyet’in İlanı//Partijata ‘İttihat ve Terakki’ i Mladoturckata Rebolunija vo 1908 Godina vo Ocmancata İmperija*, “Logos-A”//”Logoc-A”, Üsküp//Ckopje.
- _____, (1996a), “Osmanlı Döneminden Makedonya’da Kalan Türk İzleri” *Birlik gazetesi*, Cumartesi, 13 Temmuz, Üsküp: “Nova Makedoniya” R.E. Marketing.
- _____, (1996b), “Makedonya’da Türk Sorunu”, *Birlik gazetesi*, Perşembe, 1 Ağustos, Üsküp: “Nova Makedoniya” R.E. Marketing.
- HOFFMAN, George W., (1977), “The Evolution of the Ethnographic Map of Yugoslavia: A Historical Geographic Interpretation” *An Historical Geography of the Balkans* (iç.), Francis W. Carter (ed.), London: Academic Press Inc., 440-464.

- KAFESOĞLU, İbrahim, (1992), “Asya Türk Devletleri” *Türk Dünyası El Kitabı* (c.1), Ankara: TKA Enstitüsü Yayınları, 111-156.
- KARDELJ, Edward, (1979), *Democracy and Socialism* (Translated by Margot and Bosko Mlosavljevic), London: The Summerfield Press.
- KAZGAN, Gülten, (1985), “Milli Türk Devleti’nin Kuruluşu ve Göçler” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (6.c.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1556-1557.
- KOCACIK, Faruk (1997), “1878-1900 Yılları Arasında Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçlerin Anadolu’daki Sürekli Yerleşme Yerleri ve Toplumsal Yapıya Etkileri” *Toplum ve Göç*, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Mersin 20-22 Kasım 1996, Ankara: DİE-Sosyoloji Derneği Yayını, 137-146.
- KOLEDAROV, Peter S., (1977), “Ethnical and Political Preconditions for Regional Names in the Central and Eastern Parts of the Balkan Peninsula” *An Historical Geography of the Balkans* (iç.) Francis W. Carter (ed.), London: Academic Press Inc.,
- KORO, Mr. Bedrettin, (1994), “Kosova’da Türkçe Eğitimin Gelişimi” *‘Bay’ Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, Eylül, Prizren: Sehar Baymak Ofset Hazırlık, Baskı ve Cilt Siprint.
- KURAT, Akdes Nimet, (1992), “Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri” *Türk Dünyası El Kitabı* (c.1), Ankara: TKA Enstitüsü Yayınları, 175-186.
- LANDAU, Jacob M., (1985), *Pantourkismos: To Dogma tou Tourkikou Epektatismou* (Metafr. Evi Nantsou), Athinai: Ekdoseis “Thetili”.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, (1991), *Pomak Türkleri’nin Tarihi Geçmişinden Sayfalar*, Ankara: Şafak Matbaası.
- MUSTAFA, Sait, (1995), “Dünyada Türk Toplulukları” *Birlik* gazetesi, Cumartesi, 9 Aralık, Üsküp: “Nova Makedoniya” R.E. Marketing.
- ORAN, Baskın, (1993a), “Balkan Müslümanlarında Dinsel ve Ulusal Kimlik” (Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme) *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, No:1-4, Ocak-Aralık, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 109-120.
- _____, (1993b) “Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler” (Bulgaristan, Makedonya, Kosova) *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, No: 1-4, Ocak-Aralık, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 121-147.
- OSTROGORSKY, Georg, (1981), *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan), Ankara: TTK Yayınları.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz ve Ahmet R. ÖKÇÜN, (1974), *Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- PALLİS, A. A., (1925), *Statistiki Meleti peri ton Fyiletikon Metanastevseon Makedonias kai Thrakis kata tin periodo 1912-1924*, Athinai: Kentro Mikrasiatikon Spoudon.

- POPOVIĆ, Aleksandre, (1995), *Balkanlar'da İslam* (Türkçesi: Komisyon), İstanbul: İnsan Yayınları.
- POULTON, Hugh, (1993), *Balkanlar: Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler* (Türkçesi: Yavuz Alagon), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- RECEPOĞLU, Altay Suroy, (1994), "Prizren ve Türk Dünyası" *'Bay' Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, Eylül, Prizren: Sehar Baymak Ofset Hazırlık, Baskı ve Cilt Siprint, 5-6.
- SANDER, Oral, (1989), *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)*, Ankara: İmge Kitabevi.
- SANDER, Oral, (1991), *Siyasi Tarih (1918-1990)*, Ankara: İmge Kitabevi.
- SARAÇ, Erdoğan, (1995), "Makedonya" *Yeni Türkiye (Türk Dış Politikası Özel Sayısı)*, Yıl: 1, Sayı: 3, Mart-Nisan, Ankara: Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, 285-289.
- SHAW, Stanford ve Ezel Kural SHAW, (1982), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (c.2) (Türkçesi: Mehmet Harmancı), İstanbul: e Yayınları.
- SHAW, Stanford, (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu" (Çeviri:Ahmet Günlük) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (4.c.)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1002-1006.
- SOLAK, Ferruh, (1995), "Türkiye'ye Göçler" *'Gök' Aylık Dergi*, Yıl: 1, Sayı: 9, Ağustos, Ankara: Yada Yayıncılık ve Tic. Ltd. Şti., 6-11.
- STATISTICAL OFFICE OF MACEDONIA, (1996), *Population*, November 1996, Skopje: Zavodza Statistica.
- ŞİMŞİR, N. Bilal, (1989a), *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler I (1877-1878)*, Ankara: TTK Yayınları, TTK Basımevi.
- _____, (1989b), *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler II (1879)*, Ankara: TTK Yayınları, TTK Basımevi.
- _____, (1989c), *Rumeli'den Türk Göçleri-Belgeler III (1880-1885)*, Ankara: TTK Yayınları, TTK Basımevi.
- TEKELİ, İlhan, (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (4.c.)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 878-890.
- TİTO, Josip Broz, (1978), *Özyönetimli Sosyalizm* (Türkçesi: İlhami Emin), İstanbul: Koza Yayınları.
- TOĞROL, Beğlan, (1991), *Direnış (Bulgaristan Türklerinin 114 Yıllık Onur Mücadelsesinin Karşılaştırmalı Psikolojik İncelemesi)*, Boğaziçi Üniversitesi Matbaasında Basılmıştır, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1961), *Osmanlı Tarihi (1.c.)*, Ankara: TTK Yayınlarından.
- YÜCELTEN Ş., (1974) "Yugoslavya Türkleri" *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKA Enstitüsü Yayınları.
- ZAİM, Sabahattin, (1958), "Son Yugoslavya Muhacirleri Hakkında Rapor" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 19, Ekim 1957-Temmuz 1958, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Immigrations from Former “Yugoslavia-Macedonia” to Turkey and Causes

*from “Coreligionist’s” to “Soydas’s”
from “Ummat of Islam” to “Turkish Nation”*

Dr. Halim ÇAVUŞOĞLU*

Abstract: From the collapse of the Ottoman Empire to its downfall and from the emergence of the Republic to its rise, Turkey became a country of “immigration” accepting migrations from the Balkans, Caucasia and Crimea. The migrations in Ottoman period took place according to the criteria of “Moslem” (coreligionist), on the other hand in the Republican era according to criteria of “having Turkish origin” or “of the Turkish culture” (soydaş). The first migration movement to Turkey from the “Yugoslavia-Macedonia” region of the Balkans took place between 1877 and 1878, the second, in the years of 1912-13 Balkan Wars, the third in the period of 1923-1951, and a more recent one in the period of 1952-67. The main “push” factors of emigration are almost the same and common: Wars, massacres, pillages, rapes, repressions and violations, segregations, deportations and forced assimilations.

Key Words: Yugoslavia, Macedonia, Kosovo, Immigrants, Soydas’s, Emigration, Immigration

*Hacettepe University, Sociology Department / ANKARA
cavus@hacettepe.edu.tr

Переселение и причины переселения в Турцию из "Югославии-Македонии"

Доктор Халим Чавушоулу*

Резюме: Турция превратилась в "страну переселенцев", принимающих мигрантов из Крыма и Кавказа, Балканов, от восхода до распада "Османской Империи", с момента становления и возвышения "Республики". Переселение во времена Османской Империи производилось по критериям "Мусульманин" (единоверец), во времена Республики же по критериям "Связанный с Тюркской культурой или же относящийся к Тюркскому роду"(единородец). Первое переселение с территории "Югославия-Македония" в Балканах на территорию Турции началось в 1877-1878 годах, второе переселение осуществилось в годы Балканской Войны в 1912-13 годы, третье в 1923-51 годы и последнее в 1952-67 годы. Причины переселения по своей сути одинаковые; войны, геноцид, грабеж, насилие, давление и сепарация, изолирование, ссылки и насильная ассимиляция.

Ключевые Слова: Югославия, Македония, Косово, переселенцы, единокоренцы, внешняя миграция, внутренняя миграция

* Университет Хаджеттепе, Отделение Социологии / АНКРА
cavus@hacettepe.edu.tr

Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları

Araş.Gör. Nurbek KHAIRMUKHANMEDOV*

Özet: Bu makalede Stalin dönemindeki siyasi muhalifleri tasfiye uygulamaları ve çalıştırma kampları değerlendirilmektedir. XX. asrın başında gerçekleşen Sovyet sanayi devriminin gizli sırları, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra ancak 1990'larda ortaya çıkmaya başladı. GULAG adıyla bilinen çalıştırma kampları, esas olarak iki fonksiyonu yerine getirmekteydi; rejim karşıtlarını cezalandırmak ve cezalıların bedava işgücünü sistemli bir şekilde kullanarak sanayinin gelişmesine katkı sağlamak. GULAG kamplarının bir başka özelliği, diğer hapisane ve kolonilerle kıyaslandığında, buradaki cezalıların önemli bir kısmının siyasi mahkûmlardan oluştuğu görülmektedir. Araştırmada, sadece resmi kayıtlar veya resmi kayıtlara göre araştırma yapan yazarların eserleri kullanılmıştır. GULAG kamplarıyla ilgili rakamlar Rusya'da hala tartışmalı konulardan biridir. Örneğin Soljenitsin gibi yazarlar, siyasi nedenlerle idam edilen, sürgüne uğrayan, kamplarda çalıştırılan ve diğer cezalandırılanların toplam sayısını 15 milyon olarak belirlemektedir. Oysa resmi kayıtlarda bu rakam 4 milyonun üzerindedir. Makalede çalıştırma kamplarıyla ilgili tarihsel bir araştırma tekniği kullanılmıştır. Çalıştırma kamplarının nitelik ve amacı ortaya konduktan sonra Stalin dönemindeki totaliter sistem hakkında bir sonuca varmak mümkündür. Bu makalenin, 1930'lu yıllardaki Sovyet sanayi devriminin gerçekleşmesinde etkili olan unsurların ve Stalin döneminin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Siyasi suçlular, çalıştırma kampları, sanayi devrimi

Giriş

XX. asırda dünyada gerçekleşen en büyük değişimlerden biri, Stalin dönemindeki Sovyet sanayi devrimidir. Kısa bir süre içinde üretimin esası tarımdan oluşan köylü Rusya'da, ekonomik dönüşüm yaşandı. 1930'larda oluşan üretim ilişkilerinin ve toplumsal kurumların, üretici güçlerde bir gelişmeye yol açtığını hem o dönemdeki kapitalizmin ideologları, hem kendisini "anti-stalinist" diye tanımlayan sosyalist teorisyenler kabul ederler. Burada istisna-

* Ahmet Yesevi Üniversitesi / ANKARA
nurbek_kaz@yahoo.com

sız bir görüş birliği vardır. Örneğin Sabine, 1928'den sonraki on yıllık gelişmeyi "mucize" olarak görür ve kazançları şöyle özetler:

"Parti, Alman taarruzuna karşı koyabilecek bir askeri güç yarattı. Son derece genişletilmiş bir üretim yeteneğine sahip ve olağanüstü bir yıllık büyüme hızıyla sınırsız ölçüde genişleyebilen bir sanayi düzeyi yarattı. Askeri gücü üzerindeki hâkimiyetini koruyabilecek kadar istikrarlı ve sınaî düzeni başlatıp işletecek kadar becerikli bir hükümet yarattı. Köylülere sınaî işgücü haline getirmek için gerekli okur-yazarlığı sağladı; modern bir sanayi toplumu için zorunlu olan işletmecileri, teknisyenleri, mühendisleri ve bilginleri yetiştirdi." (Sabine 1969: 247).

Stalin dönemindeki sanayi devrimi farklı açılardan araştırılmış, fakat 1990'lara kadar bu "başarıda" çok önemli rolü olan çalıştırma kampları (GULAG), hep göz ardı edilmiştir. Bunun nedeni, çalıştırma kamplarıyla ilgili bilgilerin oldukça gizli tutulmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu kamplardaki mahkûmların çoğunluğu, rejim karşıtları idi. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla bu konuda gizli olan birçok şey ortaya çıkmaya başladı. Çalıştırma kamplarının iyi araştırılması, hem Stalin dönemini anlamaya hem de totaliter sistemlerin ortak özellikleri konusunda bir sonuca varmaya yardımcı olacaktır.

Genelde modern devlet aygıtının temel özelliği, "bahçıvanlık" fonksiyonunu ifa etmesiyle belirlenir. Oysa bu fonksiyon, totaliter sistemlerde en uç noktalara ulaşmıştır. Bahçıvanlık, genelde bahçedeki yabani otları temizleyen kişinin işidir. Bunu Darre şöyle anlatmaktadır:

"Bir bahçedeki bitkileri kendi haline bırakan kişi, bir süre sonra şaşkınlıkla görecektir ki, bahçeyi yabani otlar kaplamış, bitkilerin temel özellikleri bile değişmiş. Eğer bu bahçede bitki yetiştirmeye devam edilecekse, başka bir deyişle eğer bahçe doğal güçlerinin acımasız hükmünden kurtulmak istiyorsa, o zaman bir bahçıvanın biçim verici iradesi gerekecektir. Bahçıvan, bitkilerin yetişmesi için uygun koşulları hazırlayarak, zararlı etkileri uzaklaştırarak ya da her ikisini birden yaparak, bakılması gereken şeylere özenle bakar ve onları gıda, hava, ışık ve güneşten yoksun bırakan zararlı otları acımadan öldürür...Buradan şu gerçeğe ulaşıyoruz: Yetiştirme sorunu siyasal düşünce için yabana atılacak bir şey değildir, aksine bütün mülahazaların merkezinde olmalıdır... Hatta şunu diyebiliriz: Bir halkın ruhsal ve ahlaki dengeye ulaşabilmesinin tek koşulu, kültürünün tam merkezine iyi tasarlanmış bir yetiştirme planının konmasıdır..." (Darre 1978:115)

Stalin döneminde siyasi muhalifleri tasfiye etmede kullanılan ideolojik siyasi yöntemlerden biri, genelde “halk düşmanı” kavramı idi. “Halk düşmanı” kavramı, Sovyetler Birliği kurulduğu günden itibaren mevcut bir yöntemdir. Bu kavramın oluşmasını bir tek Stalin’e atfetmek doğru olmaz. Sovyetler’in ilk günlerinden itibaren devrime karşı suçlar nedeniyle çoğu insan yargılandı. Yine de bu kavram, halk arasında korku sembolü olarak bilinmemişti. Daha çok hukuki ağırlıktaki terim olarak mahkeme etrafında dolaşıp duruyordu. Ancak Stalin döneminde bu kavram, adeta bir kampanya şekline dönüştü ve büyük bir boyut kazandı, diyebiliriz. “Halk düşmanının babası”, “halk düşmanının kardeşi”, “halk düşmanının arkadaşı” gibi insanlara korku veren sözler o dönemde yaşayan insanların dilinde çok uzun zamana kadar kullanılmıştı.

Bu kavramın Stalin döneminde işlevsel hale gelmesini anlamak için modern devletin doğasındaki “toplum mühendisliği” anlayışını ortaya çıkarmak gerekir. Başka bir deyişle, “bahçıvanın” rolünü üstlenen devlet, iyi bir toplum veya sağlıklı bir toplum vizyonundan yola çıkarak son amaca ulaşmak ister. Rasyonel uygulamalar aracılığıyla veya salt aklın mantıksal rehberliğinde toplumsal sorunların nihai çözüme kavuşturulabileceği inancı, bütün araçların kullanılmasına meşruiyet sağlar. Toplum mühendisliğinin esas aktörlüğünü üstlenen devlete ışık tutan modern bilim, ahlâki meşruiyetten muaf tutulmaktadır. Çünkü aklın “yanılmazlığı” sorgulanamaz. Gerek Stalin’in gerek Hitler’in totaliter sistemlerini bir tek şahsın keyfiliğine atfederek işin kolayına kaçmak, sistemin doğru anlaşılmasını sağlayamaz. Stalin, beyinsiz bir despot değildi. Onun ısrarla savunduğu meşhur tezi şuydu: **“Rusya, Sosyalizm yolunda ilerledikçe sınıf çatışmaları daha da keskinleşecek ve “sınıf düşmanları” daha tehlikeli hale gelecektir”**. Nazilerin, ölmüş Yahudi bedenlerinden sabun yapan ekonomik zihniyeti, Stalin sisteminin de temel özelliği idi. Sonraki bölümlerde işleyeceğimiz çalıştırma kampları, esas olarak iki fonksiyonu yerine getirmekteydi. Birincisi, “yabani otlar” sayılan rejim karşıtlarını cezalandırmak, ikincisi ise cezalıların bedava işgücünü rasyonel bir şekilde örgütleyerek Sovyet sanayi devriminin oluşumunu hızlandırmak idi. “Bahçıvanlık” fonksiyonunun teknik açıdan nasıl uygulandığını anlamak için Stalin’in 20 Ocak 1939’da İl ve Bölge Komite sekreterlerine, Cumhuriyet Komünist Parti Merkez Komitelerine, İçişleri Halk Komiserliği örgüt başkanlarına gönderdiği şifreli telgraf oldukça önemlidir. Telgraf şunları ifade ediyordu:

“Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi açıklar ki; NKVD (İçişleri Komitesi) uygulamalarına fiziksel baskı yöntemlerinin uygulanması, Merkez Komitesinin iznine uygun olarak 1937’den beri serbesttir... Bilinir ki, bütün burjuva istihbarat servisleri sosyalist proletaryanın temsilcilerine fiziksel etki gösteren yöntemler kullanıyorlar ve bu yöntemleri en rezil biçimiyle kullanıyorlar.

Sosyalist İstihbarat Servisi, işçi sınıfının ve kolhozların öldürücü düşmanlarına, çılgın burjuva ajanlarına karşı niçin daha insancıl olması gerektiği hususunda sorunlar var. Merkez Komitesi, fiziksel baskının hem uygun hem hak verilebilir bir yöntem olarak hala zorunlu olarak kullanılması gerektiğini kabul eder.” (Kruçev 1954:7)

Sovyet Cezalandırma Sistemi ve Çalıştırma Kampları

Sovyet cezalandırma sisteminin kendine has özellikleri vardır. Bunlar belki totaliter devletin en önemli belirtileridir. Bu hapishaneler, aynı zamanda insanların hatıralarında devlet terörünün sistemli bir şekilde yapılan yerleri olarak kalmıştır. Hapishane sisteminin kuruluşu ve fonksiyonları, bize belli bir ölçüde terörün mekaniğini açıyor ve sonuçlarını anlamamıza yardımcı oluyor. Aleksandr Soljenitsin'e göre devlet terörünün uygulanmasında GULAG, sembol niteliktedir. Bazı yazarlar, GULAG'ın baskıcı Sovyet rejiminin en temel kuruluşlarından biri olduğunu dile getirmekle birlikte baskı rejimini sürdürmede GULAG'ın dışında da sistemler geliştirildiğini ifade etmektedir. (Soljenitsin www.memo.ru)

Sovyet hapishaneleri ve kamplarının sistemini araştırmak için tarihsel gelişime dikkat edilmelidir. Yapılan bilimsel araştırmaların gösterdiği sonuç şudur: Sovyet hapishane ve kampları ekonomik büyümeyle paralel olarak ele alınmıştır. (Svod Zakonov Rossiskoi İmpirii 1911:225-256) Bu araştırmalardan bizim dikkatimizi çeken Sovyet çalışma kamplarıdır (GULAG kampları). Bu kamplar nasıl bir şekilde çalışmıştır? Kaç insan bu kamplarda ölmüştür? Bu kampları diğer hapishanelerden ayıran özellikler nedir?

Sovyetler Birliği'ndeki GULAG kampları hakkında yapılan tüm araştırmalarda fark edilen bir özellik, araştırmacıların NKVD (İçişleri Komitesi) ve KGB arşivlerini güvenilir bulmamasıdır. Şimdiye kadar yaşamakta olan tanıkların da şahitliği bu belgelerle çelişkilidir. N. Ohotin ve A.Roganskiy'ye göre, GULAG kamplarının kurulması, bedava işgücü ve zorunlu emeği sanayi bölgelerinde yoğunlaştırma amacını taşımaktadır. 1923-1960 yıllarında Sovyetler Birliğinin sanayi bölgelerinde 500'ün üzerinde kurulan çalışma kampları hakkında araştırma yapan bu yazarlar, kampların Stalin dönemindeki ekonomik ve sınıf büyümede büyük payı olduğunu vurgulamaktadır. Aynı fikri araştırmacı yazar Evgeniy Suhov da paylaşmaktadır (Suhov 1999: 27). Sovyet cezalandırma sistemi o dönemdeki NKVD'ya (İçişleri Komitesi) bağlı kuruluşlardan oluşmuştur. Çarlık Rusya döneminde tüm hapishaneler Adalet Bakanlığı bünyesindeki Hapishaneler Merkez Yönetimi'ne bağlıydı. Ekim Devrimi gerçekleştikten sonra Hapishaneler Merkez Yönetimi tasfiye edildi ve bu kuruluş yeniden kurulan Adalet Komisaryatı'na devredildi. Adalet Komisaryatı'nın bünyesinde hapishaneler yönetimi, Cezalandırma Merkez Yönetimi olarak tekrar kuruldu. Cezalandırma Merkez Yönetimiyle paralel

olarak siyasi tutuklular için Olağanüstü Genel Kurul bünyesinde “Özel Bölüm” adı altında yeni bir kuruluş oluşturuldu. Bu kuruluş, aynı zamanda askeri tutuklular için de kullanılmaya başladı. İstatistiksel verilere göre 1918 yılının başında bu kamplarda 200.000 civarında I Dünya Savaşı askeri tutuklusu olduğu kayıtlara geçmiştir. (Kizilov 1965:55) Mayıs 1920’den itibaren NKVD bünyesi dışında “Zorunlu Emeğin Genel Yönetimi” kurulmuş ve bu kuruma bağlı kamplar kurulmaya başlamıştır. Hatta bazı NKVD kayıtlarında “İşgücü Kampları” tabiri de kullanılmıştır (Smirnov 2000: 6).

1919-1922 yıllarında NKVD ve Olağanüstü Merkez Kurulu bir kurum olarak çalıştı. Bu kuruluşların başına çok meşhur bir isim, Dzerjinsky geldi. Böylece 1919 yılında cezaevleri üç kuruluş altında toplanmıştı, NKVD, Zorunlu Emeğin Genel Yönetimi (ZEGY), Olağanüstü Genel Kurul; ayrıca bunların bünyesinde Genel Ceza Organları ve Adalet Halk Komiserliği de mevcuttu (Smirnov 2000: 7).

Bolşevik Hükümetin kararıyla politik suçlular, diğer suçluların cezaevlerinden ayrıldılar. NKVD ve ZEGY cezaevlerinde politik suçlular, Adalet Halk Komiserliği Merkez Ceza Organı cezaevlerinde ise diğer suçlular tutuldu. Bu dönemde Ceza Yasası mevcut değildi. Politik suçları diğer suçlardan ayırma yetkisi Devrim Komitesi ve Olağanüstü Komite üyelerine verildi. Bunların çoğu eğitimsiz insanlardı. Örneğin, tramvaya biletsiz bindiğinden dolayı birisini politik suçlu olarak suçlamışlardı (Smirnov 2000: 8). 1920’den itibaren NKVD ile Adalet Halk Komiserliği arasında komiteler arası bürokratik rekabet yaşanmıştır. Bu rekabet sonucunda bütün cezaevleri yavaş yavaş NKVD yetkisi altına toplanmaya başlamıştır.

Cezaevlerindeki tutukluların çalıştırılması çok büyük bir önem arz etmiştir. Çünkü ülkedeki ekonomik sıkıntılar, artan işsizlik, iç savaş ve diğer koşullar tutukluların çalıştırılmasını ve ZEGY cezaevlerinin çoğaltılmasını öngörmüştür. Cezaevlerindeki durum çok acı verici durumdaydı. Tutukluların çoğu açlıktan ölüyorlardı. Örneğin 1920 yılında cezaevlerindeki tutukluların %2’si, 1921 yılında %55’i, 1922 yılında ise %78’i çalıştırılmıştır (Kizilov 1969: 64).

1923 yılının başından itibaren cezaevleri sisteminde kurumsal değişiklikler yaşandı. Ülkedeki bütün cezaevleri NKVD yönetimine verildi. NKVD bünyesinde iki cezaevleri kurumu oluşturuldu. Birincisi, Gubernyalar Cezaevleri Yönetimi (GCY); ikincisi, Devlet Cezalandırma Yönetimi (DCY); DCY cezaevleri siyasi tutuklular için oluşturuldu (Smirnov 2000: 9).

Bu değişiklikler de çok sürmedi. 1923 yılında DCY’ler NKVD bünyesinden ayrıldı ve OGPU (Devlet Politik Yönetim Birliği) adı altında doğrudan Halk Komiserleri Konseyi’ne (Hükümet) bağımlı bir organ olarak tekrar teşkilatlandı. Böylece OGPU kampları sadece Halk Komiserleri Konseyine bağımlı, tamamen otonom bir kurum haline dönüştü (Kizilov 1969: 65).

Cezaevlerindeki tutukluları çalıştırma işi bir türlü iyiye gitmedi. Mesleki açıdan yetersizlik ve eğitimsizlik, tutukluların sanayi bölgelerinde çalıştırılmasında hemen başarılı sonuçlar alınmasını engelledi. 1926 yılında cezaevlerindeki tutukluları ormanlarda ağaç hammaddesini hazırlama işlerinde istihdam etmeyi öngören Hükümet kararı alındı. 1927 yılından itibaren uzman işgücünün çok kıt olduğu Orta Asya'daki demir yolu ve diğer sanayi merkezlerinin inşaatında istihdam edilmeye başladı. Fakat işin bir ilginç tarafı 1927 yılındaki "Beş Yıllık Plan'da" cezaevlerindeki tutukluların emeğini kullanmayla ilgili planlar bahis mevzu olmamıştır. 1928 yılından itibaren cezaevlerinin çoğu çalıştırma kamplarına dönüşmüştür. (Kizilov 1969:69) 1930 yılında bu tip çalıştırma kamplarında 630 bin 108 tutuklu bulunmuştur (Smirnov 2000: 11).

Temmuz 1929'da hükümet tarafından OGPU bünyesindeki çalıştırma kamplarındaki mahkûmların istihdam edilmesini daha da verimli hale getirmek amacıyla üç yıldan uzun süre ceza alanların OGPU çalıştırma kamplarına gönderilmesi kararlaştırıldı. NKVD hapishanelerine ise ufak suçlarla hapse girenler bırakıldı (Smirnov 2000: 11).

Çalıştırma Kampları Genel Yönetimi'nin Kurulması (GULAG)

30'lu yıllardan itibaren Sovyet cezaevlerinde sistematik ve kurumsal reformlar hâlâ devam etmekteydi. Artık ülke eskisi gibi değildi. Sanayide büyük sıçramalar ve köylerde kollektifleştirme yaşanıyordu. 20'li yıllarda iç savaştan dolayı üretim azalmıştı. Devlet eski büyük burjuvaların yerini alabilecek kadar güçlü değildi. Dolayısıyla işsizlik oranı çok yüksek idi. Böyle olması cezaevlerindeki tutukluların işgücünü verimli bir şekilde kullanmaya imkân vermiyordu. Fakat 30'lu yıllarda bu tablo değişti. Sanayinin gelişmesi ve üretimin artması yeni işgücünü icap ettirdi. Artık cezaevlerindeki tutukluların emeğini kullanma meselesi gündemi ciddi bir şekilde belirlemekteydi. 1929 yılında Hükümet "Cezaevlerindeki Tutukluların İstihdam Edilmesinin Meseleleri" hakkında yeni bir karar kabul etti. Artık ülkedeki tüm cezaevleri OGPU ve NKVD bünyesinde toplanmıştı. (Smirnov 2000:18) 21 Nisan 1930 yılında Halk Komiserleri Konseyi "Çalıştırma Kamplarının Meseleleri" adlı yeni karar aldı. Büyüyen Sovyet Ekonomisi gün geçtikçe yeni işgücüne ihtiyaç duydu. Çalıştırma kampları sisteminin geliştirilmesi sanayi merkezlerinin işini görüyordu. 25 Nisan 1930 tarihinde hükümetin kararıyla Çalıştırma Kampları Genel Yönetimi (GULAG) kuruldu. (Smirnov 2000:21) GULAG, NKVD bünyesindeki Zorunlu Emeğin Genel Yönetimi (ZEGY) altyapısında kurulmuştu

1931 yılında Sovyetler Birliği'nde Belomor – Baltık Kanalı İnşaatı gibi askeri stratejik önemi büyük olan ve süratli bir şekilde bitirilmesi öngörülen muazzam bir proje başlatıldı. Planlanan sürede bitirmek için işgücünü buraya yoğunlaştırmak icap etti ve GULAG kamplarındaki mahkûmların istihdam edil-

mesine karar verildi. Bu kanalın inşaatı tümüyle GULAG'a verildi ve GULAG'a kendi imkânlarını ispatlayacağı zaman gelmişti. 1931'e kadar GULAG kamplarındaki işgücü ülkedeki sanayi merkezlerinin ihtiyaçlarına göre seferber ediliyordu. Fakat 1931'den itibaren bu husus değişti, artık kamplar bizzat üretim merkezleri haline dönüşmeye başladı. Örneğin Belomor – Baltık Kampı'nda (Belbaltlag) 1932 yılının sonlarına doğru tam 107.900 mahkûm toplanmıştır (Şkapov, www.memo.ru).

OGPU ve GULAG kamplarının başarıları yeni açılımlara imkân verdi. Kamplardaki çalışmalara ihtiyaç duyulan uzman kadrolar, OGPU'nun alın teriyle kamplara seferber edildi ve gerekli kadrolarla donatıldı. 1932 yılında yeni bir proje olarak Baykal – Amur demir yolu inşaatı ortaya çıktı. Bu iş için de OGPU ve GULAG kamplarının seferber edilmesi kararlaştırıldı. İnşaat bölgesinde yeni kamp BAMLAG (Baykal – Amur Kampı) kuruldu. (Şkapov www.memo.ru) Ocak 1933 yılındaki istatistiksel verilere göre GULAG kamplarındaki tutukluların %81'i sanayi merkezlerinde çalıştırılmış, %11'i diğer alanlarda çalıştırılmış, ancak %8'i hiç çalıştırılmamıştır. GULAG raporlarında bu rakam (%8), kamplar için çok ağır bir yük olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı Merkez Komitesi OGPU kamplarına, yaşlı ve engellilerin emeğini rasyonel bir şekilde kullanmayla ilgili buyrukları sürekli göndermişti. Bu rakamlar kamplardaki ölü sayılarına da yansımış. Örneğin 1931 yılında kamplardaki tutukluların ölü sayısı genel sayının %2,9'u olmuş, 1933 yılında ise bu rakam %15'e yükselmiştir. Özellikle Vişersky Kampında 1933 yılında ölü sayısı tutukluların %34.6'sını oluşturmuştur (Şkapov, www.memo.ru).

Kamp Endüstrisi ve GULAG'ın Başarıları

1932 yılında hükümet tarafından yapılan teftiş sonucunda BAMLAG'ta planlanan işlerin %100'ünün yerine getirildiği belli oldu. Orman işlerindeki birkaç kamp dışında GULAG'ın tüm kamplarında planlar yerine getirildiği hükümet tarafından takdirle onaylandı ve çalışma kamplarını ekonominin ve üretimin vazgeçilmez parçası haline getirmeye yönelik çalışmalar daha da geliştirilmeye başlandı. 1932 yılında OGPU, “kamp üretimi mekanizmasını” geliştirerek “Dalstroy İnşaatı” için Kuzey Doğu Kamplarını kurmaya başladı. Örneğin Moskova-Bolga Kanalı inşaatı için Dimitrevsky Kampı bu yıllarda oluşturulmuştur. Aralık 1932'den itibaren OGPU kamplarındaki mahkûmların sayısının hızla artmaya başladığı görülmektedir. (Şkapov, www.memo.ru)

Parti Merkez Komite'sinin GULAG kamplarındaki işgücünü kullanmadaki istekleri anlaşılır idi. Çünkü gerek Baykal – Amur demir yolu inşaatı, gerek Dalstroy inşaatları, gerek TransSibir demir yolu inşaatları ülke için askeri ve stratejik açıdan çok önemli sayılırdı. Özellikle orman sanayisi o dönemde ülkenin esas ihracat sektörü idi ve sanayinin hızlı modernleşmesi için üretimin artırılması gerekirdi. Talep gittikçe artmaktaydı. 1931-1932 yıllarında Mançurya'yı Japonların işgal etmesi, Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmını ve

Sibirya'yı Uzak Doğu bölgesi olan Vladivostok'a bağlayan demiryolu hattının kesilmesine neden oldu. Bu durumda Vladivostok'taki Pasifik Deniz Kuvvetlerini ülkenin diğer kısmına bağlayan Baykal – Amur demir yolu hattı inşaatının hızlandırılması gerekirdi. Yükselen Japon tehdidi Uzak Doğu'daki kampların oluşturulmasını hızlandırdı. Bazı devlet adamlarının 30'lu yıllardaki çalıştırma kamplarının çoğaltılması ile ilgili ilginç bir yaklaşımı vardı. Onların tezlerine göre çok hızlı ve gayri ihtiyari bir şekilde seferber edilebilecek işgücüyle ülkenin yükselen ekonomisinin taleplerini karşılamak mümkün idi. Bu yüzden toplama kamplarının mümkün oldukça ihtiyaçlara göre çoğaltılması Parti Merkez Komitesi'nin işine geliyordu (Şkapov, www.memo.ru). Bu mesele Rusya'da hâlâ çok tartışılan bir konudur ve biz de bu tezin gerçeklere daha uygun olduğunu düşünmekteyiz.

30'lu yıllarda GULAG kamplarının sanayinin ve ekonominin gelişmesindeki çok verimli göstergeleri ceza yasalarındaki değişikliklere de neden oldu. GULAG kamplarına göndermeyi öngören suçların sayısı gittikçe arttı. Artık GULAG kampları ülkedeki cezaevlerinin çekirdeğini oluşturuyordu.

1 Ocak 1934 tarihinde GULAG'ın doğrudan yönetiminde 14 tane sanayi üretim kampı mevcuttu. Bu tarihte kamplardaki mahkûmların sayısı kayıtlarda 510.309 olarak geçmiştir. Yani 1929 yılıyla kıyaslandığında 23 kat fazla (Smirnov 2000:14).

Tablo 1: 11 Ocak 1935 tarihindeki GULAG kamplarındaki mahkûm sayısı ve iktisadi faaliyetleri (Garf 1992:29).

Kamp İsmi	İktisadi Faaliyeti	Mahkûm Sayısı
Dmitrovlag	Moskova-Bolga Kanalı inşaatı	192.649
Bamlag	Baykal-Amur demir yolu inşaatı	153.547
Belomor-Baltiyskiy Fabrikası Kampı	Belomor-Baltiyskiy Kanalı inşaatı ve inşaat malzemeleri üretimi	66.444
Siblag	Kuzbas Şahtalarında kömür üretimi	61.251
Dallag	Voloçevka-Komsomolsk demir yolu inşaatı	60.417
Svirlag	Leningrad ağaç üretimi	40.032
Sevvostlag	Uzak Doğu inşaatları	36.010
Temlag Mordova Özerk Cumhuriyeti	Moskova orman ve ağaç endüstrisi	33.048
Sazlag (Orta Asya)	Çirçik tekstil üretimi	26.829
Karlag	Hayvancılık (Kazakistan)	25.109
Uhtpeçlag	Uht-Peçorskiy'de kömür ve petrol üretimi	20.656
Prorvlag (Astrahanlag)	Balık ürünleri üretimi	10.583
Sarovskiy Lager	Ağaç ve kâğıt üretimi	3.337
Vaygaçlag	Platin üretimi	1.209
Ohuçlag	Otoyol inşaatı	722
Kamplara doğru yolda olanlar		9.756
Toplam		741.599

Burada belirtilmesi gereken bir husus daha vardır: GULAG kampları, Sovyetler Birliği'ndeki bütün ceza evlerini oluşturmuyordu. Bu kamplar dışında NKVD Kolonileri ve hapishaneleri de mevcuttu. Hapishaneler hariç koloniler ve çalıştırma kampları sanayi merkezlerinde hem cezalandırma hem bedava işgücü olarak çalıştırma amacıyla kurulmuştur. Bir diğer husus da yukarıdaki tabloda NKVD arşivlerinden alınan istatistik kaynakların gösterilmiş olmasıdır. Fakat Rusya'da araştırmacıların bir kısmı NKVD arşivlerinin ve kayıtlarının güvenilir olmadığını öne sürmektedir. Özellikle GULAG kampları büyük çoğunluğu siyasi mahkûmlardan oluştuğu için bazı kayıtların doğru yapıldığından şüphe edilmektedir. Ayrıca o dönemde "halk düşmanı" diye hiç sorgu sualsiz, mahkemesiz idam edilenler veya kayıp olanların sayısı çoktur. Kayıp olan insanların nerelere götürüldüğü uzun zaman gizli tutulmuştur. Soljinitin gibi bazı yazarlar GULAG kamplarında 15 milyon civarında mahkûmun çalıştırıldığını öne sürmektedir. Oysa NKVD arşivlerinden alınan sayı 1 Ocak 1939 tarihi itibarıyla 1.317.195 olduğunu göstermektedir. Arada çok büyük bir fark vardır. Çoğu yazar, Solenitsin'in verdiği sayıyı abartılı bulmakta, ancak NKVD kayıtlarını da güvenilir bulmamaktadır (Şkapov, www.memo.ru).

Stalin döneminde, GULAG kamplarındaki mahkûm sayısının azami rakamı 2.760.000, 1953 yılında kaydedilmiştir. O dönemde Sovyetler Birliği'nin nüfusu 178.547.000 olmuş. Yani 100 bin insana 1.546 mahkûm denk gelmektedir. Tabii bu NKVD verileridir. Gerçek verilerin ne kadar olduğu belli değildir. (Şkapov, www.memo.ru).

OGPU'nun diğer kampları da dolaylı olarak GULAG'a bağlı idi. GULAG kamplarında ihtiyaç duyulduğunda yönetimin talebiyle gerekli uzman mahkûmlar ve diğer mahkûmlar doğrudan GULAG'a yollanıyordu. Böylece yavaş yavaş kampların coğrafik yerleşim şekli de değişmeye başladı. Kamplar büyük sanayi şehirlerinin yanına taşındı veya yeniden kuruldu. Örneğin, 1931 yılında Svirskiy kampı Leningrad'ın 200 kilometre yakınında, Temnikovskiy kampı ise Moskova'nın 400 kilometre yakınında kuruldu. Sonra yine Moskova civarında Temnikovskiy kampı kuruldu. 1934 yılında bu üç kampta bütün GULAG kamplarındaki mahkûm sayısının %30'u mevcuttu. (1 Ocak 1934 yılında 157.845 mahkûm). (Şkapov, www.memo.ru) Böylece istatistiksel verilere göre GULAG ve GULAG'ın Birleşmiş Cumhuriyetlerdeki benzeri kuruluşu olan GUYİTU'larda 1933 yılında tam bir milyonun üzerinde mahkûm çalıştırılmıştır (Şkapov, www.memo.ru).

1937 yılından itibaren GULAG sistemi yeni bir döneme ayak bastı. İktidar acımasız bir şekilde kitlesel terörü başlattı. Sadece idam edilenlerin sayısındaki artış bile insanı şaşkırtıyordu. 1936 yılında 1.118 idam cezası infaz edilirken bu rakam 1937 yılında 353.074 olarak yükseliş kaydetti. 1 Temmuz 1937 ve 1 Nisan 1938 tarihleri arasında 800.000 civarında yeni mahkûm GULAG'ın çalıştırma kamplarına getirildi ve bu kamplardaki mahkûm sayısı 2.000.000'u aştı. Böylesine bir ani sıçrama GULAG kamplarının yönetimini

bile şaşırtmıştı. Bunca çok sayıdaki insanı kamplara yerleştirme ve onları verimli bir şekilde istihdam etmeyi organize etmede GULAG yönetimi zorlanmaya başladı. (Şkapov, www.memo.ru)

Tablo 2: GULAG kamplarındaki siyasi mahkûmların sayısı; devrim karşıtları ve diğer halk düşmanları (Garf 1992:47).

Yıl	İdam Edilenler	Kamplar, Koloniler ve Hapishanelerde Cezalandırılanlar	Sürgün Edilenler	Çeşitli Şekilde Cezalandırılanlar	Cezalandırılanların Toplam Sayısı
1921	9 701	21 724	1 817	2 587	35 829
1922	1 962	2 656	166	1 219	6 003
1923	414	2 336	2 044		4 794
1924	2 550	4 151	5 724		12 425
1925	2 433	6 851	6 274	437	15 995
1926	990	7 547	8 571	696	17 804
1927	2 363	12 267	11 235	171	26 036
1928	869	16 211	15640	1 037	33 757
1929	2 109	25 853	24 517	3 741	56 220
1930	20 201	114 443	58 816	14 609	208 069
1931	10 651	105 683	63 269	1 093	180 696
1932	2 728	73 946	36 017	29 228	141 919
1933	2 154	138 903	54 262	44 345	239 664
1934	2 056	59 451	5 994	11 498	78 999
1935	1 229	185 846	33 601	46 400	267 076
1936	1 118	219 418	23 719	30 415	274 670
1937	353 074	429 311	1 366	6 914	790 665
1938	328 618	205 509	16 842	3 289	554 258
1939	2 552	54 666	3 783	2 888	63 889
1940	1 649	65 727	2 142	2 288	71 806
1941	8 011	65 000	1 200	1 210	75 411
1942	23 278	88 809	7 070	5 249	124 406
1943	3 579	68 887	4 787	1 188	78 441
1944	3 029	73 610	649	821	75 109
1945	4 252	116 681	1 647	668	123 248
1946	2 896	117 943	1 498	957	123 294
1947	1 105	76 581	666	458	78 810
1948		72 552	419	298	73 269
1949	8	64 509	10 316	300	75 125
1950	475	54 466	5 225	475	60 641
1951	1 609	46 142	3 425	599	54 775
1952	1 612	25 824	773	591	28 800
1953	198	7 894	38	273	8 403
Toplam	799 455	2 634 397	413 512	215 942	4 060 306

Bu tabloda görüldüğü gibi resmi kayıtlara göre Stalin döneminde siyasi olarak idam edilenler, kamplarda çalıştırılanlar, sürgün edilenler ve diğer türlü cezalandırılanların toplam sayısı 4 milyon 60 bin 306 olarak NKVD arşivlerinde kayıt edilmiştir.

GULAG kamplarında devrim karşıtı suçlarla cezalandırılanların oranı (Dugin 1999: 23).

Yıl	Toplam mahkûm sayısı	Toplam mahkûm sayısına oranı %	Yıl	Toplam mahkûm sayısı	Toplam mahkûm sayısına oranı %
1934	135 190	26,5	1944	268 861	40,7
1935	118 256	16,3	1945	289 351	41,2
1936	105 849	12,6	1946	333 883	59,2
1937	104 826	12,6	1947	427 653	54,3
1938	185 324	18,6	1948	416 156	38,0
1939	454 432	34,5	1949	420 696	34,9
1940	444 999	33,1	1950	578 912	22,7
1941	420 293	28,7	1951	475 976	31,0
1942	407 988	29,6	1952	480 766	28,1
1943	345 397	35,6	1953	465 256	26,9

Bu durumda, GULAG yönetimi, ilk aşamada yedi tane ağaç endüstrisini kapsayan orman kampı kurdu ve bu kamplara 80 000 mahkûm yerleştirildi. Ardından altı tane daha kuruldu. Bu kampların çoğu Rusya'nın Avrupa kısmındaki orman bölgelerine ve Sibirya'da kuruldu. Orman kamplarının ilk etapta kurulmasının anlamlı nedenleri vardı. İlk olarak ağaç ihracatı Sovyet ekonomisinin önemli sahası idi. İkinci olarak ormanlarda kamplar kurmak diğer yerlerle kıyaslandığında daha ucuz ve kolay idi. Çünkü kamplar için gerekli inşaat malzemesi daha ucuza mal oluyordu. Böylece orman endüstrisi GULAG'ın iktisadi faaliyetlerinin en önemli kısmını teşkil etmeye başlayacaktı (Şkapov, www.memo.ru).

Stalin döneminde kurulan bu orman kampları, Sovyet İçişleri Komitesi (NKVD)'nin ekonomik açıdan en başarılı projelerinden oldu. GULAG'ın yönetimindeki bu zorunlu çalıştırma kampları 1960'lara kadar ucuz veya bedava işgücünün istihdam edilmesini sağladı, diğer taraftan halk düşmanları" denilen, fikri bakımdan "uyum sağlayamayan zararlı şahıslar"ın cezalandırılmasında faaliyet gösterdi.

GULAG'ın orman kamplarının dışında 1937-1938 yıllarında yine dokuz tane kamp sıfırdan inşa edilmeye başladı. Bu kamplar deniz, kara ve hava kuvvetleri inşaatları, demir yolu ve otoyol inşaatları ve elektrik santralleri inşaatlarındaki devlet planlarının yerine getirilmesini sağlamak için kuruldu. Bu dokuz kamp, 1937-38'lerde kurulan diğer orman kamplarına göre pek verimli olmadı. Yani planlandığı gibi tam kapasitede çalışmadı ve öngörülen

rakamları elde edemedi. Diğer taraftan bu kamplara devlet tarafından yeterince para tahsis edilemedi (Şkapov, www.memo.ru).

1937 yılında GULAG kamplarındaki mahkûm sayısının artışı kampların reorganize edilmesini gerektirdi ve kamplar muazzam bir şekilde genişletilmeye başladı. NKVD'nin esas sanayi merkezleri sayılan Bamlag, Dallag, Siblag, Sevlag gibi kamplar öylesine büyüdü ki adeta yeni şehirler meydana gelmiş gibi idi. Örneğin, Bamlag'ta 1938 yılında 268.637 mahkûm, Dallag'ta ise 157.375 mahkûm mevcuttu. Artık GULAG'ın çalışma kampları eskisi gibi tek profilli değil, çok amaçlı hizmetler yapmaya yönelikti. Bazı kamplar hem demir ve otoyol inşaatı, hem maden sanayisi, hem ziraat hizmetleri, hem petrol sanayisi hizmetlerini sunuyordu. Bunlardan biri de Dallag idi. Bazı kamplar ise aşırı bir şekilde büyüdüğünden dolayı birkaç kampa bölündü (Şkapov, www.memo.ru).

1939 yılında çalışma kamplarının aşırı büyüklüğünün verimsizliği ortaya çıktı. Bundan sonra bütün büyük kamplar dar bir uzmanlık alanına göre parçalanıp bölündü. Artık çalışma kampları çok profilli üretim amacıyla değil, net bir uzmanlık alanında üretime katkıda bulunmaya başladı. Eski büyük kampların yerini küçük kamplar almaya başladı. Bu reformda istisna olan bir tek Bamlag vardı. Baykal – Amur demir yolu inşaatı XX. yüzyılda gerçekleşmiş olan en büyük projelerden biridir. Bunun inşaatı muazzam bir işgücünü gerektirdiği için Bamlag bölünmeden eski halinde kaldı. Fakat kamptaki işgücünü verimli bir şekilde istihdam etmek ve üretimi artırmak amacıyla emeğin niteliklerine göre birkaç uzmanlaştırılmış bölüm Bamlag bünyesinde oluşturuldu (Şkapov, www.memo.ru).

1938 yılının ilkbaharından itibaren GULAG bünyesinde ilk uzmanlaştırılmış işletme yönetimleri kurulmaya başladı. Toplam GULAG'ta 42 ayrı bölüm oluşturuldu. Bunun içinde dokuzu saf iktisadi sanayi üretim bölümleri idi. (Örneğin bunlardan; Ağaç Üretimindeki Kamplar Yönetimi, Ziraat Üretimindeki Kamplar Yönetimi, Demir Yolu Malzemeleri Üretimindeki Kamplar Yönetimi, Demir Yolu İnşaatındaki Kamplar Yönetimi, Enerji Santralleri İnşaatındaki Kamplar Yönetimi, Deniz İnşaatlarındaki Kamplar Yönetimi, Su Enerjisi Kampları Yönetimi, Renkli Metal Üretimi Kampları Yönetimi, Kâğıt Üretimi Kampları Yönetimi vb.) (Şkapov, www.memo.ru).

Sovyetler Birliği'nde 1938 yılında 50, 1939 yılında 58, 1940 yılında ise 70 Çalıştırma Kampı mevcuttu (Şkapov, www.memo.ru). Bütün bunlardan sonra, Sovyet Çalıştırma Kampları sistemi yavaş yavaş iflas etmeye başladı. Bunun nedenlerini yazarlar farklı açılardan açıklamaktadırlar. Kamp sistemini yöneten İçişleri Bakanlığına bağlı Devlet Kamplar Yönetimi GULAG'ın hem cezalandırma hem de Sovyet ekonomik üretiminin esasını teşkil eden iktisadi fonksiyonları aynı anda başarıyla yerine getirememesinde arayanlar vardır. Özellikle

kamplardaki üretimi verimli bir şekilde organize etmede büyük sıkıntılar yaşandığı bilinen bir gerçektir. Bedava işgücünü ülkedeki en ağır işlere ağır şartlarda kullanarak da olsa üretimi verimli halde organize edememe veya GULAG'ın başarısızlığını en azından ekonomik açıdan sorgulama tartışılan bir konudur. Tabii o kamplarda (ekseriyeti siyasi mahkûmlardı) bütün haklarından mahrum olarak acımasız bir şekilde cezalandırılan ve istihdam edilen milyonlarca Sovyet vatandaşının hali Stalin baskısının tartışılmaz bir başarısızlığıdır. Rus araştırmacılar da bu konuda hemfikirdir diyebiliriz.

1 Nisan 1940 tarihindeki GULAG kamplarındaki cezalılardan işlediği siyasi suçlar ve oranı (Dugin 1999: 25).

Suç türü	Mahkûmların sayısı	%
Devrim karşıtı suçlar	417 381	32,87
Bunun içinde:		
Troçkistler, Zinovyevçiler, sağcılar	17 621	1,39
Vatana ihanet	1 473	0,12
Terör	12 710	1,00
Sabotaj	5 737	0,45
Casusluk	16 440	1,29
Baltalama	25 941	2,04
Devrim karşıtı örgütlere öncülük etmek	4 493	0,35
Sovyetler Birliği'nin aleyhinde propaganda	178 979	14,10
Diğer devrim karşıtı suçlar	133 423	10,51
Vatan hainleri ailesinin üyeleri	13 241	1,04
Bilinmeyenler	7 323	0,58

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında GULAG Kampları.

II. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında kamplar sistemindeki kriz daha da derinleşmeye başladı. Askeri-teknolojik üretimin artırılması gerekiyordu. Bu durumda hiyerarşik bir şekilde yönetilen GULAG kampları üretim şeklini hızla değiştiremiyordu. Kamplar sistemindeki üst kurumlarda tekrar kurumsal reorganize çalışmaları lazımdı. Devletin iki seçeneği vardı, biri; GULAG'ın bazı sanayi üretim kamplarını NKVD bünyesinden çıkarıp Halk Komitesi'nin yetki alanına devretmek veya GULAG'ı NKVD bünyesinden alıp ayrı bir Halk Komitesi olarak tekrar yapılandırmak idi. Reformlar bunların ikincisine göre yapıldı. Ancak sistemdeki kriz giderilemedi. Çünkü kamplardaki işgücü kitlesi aynı zamanda cezalandırılmakta olan mahkûmlar olduğu için bu iş NKVD'dan tamamen ayıramayacaktı. Bu yüzden bazı yetkililer reformun ta baştan NKVD'dan başlaması gerektiğini öne sürdü (Şkapov, www.memo.ru).

3 Şubat 1941 tarihindeki SSCB Yüksek Konseyi Prezidyumu kararıyla NKVD ikiye bölündü. Bunlar, NKVD ve NKGB (Devlet Güvenliği Halk Komitesi). 26 Şubat 1941 yılında NKVD'nin ekonomik faaliyet gösteren, uzmanlaştırılmış yeni yönetimleri kuruldu. Bunlar, Su Enerjisi Yönetimi, Dağ ve

Maden Yönetimi, Demir Yolları İnşaatı Yönetimi, Sanayi Tesisleri İnşaatı Yönetimi, Uzak Kuzey İnşaatları Yönetimi, Otoyollar İnşaatı Yönetimi, Orman ve Ağaç Endüstrisi Yönetimi, Yakıt ve Enerji İşleri Yönetimi, Kuybışev Sanayi Tesisleri İnşaatı Yönetimi, Hava Limanları İnşaatları Yönetimi, Siyah Metal Üretimi Yönetimi (Şkapov, www.memo.ru). Görüldüğü gibi İçişleri Bakanlığı adeta bir Sanayi veya Ekonomi Bakanlığı görünümünü veriyor.

1941 yılında, GULAG'ta yapılan reformlar sonucunda bazı olumlu gelişmeler meydana geldi. En azından 1953'e kadar süren kamp – sanayisi sisteminin verimli bir şekilde çalıştırılması sağlanabildi. Kamplar sanayi dallarına göre uzmanlaştırılmış küçük kamplar şeklinde tekrar yapılandırıldı ve yerel kampların yönetimi eskisi gibi doğrudan GULAG'ın üst merkezindeki bürokratik kuruluşların yetkisinden alındı. Yerel NKVD kurumları artık bölge kamplarını çalıştırmada epey yetki sahibi oldu ve kampların eski özerkliği azaltıldı. GULAG'ın beceriksiz üst kuruluşları dağıtıldı ve bunun yerine durumlara göre hızlı ve etkili kararlar alabilen yerel GULAG yönetimleri güçlendirildi (Şkapov, www.memo.ru).

İkinci Dünya savaşı başladıktan sonra çalışma kampları Sovyet askerinin ihtiyaçlarına göre üretim şeklini değiştirdi. Savaş ihtiyaçlarına göre ürünler hazırlamak birinci derecede öneme sahip oldu. Ayrıca, savaş başladıktan sonra kamplardaki mahkûmların sayısında düşüşler gözlemlendi. Savaşın ilk döneminde Sovyet askerinin ağır darbe alması dolayısıyla savaşa yeni elemanlar gerektiriyordu. Bu yüzden kamplardaki çoğu tutuklular beraat etti ve savaşa gönderildi. 1941'in sonlarına kadar tam 420.000 civarında mahkûm beraat etti ve savaşa gönderildi (Şkapov, www.memo.ru).

Savaşa yeni eleman ihtiyacı gittikçe artmaktaydı. Bu yüzden kamplardaki mahkûm sayısı büyük bir hızla inmeye başladı. Örneğin 1941 yılında GULAG kamplarında 2.500.000 civarında mahkûm varken bu rakam 1943 yılında yarı yarıya azaldı. Ancak kamplara üretimi azaltmaması için merkezden talimatlar geliyordu. Bu yüzden bütün GULAG kampları gerek çalışma saatine gerek çalışma şekline önemli değişiklikler yaptı. Fakat bu değişiklikler mahkûmlar arasındaki ölüm sayısının ciddi bir oranda artmasına neden oldu. 1944 yılına doğru Merkez Komitesi yeni bir karar aldı. Artık kampların yeni bir türü daha oluşturulmaya başlanacaktı. Bu kamplarda vatan hainleri, düşmana teslim olanlar, esir düşen Alman ordusu mensupları ve diğer savaş suçlarıyla yargılananlar yerleştirilecekti. Bu kamplar NKVD ve NKGB'den ayrı olarak yeni bir halk komitesi yönetiminde kuruldu (Şkapov, www.memo.ru).

Savaş sonrası GULAG kamplarındaki askeri mahkûm sayısı hızla arttı. Savaş esirleri ve savaş suçlarıyla cezalandırılanların tahrip olan Sovyet ekonomisinin yeniden inşasında rasyonel bir şekilde kullanılmasının yöntemleri geliştirildi.

Kamp sanayi üretimi tekrar Sovyet gündemine geldi. 1946 yılında Sovyetler Birliğinde 79 çalıştırma kampının olduğu kayıtlara geçmiştir.

Savaş sonrasında Sovyet Çalıştırma kampları ve kolonilerindeki mahkûm sayısı inişli çıkışlı olarak istikrar sağlayamadı. 1950 yılında bu rakam tarihteki en azami seviyesine ulaştı; kamp ve kolonilerdeki mahkûm sayısı 2 600 000'e çıktı. Üstelik hapishanedekilerin sayısı 170.000 – 190.000'e ulaştı. Toplam olarak cezaevlerindeki mahkûm sayısı 2.800.000 olmuştur. (Şkapov, www.memo.ru)

1 Temmuz 1946 tarihi itibarıyla NKVD kampları (GULAG) ve Koloni'lerdeki devrim karşıtı suç işleyen mahkûmların sayısı (Nekrasov 1995: 175).

Suçun nite- liğine göre	Kamplarda	%	Kolonilerde	%	Toplam	%
Mahkûmların toplam sayısı	616 731	100	755 255	100	1 371 986	100
Bunların için- de devrim karşıtı suç işleyen mah- kûmların sayısı	354 568	57,5	162 024	21,4	516 592	37,6
Bunların içinde:						
Vatana ihanet	137 463	22,3	66 144	8,7	203 607	14,8
Casusluk	12 405	2,0	3 094	0,4	15 499	1,1
Terör	7 391	1,2	2 038	0,3	9 429	0,7
Baltalama	3 781	0,6	770	0,1	4 551	0,3
Sabotaj	2 509	0,4	610	0,1	3 119	0,2
Devrim karşıtı eylemler	26 411	4,3	4 533	0,6	30 944	2,3
Komplolara katılmak	26 099	4,2	10 833	1,4	36 932	2,7
Sovyetler Birli- ği'ne karşı propaganda	85 652	13,9	56 396	7,5	142 048	10,4
Siyasi haydutluk	5 937	1,0	2 835	0,4	8 772	0,6
Sınırdan illegal geçiş	2 655	0,4	1 080	0,1	3 735	0,3
Kaçakçılık	3 722	0,6	259	-	4 031	0,3
Vatan haini ailesinin üyeleri	1 012	0,1	457	0,1	1 469	0,1
Sosyal tehli- keliler	6 382	1,9	1 323	0,2	7 705	0,6

7. Özel Kamplar (Osoblag)

II. Dünya Savaşı sonrası, SSCB Bakanlar Konseyi'nin 21 Şubat 1948 tarihinde aldığı kararla "Osoblag" olarak adlandırılan yeni çalıştırma kampları kuruldu. Bu kamplara casusluk, sabotaj, terör, troçkistlik, sağcılık,

menşevizm, sosyalist devrimcilik, anarşistlik, milliyetçilik, Sovyet karşıtı örgüt üyeliği, Sovyetler Birliği'ne karşı propaganda yapmak gibi suçlamalarla cezalandırılanlar olanlar ve bunlarla birlikte beyaz göçmenler yerleştirilecekti. Bu kamplar diğer kamplara göre özel bir statüye sahipti. Bu kampların yönetimiyle doğrudan Stalin'in ilgilendiği de bilinmektedir. Osoblag'lar büyük yerleşim merkezlerinden uzakta, mahkûmların kaçma ihtimallerinin hiç mümkün olmadığı yerlerde idi. Kampların korunması özel birlikler tarafından sağlandı. Kamplardaki durumun iç acıtıcı olduğu ve dehşet verici korkunç şeylerin yaşandığıyla ilgili gerçekler Stalin sonrası dönemde ortaya çıkmaya başladı. O dönemde Osoblag'ların durumu mümkün oldukça gizli tutulmaya çalışıldı. Bu kampların yönetimi GULAG yetkisindeydi. Ancak diğer kampların aksine Osoblag'ların sanayi üretimiyle bütünleşme gibi amacı yoktu. Bundan dolayı Osoblag'ların mevcudiyeti her zaman GULAG için büyük masraflar oluşturmuştur. Sadece kampların özel birlikler tarafından korunması bile büyük masraflara mal olmuştur (Zangvil, www.memo.ru).

Osoblag'ların kurulmasıyla ilgili ilk karar alındığında beş tane kamp kuruldu. Sonradan bir tane daha kuruldu. Bu kamplar 145.000 insan için planlandı. Fakat sonradan Osoblag'lara gelen mahkûm sayısı hızla arttı. Zaten bu kamplar diğer GULAG kamplarıyla kıyaslandığında kişi başına toprak alanı yarı yarıya küçük olarak yapılmıştı. Gelen mahkûmların artmasıyla kamplar fazlasıyla kalabalıklaştı ve mahkûmların yaşam şartları çok ağırlaştı. Osoblag'larda 1950 yılında 185.000, 1951 yılında 215.000, 1952 yılında 257.000, 1953 yılında ise 234.000 mahkûm bulunuyordu (Zangvil, www.memo.ru).

Sonuç

Stalin döneminde yaşananların sistematik şekilde yapılan devlet terörü olduğu artık genel olarak kabul edilmiştir. Bu uygulamaların en önemli sahasını teşkil eden GULAG çalıştırma kamplarının faaliyetleri Sovyet döneminde oldukça gizli tutulmaya çalışılmıştır. 90'lı yıllardan sonra buzlar erimeye başlamış ve gizli dosyalar da ortaya çıkmıştır. Ancak hâlâ bütün araştırmacılar bu olayların boyutları hakkında hemfikir değildir. Soljenitsin'in yazılarında Stalin dönemindeki siyasi kurbanlar sayısını (buna idam edilenler, sürgüne uğrayanlar, cezaevlerine gönderilenler dâhil) 15 milyon olarak belirlemiştir. NKVD arşivlerindeki resmi kayıtlar çok farklıdır, 4 milyon olarak gösterilir. Bu rakam bile hiçbir şekilde küçümsenemez.

Peki, bütün bu yaşananları Kruçev'in Komünist Parti'nin XX. kongresinde dile getirdiği gibi bir tek şahsa atfetmek doğru mudur? Bir şahsın tarihi bu boyutlarda etkileme olasılığı ne kadardır? Üstelik bu konuşmayı yapan isim Stalinist hiyerarşinin en tepesinde bulunan birisidir.

GULAG'ın faaliyetleri sonucunda, XX. asrın en parlak sanayi yapıları ortaya çıktı. Hem rejim düşmanlarını etkisiz hale getirerek, hem onların bedava işgücünü rasyonel bir şekilde, kullanarak Stalin dönemindeki Sovyet sanayi devrimi gerçekleşti. Bununla ilgili Polonyalı düşünür Zigmunt Bauman'ın görüşü oldukça ilginçtir. Bauman bu durumu,

“Hitler ve Stalin rejimleri bütün modern çağların başlıca belirtisi olan, insanoğlunun mükemmelliğe doğru ilerlemesini hızlandırma ve destekleme itkisinin???, bilimsel ve endüstriyel ilerlemenin, prensipte planlama, eğitim ve toplumsal reformun gündelik yaşama uygulanmasının önündeki bütün engelleri kaldırdığı şeklindeki iyimser görüşün ve toplumsal sorunların nihai çözüme kavuşturulabileceği inancını meşru evlatları” olarak nitelendirir (Bauman 2003:45).

Nazi Almanya'sı ile Stalin Rusya'sı arasındaki benzer noktalar totaliter rejimlerin ortak özelliklerini saptamamıza imkân sağlıyor. İkisi de insanı değil aklı merkeze alan modern devletler idi. İkisinde de modern akıl gerçeklere boyun eğiyordu. Sorun açık bir şekilde ortaya konduktan sonra yapılması gereken tek şey, doğru teknolojik çözümün uygulanmasıydı. Bilim adamlarına yol gösteren tek şey, bilimin rolü ve görevi konusundaki kesin ve tartışmasız anlayış ve iyi bir toplum, sağlıklı bir toplum ve düzenli bir toplum vizyonuna ulaşmaktaki sorumluluk duygusuydu. Böyle bir topluma giden yolun, özünde bilimin tasarladığı rasyonel bir planın sistematik, gerekirse de acımasız bir biçimde uygulamasından geçtiği inancı mevcuttu.

Kaynakça

- BAUMAN, Zigmunt, *Modernlik ve Müphemlik*, Ayrıntı Yayınları, (İstanbul: Yayın evi 2003), s.45.
- DARRE, R.W., “Marriage Laws and the Principles of Breeding,” *Nazi İdeology before 1933*, der. Barbara Miller Lane ve Leila J. Rupp (Manchester: Manchester Üniversitesi Pres, 1978), s.115.
- DEUTSCHER, İsaac, *Tarihin İronileri: Stalin'den Gorbaçov'a Sovyetler Birliği*, Belge Yayınları, İstanbul, 1991.
- DUGİN, A., *Stalinizm: legendi i fakti*, Slovo, Moskva, s. 23-25.
- GARF, F., POPOV, V., *Gosudarskiy terror v Sovetskoy Rossii 1923-1953*, istoçniki i ih interpretatsii, Oteçestvenniye arhivi, 1992. (Sovyet Rusyadaki Devlet Terörü, “Vatan” Arşivleri; kaynaklar ve açıklamalar, 1992, s. 29-54.
- KİZİLOV, İ.İ., *NKVD PSFSR 1917-1930*, Moskva, 1969, s. 16-104.
- KRUÇEV, N.S., *XX. Kongrenin Gizli Raporu; Kişi Kültüne Krş*, Pencere Yayınları, İstanbul, 1991, s. 3-54.
- NEKRASOV, V.F., *Trinadsat jelezniyh narkomov*, Moskva, Versty, 1995, s.32-55.
- PLATONOV, O.V., *Biyografiçeskiy ukazatel Stalina*, www. hrono.ru
- SABİNE, George, *Siyasal Düşünceler Tarihi, III*, çev. Özer Ozankaya, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara,1969, s. 247.

- SMİRNOV, B.G., *Sistema mesto zaklyuçenya ve SSSR 1917-1930*, Moskva, 2000, s. 4-36.
- SOLJENİTSİN, Arhipelag GULAG, www.memo.ru/history/NKVD/GULAG/index.htm Svod zakonov Rossiyskiy İmperii, SPb., T1, 1991.
- SUHOV, *Eugeniy, Ledokol*, Moskva, 1999.
- ŞİKMAN, A.P., *Deyateli Oteçestvenniy İstori, Biografiçeskiy Spravoçnik*, Moskva, 1997, s.12-19.
- ŞKAPOV, D.V., SİGAÇEV, S.P., SMİRNOV, M.B., *Sistema Mest Zaklyuçenye v SSSR*, www.memo.ru/history/NKVD/GULAG/maps/ussri.htm
- ZANGVİL, Z.G., *Glavnoe Upravlenye Prinuditelnih Rabot*, www.memo.ru
- ZEMSKOV, V.N., *Sudba kulatskoy ssiylkoy, Oteçestvennaya istorya*, 1994.

Practices of Purge on Political Opposition and Labor Camps During the Period of Stalin

Research Assist. Nurbek KHAIRMUKHANMEDOV*

Abstract: This article examines practices of purge employed done political opposition and labor camps during the Stalin's period. Realities of Soviet Industrial revolution at the beginning of the XX. Century only became known after dissolution of the Soviet Union in 1990's. Labor camps named as GULAG had two main functions: punishing opposition which was against the regime and using free labor of criminals in an organized way to achieve industrial revolution. In this article historical technique was used for researching labor camps. After learning the character and aims of labor camps it leads to conclusion about totalitarian system of Stalin's era. We believe that this article will help to better understand Stalinist period and important components which made possible industrial revolution in 1930's.

Key Words: Employment camps, industrial revolution, totalitarian system

* Ahmet Yesevi International Kazkh-Turk University / ANKARA
nurbek_kaz@yahoo.com

Рабочие лагеря и осуществление ликвидации политических оппонентов в сталинский период

Нурбек Хаирмухамедов*

Резюме: В данной статье произведена оценка рабочих лагерей и осуществление ликвидации политических оппонентов в сталинский период. Запретные секреты Советской промышленной революции, произведенной в начале 20 века стали появляться только после развала Советского Союза в 1990х годах. Рабочие лагеря, известные под названием ГУЛАГ в основном выполняли две функции; наказание противников режима и обеспечение вклада в развитие индустрии с использованием бесплатной рабочей силы наказуемых в систематическом порядке. Другой особенностью лагерей ГУЛАГа, в отличие от других колоний и тюрем, является то, что большая часть наказуемых в них составляют политические заключенные. В исследовании были использованы только официальные документы или произведения писателей, писавших свои работы на основе официальных документов. Цифры, связанные с лагерями ГУЛАГ в России до сих пор является спорным вопросом. Например такие писатели как Солженицын определяют число заключенных подвергнутых смертной казни по политическим причинам, отправленных в ссылки, подвергнутых каторжным работам в лагерях и других заключенных в 15 миллионов человек. В то время как в официальных источниках это число составляет только 4 миллиона. В статье использовалась историческая техника исследования, связанная с рабочими лагерями. После определения цели и характера рабочих лагерей можно прийти к выводу о тоталитарной системе Сталинского режима. Мы надеемся на то, что эта статья поможет лучше понять и осознать Сталинский режим и элементы, повлиявшие на осуществление промышленной революции Советского Союза в 1990х годах.

Ключевые Слова: политические заключенные, рабочие лагеря, промышленная революция

* Университет Ахмета Ясави Научный Исследователь / АНКАРА
nurbek_kaz@yahoo.com

The Transformation of Occupational Structure and Chances for Mobility in Turkey in the Context of Studies on Social-Class Mobility

Abdulkerim SÖNMEZ*

Abstract: This article makes an examination of the transformation of occupational structure and the major lines of development that can be expected to have taken place in the channels and the patterns of social-class mobility in Turkey. The data for this examination mainly come from general censuses of population and agriculture conducted by the State Institute of Statistics. This examination is placed in the context of images of industrial society, the findings of earlier research on social mobility in other countries and on the studies on rural transformation, migration and urbanization in Turkey. Depending on these data, the paper argues that although the transformation of the occupational structure has created novel chances and avenues for upward social-class mobility in the country, there is no indication that it has increased the level of fluidity between classes. On the contrary, an increased rigidity or class closure may be a more pronounced feature of the pattern of social mobility in Turkey.

Key Words: Class mobility, occupational structure, social mobility, social fluidity, social transformation

Introduction

This paper examines the transformation of occupational structure and the major lines of development that can be expected to have taken place in the channels and patterns of social-class mobility in Turkey. Although no empirical research on a national scale has yet been conducted on social mobility in Turkey, an examination of statistical data on the occupational structure and rates of change in employment status of the working population in connection with other social indicators and factors provides important clues towards understanding patterns of social and class mobility in the country. However, this examination requires also a theoretical contextualization for which a close study of the findings of earlier empirical research in the field of social-class mobility would be a great help.

* Hacettepe University Department of Sociology / ANKARA
ksonmez@hacettepe.edu.tr

It is important to draw attention to the fact that both in research and in debates on social-class mobility, the focus is not so much on the transformation of the structure of national economies and the occupational structure per se, but rather on the transformation of the channels and conditions for social mobility and of the bases of power and prestige in the society, in parallel with the development of the economy and the division of labour. Here, much of the emphasis is placed on discovering the extent to which there is a definite break away from an ascriptive social order to a meritocratic one as the economy evolves into an industrial one, and how this serves as a basis for the distribution of material and symbolic rewards, benefits and power in the society.

In this sense, the scale, scope, pattern and process of economic transformation in Turkey lead us to expect a major restructuring of the classes and their capacity for sustaining and reproducing themselves. Indeed, over the last 50 years or so Turkey has transformed itself from being an agrarian country in which nearly 85 % of the population was involved in primary production and lived in villages to an industrial-urban society in which more than 70 % of its population is now engaged in non-agricultural production and lives in urban areas. The growth of industry and services has created new channels for social mobility and undermined the significance of landownership, as one would expect to find in a society resting on an industrial economy. However, we have no reason to expect that chances for mobility have been distributed equally and that the process have given way to a meritocratic society in which each individual achieves what befits his/her individual qualities. On the contrary, there are convincing reasons to expect to find that old established classes have benefited more from the process of transformation and have a greater and better capacity to maintain and reproduce themselves under the new conditions, than the disadvantaged classes. This expectation sharply contradicts the political rhetoric expressing commitment to creating a modern society set free from all hindrances of an old ascriptive order, as expressed in the banning of all traditional titles and ranks in the early years of the Republican period, as well as the numerous cases of individuals who, with nothing other than their own efforts, have shown remarkable success in their profession and acquired wealth and/or prestige of immense significance.

Images of Industrial Society and the Findings of Mobility Research

Social mobility refers to the movement of individuals (or groups of individuals) between given locations of departure and destination in the social division of labour which are conceptualised as class or status locations (see Glass and Hall

1954, Lipset and Bendix 1992 [1959], Marshall 1997, Moser and Hall 1954, Goldthorpe 1987, Wright 1997). At any given time an individual may occupy one or more of these positions and his/her general standing in society rests on an amalgamation of the amount of material and symbolic power, authority, resources, benefits, advantages and disadvantages that continued occupation of the position(s) enables him/her to enjoy or suffer. There is however a factual distinction, to use Goldthorpe and Hope's vocabulary, between the symbolic and material aspects of all positions within the division of labour. The symbolic aspect refers to relative advantage and power in terms of prestige and rests on 'the ability of an actor to exploit and benefit from meanings and values', whereas the material aspect refers to 'economic resources, authority, or physical force'. The symbolic aspect yields to the incumbent a certain degree of deference, acceptance or derogation, whereas the material aspect yields opportunities for wealth, income and benefits that can be used to support a particular level of consumption and a distinctive style of life (Goldthorpe and Hope 1974: 5).

The allocation or distribution of individuals to positions within any given division of labour has always been subject to several demographic, social, cultural, religious, political, legal, economic, technological and procedural factors and rules. It is therefore a matter of special empirical inquiry to establish which factors, in which ways and under what historical conditions and circumstances, have more or less causal or contingent significance in regulating this process, and what consequences they bring about for individuals, groups and the society in general. The primary objective of research on social mobility is in fact to study and examine the relations between these factors in a given society and to reach generalizable results for certain types of societies. Much of the literature on social mobility has been stimulated by considerations on the direction and consequences of social mobility with regard to political and social stability, class formation, class-based political action for social change and social stratification in contemporary societies. These efforts have contributed significantly in emancipating social theory from untested assumptions about class mobility and structure in contemporary-industrial societies.

There are in very broad terms two images of industrial society, namely liberal and Marxist. Most mobility research takes one as a point of departure and the other as an object of criticism (see Callinicos 2004[1999], Edgell 1993, Erikson and Goldthorpe 1992, Giddens 1973, Hamilton and Hirsowich 1993, Krauss 1976, Ishida 2001, Kirby 1999 and Wright 1997). The liberal image, as expressed in the works of Blau and Duncan (1967), Bell (1973), Treiman (1970, 1977a, b), Treiman and Yip (1989) and

Parsons (1960, 1967 and 1971) draws a picture of open democratic society in which it is no longer possible to maintain the old ascriptive social order due to the logic and functional requirements of an industrial capitalist economy. An efficient functioning of such an economy requires matching the individual talents with the task demands of positions within the division of labour. This in turn requires a meritocratic order in which individual talents can be selected, trained, and put in use through the operation of a labour market subject to the conditions of free competition. However, such a meritocratic order cannot function effectively unless equality of opportunity in education and training for everybody is created and maintained in the society. Thus, there is a positive, linear, causal link between industrial maturity and mobility chances. This means, in practical terms, a progressive dissociation between social (or family) origin and the individual's destination, and a progressive association between individual talents and destination in mobility positions and class locations. Then, in such a society, any discrepancy between individual talents and mobility destinations are not attributable to structural arrangements or extraneous factors, but to the psychological and moral makeup of the individuals. Such a mobility regime thus serves to create a both materially and morally safe ground for a liberal democratic order and political and social stability. This is because it removes all the ascriptive and structural barriers to social and class mobility and thus undermines the material and social basis for the formation and reproduction of class identities, alliance and collective action, and, by giving the individuals their due rewards proportional to their effort and genetic endowment, creates in them a feeling that the social order is morally right and just.

Though this picture portrays a positive account of the consequences of mobility for both individuals and the liberal democratic order, the judgements thereby reached are not shared by all scholars who have a commitment to the liberal ethos. Several scholars have drawn attention to the disruptive, destabilizing effects of social mobility both for individuals and for the society. For instance, Durkheim (1952), Sorokin (1959), Tocqueville (1962) and Lipset and Bendix (1992 [1959]) have expressed their concern with the negative consequences of constant social pressure over individuals to realize fully their individuality and to achieve greater success, which alienates individuals from social ties and protection, and may even result in suicide. Thus, Lipset and Bendix draw attention to a potential for the disruptive and destabilizing consequences of combativeness, frustration, rootlessness and other ills that a high level of mobility engenders, and question the validity of equating mobility with happiness: "...instead of

identifying greater equality of opportunity with human happiness, we begin to inquire into dissatisfactions which are endemic in our social life, including those dissatisfactions which create a drive for achievement and are hence a source of both the assets and liabilities of social mobility” (Lipset and Bendix 1992 [1959]: 287).

However, depending on data collected from ten industrial capitalist and socialist countries, Marshall and Firth have found no empirical evidence to support either the positive or the negative accounts of the consequences of mobility at individual level. On the contrary, ‘results show that individuals who move from working-class origins to middle class destinations are no more likely systematically satisfied or dissatisfied with life than are the socially immobile or even those downwardly mobile from advantaged backgrounds into the working-class. Indeed in all nations, the overall association between class experience and satisfaction with life is both weak and uneven across different life domains’ (Marshall and Firth 1999: 28). Therefore, according to the same authors, both positive and negative accounts of mobility constructed on the basis of autobiographies and case-studies “are not representative, and so offer a quite misleading picture of the impact of class mobility on personal satisfaction, the sources of which surely lie in other life experiences” (Marshall and Firth 1999: 46).

There is a second version of the liberal image of industrial society which argues that despite the growth in the actual volume of vertical mobility, the relative chances of mobility remain basically unchanged. According to this image, as portrayed first by Lipset and Zetterberg (1992 [1959]) and later in a modified form by Featherman, Jones and Hauser (1975) (as examined by Goldthorpe 1987 and Erikson and Goldthorpe 1992), the absolute rates of mobility display significant differences across industrial societies depending on the rate and form of economic growth and occupational change. However, industrial societies with a nuclear family system look similar in their overall pattern of relative mobility as expressed in odds ratios. What this means in actual terms is that a modern industrial economy has a tendency not only to grow in non-manual occupations while contracting in the actual size of manual occupations but also to create more managerial positions within both occupational divisions. Under the conditions of economic expansion, demands for labour in the higher levels of the occupational division of labour cannot all be met by means of self-recruitment. This in turn creates chances and channels for vertical mobility in which significant numbers of individuals from the most disadvantaged origins can reach higher levels of the occupational division of labour. This can take place through direct entry, through work life mobility, and through

intra- and intergenerational mobility, to such an extent that only lower classes or the working-class show a relative demographic homogeneity.

There is no indication that these developments in the economy and occupational structure lead in a certain direction where there is a progressive dissociation between class origins and destinations. On the contrary, relative mobility rates expressed in odds ratios are more or less constant and do not change over time. For instance, Goldthorpe's analysis of empirical data on mobility in Britain indicates that, in terms of absolute numbers, only 25.3 percent of individuals in his Class I category (that is, the upper service class) come from the same origin, whereas the remainder come, in almost equal proportions, from six other class categories which are ranked lower than Class I. The actual volume of vertical mobility expressed in these figures confirms that chances for mobility exist and there is no clear and convincing indication of class closure at the higher levels of the occupational division of labour. But the same figures reveal significant differences in the relative chances of mobility to the extent that there is only one individual from working class origin in Class I location against four from the same class origin relative to the size of the class of origin, that is in terms of disparity ratios (Goldthorpe 1987: 44). However, disparity ratios are still not a sensitive and transparent enough way of examining the pattern of fluidity net of structural effects across societies and by historical periods within a given society. A better way of examining the pattern of fluidity is to compare changes in the rate of the relative chances of individuals maintaining their location in their class of origin against the relative chances of individuals from other classes of origin moving into the formers' location (Goldthorpe 1987: 78). This way of looking at mobility chances and patterns reveals that there is a much greater difference in relative chances but a constancy or stability in the rates within a given society over time and an overall similarity between the industrial societies (Goldthorpe 1987, Erikson and Goldthorpe 1992). For instance, the 1972 Oxford Mobility data for England and Wales reveal that in the age period of occupational maturity (35 and above) the sons of higher and lower service class fathers (Class I and II) have roughly 3 and 15 times greater chances of maintaining their class location respectively against the chances of the sons of routine non-manual workers and lower-grade technical workers (Class III and V), and skilled-manual and manual workers (Class VI and VII) achieving Class I and II locations (Goldthorpe 1987: 80).

Thus looking at the same mobility data from different perspectives produces different results and lends support to various interpretations about the relevance of claims concerning the role of educational expansion in creating

channels for mobility and the actual practice of meritocracy in the process of social selection. For instance, on the basis of the Oxford Mobility data, Saunders (1997, 2002) claims, by examining disparity ratios allowed to change by educational attainment, that the British society is essentially a meritocratic one. Breen and Goldthorpe (1999: 13-17), by analysing the same data in terms of odds ratios, estimate that the chances of men born in upper service class maintaining their class location relative to the chances of men born in manual class positions achieving upper service class positions is roughly twenty to one. The important implication of these findings, they argue, “is that while merit certainly counts in mobility process, children of disadvantaged class origins have to display far more merit than do children of more advantaged origins in order to attain similar class positions” (Breen and Goldthorpe 1999: 21).

Contrary to the liberal image, the Marxist image of industrial society in mobility research is restricted in the main to capitalist societies, and is constructed by means of combining what are considered to be the main principles underlying the social divisions in all historical societies with the functional requirements of the logic of capitalist accumulation. According to this image, capitalist society is the last and most developed form of class divided societies which rest on the exploitation of one group of people by another, and hence on antagonistic interdependence in which “the material welfare of one group of people causally depends on the material deprivations of another” (Wright 1997: 10). What makes this exploitation possible is the exclusion of one group by another from ownership or control of productive resources in such a way that both sides are compelled to engage in relations of exchange. Thus any given society may be divided into two main classes as owners and non-owners of means of production. There is however a third category which escapes this definition and comprises those who neither exploit nor are exploited, because of owning the means of production but not extracting surplus from others. In places where ownership is separated from the actual control of the means of production, the individuals in positions of control are usually allocated to the former as long as their function is geared to maintain the extraction (and or to increase the amount of surplus extracted) from non-owners. The same principle applies to those who take part in various branches of political administration, the armed and security forces, and cultural production. This is because relations of production in a given type of economic order can be reproduced and maintained only if they are backed by a particular type of political organization and by an army of intellectuals and other individuals involved in cultural production. What makes them identical in class location (and for

general outlook and also unites them for class based political action) is that all of them live off the surplus produced by the non-owners who are compelled to sell their labour power to the owners in exchange for obtaining the means of livelihood. Hence, one party's loss is the gain of the other, regardless of whether it is manifest or hidden; it is this objective antagonism of material interests grounded in the relations of production that puts the classes objectively in antagonistic interdependence.

Based on these principles, capitalism is the generalized mode of commodity production and differs from earlier modes of production in that it reorganizes, revolutionizes and transforms all the existing technological and social conditions, and the relations of production to achieve greater accumulation in a competitive market which results in the elimination from the market of the unsuccessful competitors and thus in the proletarianization of the self-employed producers and the centralization and concentration of capital. Success in this competition depends on the amount of surplus extracted from labourers which, in the final analysis, requires increasing the productivity of labour under given technological conditions. This is achieved mainly by breaking down the production process into smaller and simpler units of work tasks which require relatively simple training and less knowledge of production to be performed by the labourers, which is deskilling. However, in its strife for greater accumulation, capitalism not only expands into already existing areas of production but also develops by creating new cultural needs. These can be met by new commodities and new ways of accumulation which, in most cases, involve transformation of old ways and forms of exchanging services for a livelihood into relations of production, and these old ways can cover a wide variety of activities ranging from baby-sitting to government services in health, education and security. Perceived in this way, capitalist expansion and development involves in essence downward class mobility for most of the population. The prime victims of this process are expected to be mainly self-employed small farmers, artisans, shopkeepers and skilled workers at the initial phases of expansion, and essentially professionals and routine non-manual workers at later phases of its development (Marx 1983, 1961). The quotation below from Wright would suffice to summarize all the main trends and developments that classical Marxist theory predicts:

“The classical Marxist theory of capitalist development, especially the theories of the proletarianization of labour and the concentration and centralization of capital, posits three trends which directly affect the class distribution of the labour force. First, the expansion of capitalism tends to destroy independent, self-employed producers. In the

nineteenth century and the first half of the twentieth century this process massively affected self-employed farmers in the agricultural sector, but the process is a general one affecting all sectors of the economy. This yields the prediction of a steadily declining petty bourgeoisie. Second, the dynamics of capital accumulation tend to generate increasing concentration and centralization of capital as small capitalist firms are destroyed and larger firms grow. This trend yields the prediction of a decline in small employers and an expansion of managers, especially expert managers, to staff the administrative bureaucracies of corporations. Third, as noted above, in order to increase control over the labour force and the extraction of labour effort, capitalists have an incentive to reduce the autonomy of skilled labour and, where possible, replace skilled with unskilled labour. This, in turn, requires an expansion of the social control apparatus within production to monitor and supervise workers increasingly deprived of knowledge about production. The appropriation by management of knowledge from skilled workers should also lead to the expansion of the expert-manager category. These trends of intensified proletarianization in the labour process generate the prediction of an expansion of the working class, an expansion of supervisors, managers and expert managers, and a decline of (non-managerial) experts and skilled workers (Wright 1997: 93-95).

It is not the case that counter tendencies to these predictions go unnoticed by both Marxist and non-Marxist intellectuals. To begin with, Marx himself, as examined by Goldthorpe (1987: 8-9), draws attention to the growth of non-manual occupations and the chances thus created for upward mobility that can mostly be taken up by the children of those who have been pushed down. It is indeed the case that not only have non-manual occupations grown in actual volume in advanced capitalist societies, but the state has also become a major employer in main services such as health, education and public administration. The individuals working in these sectors should be considered, in theoretical terms, as belonging to non-productive workers living off the revenues produced by the working-class rather than being proletarianized and pushed into relations of capitalist exploitation. Furthermore, as shown by Wright (1997: 125-127) in the area of self-employment in industry and services, there are indications that the process of erosion has temporarily stopped and even in some cases reversed in many of the advanced capitalist countries. Finally, capitalist development does not necessarily involve deskilling. On the contrary, production in most

branches of both industry and services require acquisition by the workers of technical and procedural knowledge and skills which are far from being considered simple. These counter tendencies pose several theoretical questions especially concerning how the level and organization of capitalist development and the status of self-employment should be perceived and operationalized for empirical research. These issues become acute in places and areas of production where self-employment survives through subcontracting or in contractual relations which subsume the self-employed producers to big capitalist corporations.

The Transformation of Occupational Structure in Turkey

Turkish efforts for the modernization of the economy and society date back to the late 18th century and were initiated by the state bureaucracy in a piecemeal form to stop the constant decline of the Ottoman Empire. It was only by the early Republican era that these efforts assumed a more concerted form, and they started to yield visible results from the 1950s onwards. A good way of summarizing the direction and speed of change in the structure of the economy with regard to the issue in question is to trace the changes in the distribution of the economically active population by major economic sectors. As census data (SIS 2003b: 156-57) indicate, the Turkish economy remained predominantly agrarian until the mid 1980s, with the gradual decreasing of the economically active population in agricultural production from around 85 percent between 1927-50 to 50.6 percent in 1980 and 35.4 percent in 2000 (see Table 1 in appendix). Sectorial growth has taken place principally in community and personal services, manufacturing, and trades in absolute numbers, whereas the highest rates of increase in relative terms have taken place in electricity, gas and water, transportation and communication, and financial businesses and services. The demand for labour in the growing sectors of the economy was provided for mainly by domestic migration from villages to towns until the 1980s, and from that time onwards the urban population also started to become a major source of labour power.

The transformation in the structure of the economy is reflected in the distribution of the employed population by major occupational categories. According to the results of the 1927 population census (SIS 1929: XVI), 81.6 percent of the economically active population (defined as aged 5 and over) was employed in agriculture, 5.6 percent in industry, 4.8 percent in commerce; 0.9 percent in liberal, 1.2 percent in administrative, 0.2 percent in legal (magistrates etc), 3.0 percent in military, 0.2 percent in communication and postal services, and 2.2 percent in the other professions.

Given that self-employment in agriculture, industry, trades and liberal professions was the norm, and agricultural production was only very primitively commercialised in the early days of Republican era, this yields in very broad terms a class structure composed predominantly of farmers or peasants (80 percent), petty bourgeoisie (10 percent), service class (5 percent) and working class (5 percent). These same figures can also be taken as an indicator of the last phase of the Ottoman class structure, as Keyder's (1989) analysis indicates, although these figures are not in themselves an expression of the organization and asymmetric relations of the classes that were present in the scene.

This occupational structure does not seem to have changed at all until after the mid 1950s. According to the results of the 1950 census (SIS 1961: 259), 28.7 percent of the population aged 5 and over was without any profession (and 57 percent of these were in fact children below the age of 15). Without reference to occupational status, of the population with a profession and aged 15 and over (10, 723 thousand) 83.6 percent were classified as farmers, 8.0 percent as craftsmen and craft workers, 3.6 percent as businessmen, managers and administrative workers, 1.4 percent as service workers, 1.0 percent as transportation workers, 1.0 percent as professional and technical workers, 0.8 percent as sales workers and 0.2 percent as mine workers. Since 1970 a different procedure has been applied for the definition and classification of the economically active population, and the 1970 census results (SIS 1977: 154-157) point towards a major shift taking place in the occupational structure. For instance, of the 13,476 thousand working population with a classified occupation in 1970, 74.9 percent was classified as farmers, 10.1 percent as non-agricultural production workers, 4.1 percent as service workers, 4.1 as technical and professional workers, 3.1 as sales workers, 2.3 percent as clerical-administrative workers and 0.6 percent as managers and businessmen. The shift of the population from agricultural to other occupational categories has continued, and by the year 2000 the economically active population in agriculture had come to occupy 48.4 percent and the people employed in professions in non-agricultural production (basically in manufacturing) had come to occupy 23.2 percent of the total and 45 percent of the population in all non-agricultural professions. The rate of shift in all occupational categories is also very noticeable in the 30 years period between 1970 and 2000 (see SIS 1977: 154-57 and 2003a: 194-97) during which the size of the population employed in non-agricultural production (i.e, manufacturing) increased by 341 percent, in administrative and the managerial professions by 330 percent, in the clerical profession by 320 percent, and in service and sales by 248 and 246 percent

respectively, whereas there has been an increase of only 25 percent in the agricultural professions.

Chances and Channels for Social Mobility

Both in the Ottoman period and throughout the Republican era chances for upward mobility within agriculture have been very limited in range and scope. In general, the Ottoman land regime did not allow private ownership in land. Instead, peasant farmers were granted rights to till the land and their children were entitled to inherit these rights after the death of their parents. This legal practice did not, however, prevent de facto control over large tracts of lands by notables and other strong families in many localities across the empire, and the efforts by state bureaucracy for the redistribution of lands through legal regulations produced very limited effect. Thus the Ottoman agrarian structure was characterized by a numeric predominance of self-employed peasant farmers and economic and political domination of notables and big landowners (aghas) who, in most cases, farmed their lands by means of sharecropping arrangements and thus lived off rent in kind.

As part of the efforts to create suitable conditions for capitalist development, in 1926 the state introduced private ownership in land and entitled the peasant farmers to convert their rights over state lands into legal ownership. This removed all legal restrictions before capitalist accumulation in land and was combined with efforts to develop commercial farming. These included setting up agricultural sale and credit cooperatives, setting up demonstration farms, and introducing new technology and new methods of farming (see Tekeli and İlkin 1988, Toprak 1988). However, the country did not have sufficient resources for industrial development and therefore the state bureaucracy was at pains to push forward to capitalist development in agriculture, which could result in a high rate of unemployment, and to develop peasant commercial farming, which required land reform in localities where large landownership prevailed. In order to avoid the economic and political ills which could follow when either of these options was followed, the state did not commit itself wholeheartedly to land reform (see Sönmez 1993, Karaömerlioğlu 2000). Instead, for the sake of making use of inert resources, land reforms assumed in essence the character of distributing limited amounts of treasury lands to peasant farmers with no or inadequate land and turning a blind eye to the gradual acquisition by individual farmers of open and forest lands owned by itself. For the beneficiaries this meant upward mobility from the ranks of sharecroppers to that of independent farmers, but it was not enough to keep them in their new station for very long under the conditions of population growth and a

paritable inheritance regime. Thus, until the 1950s by which time new channels for mobility became available, the peasant farmers had to stay within agriculture and face the consequences of population growth, which meant either no or a regressive growth in the average size of the farms. According to the results of agricultural censuses, average farm size has remained throughout the Republican era around 60 decars but the proportion of households cultivating only their own farms rose from 74 % in 1950 to 96 % in 2001 (see SIS 1956, 1983, 1994 and 2004) .

In a paradoxical fashion, the state's commitment to economic development and the commercialisation of agriculture combined with mixed feelings about liberal rights in private ownership, was enough to make all independent farmers feel insecure about their future in land ownership and to discourage any long term investment in agricultural production. It was during the 1950's, under the rule of the Democrat Party, that the farmers' confidence in private landownership was restored and reinforced by the government's commitment to liberalism, and commercial farming was given a very strong impetus by a whole set of policies put into effect (see Keyder 1988, 1993). The most important of these included investment in transportation infrastructure, provision of credit for investment in new machinery and technology, and assuming direct responsibility for the purchasing of principal industrial/export crops at world market prices (see Kip 1988, Sönmez 1993). Thus Turkish agriculture started to undergo a rapid and massive structural transformation, achieving full commercialisation of production if this is understood as the ratio of marketed crop output, and regional specialization in the production of major crops. However, the impact of this transformation on rural structures has not been even, uniform and unilinear across the country, as relevant literature on the subject reveals (Akşit 1985, Keyder 1988, 1993, Sönmez 1993, 2001, Stirling 1993). On the contrary, peasant farmers have acted in different ways and pursued different mobility strategies depending on many conditions at individual, local and national levels. What now is argued to be the consolidation of small scale farming in Turkish agriculture is but a material expression of the net result of the mobility strategies which have involved in most cases both lateral and occupational mobility on the part of the rural population.

Under normal conditions, lateral mobility took various (single or multi-stage) forms of rural to urban migration as well as migration from provincial towns to major cities (see Akşit 1997, Gedik 1996, Peker 1996, İçduygu and Ünalın 1997) and involved a great deal of occupational mobility usually resulting in short-range upward social mobility (see Yasa 1966, Karpas 2003[1976], Özer 1993). For instance, in a study on households in squatter

settlements in Ankara, İstanbul and İzmir, 48.8 % of the heads of these households reported to have come directly from villages and 44.8 % from town centres. The primary reason behind their migration was to seek employment (72.6 %) and the male heads of these households mostly found employment as manual workers (% 39.2), qualified manual workers (15.6 %), technical workers (10.5 %), clerical workers (9.3 %) and as self-employed workers in trades and industry (12.1 %). This main pattern of employment seems to have changed only slightly after settlement in squatter towns: the proportion of manual workers decreased to 25.5 % and the proportion of qualified manual workers rose to 20.8 % (Özer 1993: 129, 171, 174). This process was combined with a massive direct and indirect internal displacement in the Southeastern and Eastern provinces in the late 1980s and the early 1990s due to armed struggle against terrorism, and resulted mostly in downward mobility and marginalization for those who were displaced (see Türkyılmaz *et al.* 1998).

The migration from villages to towns was facilitated by improvement of transportation and mechanization of agriculture. However, contrary to common perceptions, mechanization of agriculture not only made marginal farmers redundant and thus pushed them out of villages but it also enabled farming households to reorganize their income-generating activities by allowing the surplus population to seek new forms of employment in both towns and villages, and to bring unutilised lands under cultivation. These in turn created new frontiers to be exploited by those farmers who opted to stay within agriculture. On the other hand, it was not the sheer growth of demand for labour in trades, manufacturing, services, transportation and communication and construction that accelerated the process of lateral mobility to a degree of rural exodus, but rather that the exodus was itself strong enough to create impetus for growth in all these sectors and chances for occupational and class mobility through self-employment and marketing of labour, and the acquisition of new forms of wealth and property. As Karpas (2003[1976]) comments, this form of urbanization was a distinctly new phenomenon, unique to newly developing countries, and it differed from earlier examples of rural migration as a response to industrial development.

It would be wrong to assume that chances for mobility in all these sectors of the economy were equal for every individual who joined the migrants. On the contrary, age, sex, personal assets in educational and technical qualifications and skills, economic resources that could be deployed, and social skills and connections for mobilizing support and solidarity seem to have played their part in an individual's finding of employment and moving

up the social ladder. For instance, literacy and educational qualifications have been important assets in finding employment especially in governmental bureaucratic organizations and establishments and in various branches of large industries and trades, whereas lack of such assets has forced migrants to seek employment mainly in the construction industry and personal services. Trades, commerce, transportation and the manufacturing industry have offered greater opportunities for self-employment and upward mobility depending on the conditions of the market, whereas secure contractual employment has been a more pronounced feature of work in other sectors of the economy requiring high educational qualifications and technical skills. In addition, regulations for health insurance, pension funds, and perquisites have favoured those who are employed on a service or labour contract in the public sector and in large establishments, whereas casual employment has been the dominant form in the construction industry and hence deprived the workers from benefits that have been available to individuals working in other sectors. These in turn have greatly influenced chances for in-work mobility and the amount of resources that can be deployed for intergenerational mobility.

These trends are well reflected in the statistical information available in censuses of population (SIS 1961: 358, 19?? (pub.no 452): 312, 1977: 126-31 and 154, 1984: 100-101, 1993: 128-29, 2000a: 192-97) about the employment status of the working population by sex and occupational categories (see Table 2 in appendix). According to population census results, the proportion of self-employed (including employers and unpaid family workers) was 87.9 percent in 1950 and fell to 80.4 % in 1960, 72.4 % in 1970, 66.6 % in 1980, 61.5 % in 1990 and 56.4 % in 2000. Throughout this 50 year period, the proportion of self-employment in agriculture remained almost unchanged, with a proportion revolving around 95 %, whereas in other sectors of the economy self-employment showed a rapid decline from 34.2 % in 1950 to 18.7 % in 2000 (see Table 3 in appendix). A comparison that the data allow us to make for the last 30 years by employment status and occupational groups indicates that in the year 1970 the proportion of self-employment was 13.0 % among scientific, technical and professional workers, 0.7 among administrative and managerial workers, 0.03 among clerical workers, 79.6 % among commercial and sales workers, 23.8 among service workers, 94.6 among agricultural and forest workers and 38.7 % among workers engaged in non-agricultural production. By the year 2000, self-employment within all of these occupational categories, save agricultural, administrative, managerial and clerical workers, shows further regression and falls to 9.1 % among scientific, technical and

professional workers, 55.4 % among commercial and sales workers, 13.5 % among service workers and 15.9 % among workers engaged in non-agricultural production (see Table 4 in appendix). The slight increase in the proportion of self-employment among agricultural (96.7 %) and clerical workers (0.34 %) is negligible, whereas the rapid increase (57.3 %) among managerial and administrative workers seems to have resulted from definitional procedures rather than being a matter of genuine structural shift taking place in the conditions of employment.

Self-employment remains widespread among women due to their predominance in agriculture, but the growth of female employment (which has increased by 62 % in general, by 38 % in agriculture and by 249 % in other sectors of the economy) seems to be reversing this general picture and putting them in these other professional categories behind the male workers. For instance, in the year 1970 the proportion of self-employment was 89.7 % among all female workers and 61.5 % among male workers, whereas the proportions fell respectively to 75.7 % and 45.5 % by the year 2000. Contrary to this general picture, in the year 1970, the rate of female and male self-employment respectively was 96.4 and 92.8 % among agricultural workers, 11.3 and 13.5 % among scientific, technical and professional workers, 3.8 and 0.6 % among managerial and administrative workers, 0.01 and 0.03 % among clerical workers, 56.2 and 80.5 among commercial and sales workers, 15.4 and 24.6 % among service workers, and 66.4 and 32.2 % among workers engaged in non-agricultural production. Within the 30 year period, however, the proportion of female and male self-employment fell respectively to 5.0 and 11.2 % among scientific, technical and professional workers, 24.6 and 60.2 % among commercial and sales workers, 10.2 and 13.7 % among service workers and 5.9 and 16.9 % among workers engaged in non-agricultural production.

A steady increase in the rate of population employed in non-agricultural activities accompanied by a constant fall in the rate of self-employment among all occupational categories excluding agriculture confirms to some extent the predictions made by both liberal and Marxist images of industrial/capitalist societies as referred to above. Census results imply also a close association existing between the level of education and the distribution of the employed population by occupational categories, as the liberal image of industrial society argues to be the case for a modern capitalist/industrializing economy. To illustrate the point in question, the census results for the year 2000 (SIS 2003a: 186-93) indicate that scientific, technical and professional occupations on the one hand and agriculture on the other stand at polar opposites with regard to the level of education

completed by the individuals in employment (see Table 5 in appendix). Of 2,329 thousand individuals with a degree in higher education, 59.5 % is classified as scientific, technical and professional workers, 5.5 % as administrative and managerial workers, 13.6 % as clerical workers, 7.5 % as commercial and sale workers, 3.3 % as service workers, 2.8 % as farm managers and supervisors, 7.1 % as workers engaged in non-agricultural production and 3.8 % as not classifiable by occupation. At the opposite end of this distribution stand 3,098 thousand individuals with no education whatsoever, of whom 93.6 % work as farmers, 3.4 % work in non-agricultural production and 1.7 % in services. Employment in agriculture falls to 81.7 % among those individuals who are literate but have no certificate, to 57.1 % among primary school leavers, to 28.7 % percent among secondary school leavers (including those who have the certificate of 8-year basic education) and further down to 15.2 % among those who have diploma of lycé education. Although the individuals with diplomas in secondary and lycé education are concentrated in non-agricultural production and transportation (37.1 % and 27.0 %), 22.0 % of the latter have also found their way into clerical professions.

The kind of mobility that this distribution by educational qualifications refers to cannot be inferred directly from the results of the census. Nevertheless, it is possible to outline the general pattern of educational expansion and the provision of educational services as a means to help make some very broad predictions. The Turkish modernization process is characterized by an ideological commitment to providing free basic education to all as a necessary part of cultural and social transformation. This commitment was not accompanied, however, by a parallel commitment to equal provision of educational facilities and services to such an extent that all status and class distinctions in the larger society could be overcome. On the contrary, in the allocation of material and human resources for educational facilities and services, marked differences have always existed between central and peripheral districts within each town, and central and peripheral towns and urban and rural settlements across the country. For instance, in towns the schools in central residential districts with an overtly middle and upper class resident population have always had better educational facilities and received from the government better funds and resources and access to better schools has usually been made subject to residence in the district. School administrators have very often been careful about putting students of similar background in the same classrooms and allocating the best qualified teaching staff to classes comprising children from middle and upper class backgrounds whenever the residence rule for registration cannot be applied.

Remote towns and villages have always received relatively small resources for educational facilities and services and especially the villages have rarely had schools for secondary and further education. Thus access to further education has always required either sending the children to town centres, which put extra financial burden on families that can not easily be met by the great majority of rural households, or moving with them to town centres which demands extra plans about employment and residence. Facilities for higher education have been even more limited and the competition for access to university education has increasingly come to require the sort of long-term planning and generous investment in the education of the children that cannot be afforded by most families unless huge efforts and sacrifices are made. Scholarships offered to successful children from disadvantaged backgrounds have been rather limited and the educational loans offered to university students for school fees and expenses have increasingly become insignificant in reducing the financial burden that has to be shouldered by those individuals who wish to pursue higher education. Although later research may prove the opposite to be the case, it is possible to argue tentatively that educational expansion has on the whole favoured the middle and upper layers of the society. The general pattern of resource allocation has tended to function as a hidden quota system or a policy of positive discrimination favouring individuals coming from middle and upper classes. This tendency has further been reinforced by rapid expansion of privatization in the last two decades at all levels of education, and coincides with growing elitism in both public and private schools, and a parallel development in the attitudes of the private sector companies and both state and private universities in recruitment. All these later developments point towards a tendency for reduced fluidity between classes and a purposeful attempt by the middle and upper classes to secure vacancies at the higher levels of the division of labour for their own children. These developments in turn increasingly force individuals from disadvantaged backgrounds to employ strategies for short-range mobility via educational channels for which vocational education provide them with the best possible qualifications. These same tendencies provide also the context in which to understand why certain types of educational reform initiatives and the lifting of discriminatory regulations disfavouring the pupils in vocational schools in the university entrance exams receive extreme reaction from circles and organizations which stand for certain classes in the country, although reactions are expressed as if they result from either a pure ideological commitment to defending a particular political value or from a concern for providing trained middle-range technical labour for sustained economic growth.

References

- AKŞİT, Bahattin. (1985), *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- ____ (1993), Studies in Rural Transformation in Turkey 1950-1990, in Paul Stirling (ed.) *Culture and Economy. Changes in Turkish Villages*, Huntingdon, Cambridgeshire: The Eoten Press.
- ____ (1997), İğgöçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış, in *Türkiye'de İğgöç*, (Conference Proceedings) İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- BLAU, Peter. M. and Otis Dudley Duncan. (1967), *The American Occupational Structure*, New York: Wiley.
- BELL, Daniel. (1973), *The Coming of Post-Industrial Society*, New York: Basic Books.
- BREEN, Richard and John. H. Goldthorpe. (1999), "Class inequality and meritocracy: a critique of Saunders and an alternative analysis", *British Journal of Sociology*, 50 (1): 1-27.
- BUCKINGHAM, Alan. (1999), "Is there an underclass in Britain?", *British Journal of Sociology*, 50 (1): 49-75.
- CALLINICOS, Alex. (2004[1999]), *Toplum Kuramı. Tarihsel Bir Bakış*, (trans. By Yasemin Tezgiden), İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- CROMPTON, Rosemary. (1996), "The Fragmentation of Class Analysis", *British Journal of Sociology*, 47 (1): 56-67.
- DURKHEIM, Emile. (1952), *Suicide*, London: Routledge and Keagan Paul.
- EDGELL, Stephen. (1993), *Class*, London and New York: Routledge.
- ERIKSON, Robert and John. H. Goldthrope. (1992), *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- FEATHERMAN, David. L., Fred Jones and Robert. M. Hauser. (1975), "Assumptions of Mobility Research in the US: The Case of Occupational Status", *Social Science Research*, 4.
- GEDİK, Ayşe. (1996), Internal Migration in Turkey, 1965-1985: Test of Some Conflicting Findings in Literature, *ANU Working Papers in Demography*, 66, Canberra.
- GIDDENS, Anthony. (1973), *The Class Structure of Advanced Societies*, London: Hutchinson.
- GLASS, David Victor. (ed.) (1954), *Social Mobility in Britain*, London: Routledge and Keagan Paul.
- GLASS, David.Victor and John R. Hall. (1954), Social Mobility in Britain: A Study of Inter-Generation Changes in Status, in David Victor Glass (ed.) *Social Mobility in Britain*. London: Routledge and Keagan Paul.

- GOLDTHORPE, John. H. (2000), *On Sociology- Numbers, Narrative, and the Integration of Research and Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- _____ and Anthony F. Heath. (1992), *Revised Class Schema*, JUSST Working Paper 13, Nuffield College, Oxford.
- _____ and Keith Hope. (1974), *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale*, Oxford: Clarendon Press.
- _____ (1987), (in coll. with C. Llewellyn and C. Payne) *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, 2nd Ed. Oxford: Clarendon Press.
- HAMILTON, Malcolm and Maria Hirsowich. (1993), *Class and Inequality: Comparative Perspectives*, Hertfordshire: Harevester Wheatsheaf.
- İÇDUYGU, Ahmet and Turgay Ünalın. (1997), Türkiye’de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri, in *Türkiye’de İçgöç*, (Conference Proceedings) İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- ISHIDA, Hiroshi. (2001), “Industrialization, class structure, and social mobility in postwar Japan”, *British Journal of Sociology*, 52 (4): 579-604.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım. (2000), “Elite perceptions of Land Reform in early Republican Turkey”, *Journal of Peasant Studies*, 27, (3): 115-141.
- KARPAT, Kemal. H. (2003[1976]), *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, (trans. by Abdülkerim Sönmez), Ankara: İmge Kitabevi.
- KEYDER, Çağlar. (1983), “Paths of Rural Transformation in Turkey”, *The Journal of Peasant Studies*, 11 (1): 34-49.
- _____ (1988), *Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)*, in Şevket Pamuk and Z.afer Toprak (eds.) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara: Yurt Yayınları.
- _____ (1989), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, (trans.by Sabri Tekay) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- _____ (1993), *The Genesis of Petty Commodity Production in Agriculture. The Case of Turkey*, in Paul Stirling (ed.) *Culture and Economy.Changes in Turkish Villages*, Huntingdon, Cambridgeshire: The Eoten Press.
- KIRBY, Mark. (1999), *Stratification and Differentiation*, Hampshire and New York: Palgrave.
- KRAUSS, Irving. (1976), *Stratification, Class and Conflict*, New York and London: The Free Press.
- LIPSET, Seymour Martin and Reinhard Bendix. (1992[1959]), *Social Mobility in Industrial Society*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- LIPSET, Seymour Martin and Hans L. Zetterberg. (1992[1959]), *Social Mobility in Industrial Societies*, in Seymour Martin Lipset and Reinhard Bendix (eds.)

- Social Mobility in Industrial Society*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- MANN, Kirk. (1992), *The making of an English 'underclass'. The Social Divisions of welfare and labour*, Buckingham and Bristol (USA): Open University Press.
- MARSHALL, Gordon., Howard Newby, David Rose and Carolyn Vogler. (1988), *Social Class in Modern Britain*, London: Hutchinson.
- MARSHALL, Gordon. (1997), *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies*, London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage.
- _____, Stephen Roberts and Carole Burgoyne. (1996), "Social class and underclass in Britain and the USA", *British Journal of Sociology*, 47 (1): 23-44.
- _____ and David Firth. (1999), "Social mobility and personal satisfaction: evidence from ten countries", *British Journal of Sociology*, 50 (1): 28-48.
- MARX, Karl. (1983), *The Portable Karl Marx*, (ed. by Eugene Kamenka) Penguin Books.
- _____ (1961), *Selected Writings in Sociology and Social Policy*, (ed. by Tom Bottomore and Maximilien Rubel) Harmondsworth: Penguin Books.
- MORRIS, Lydia and John Scott. (1996), "The attenuation of class analysis: some comments on G. Marshall, S. Roberts and C. Burgoyne, 'Social class and the underclass in Britain (sic) in the USA' ", *British Journal of Sociology*, 47 (1); 45-55.
- MOSER, C. A. and J. R. Hall. (1954), *The Social Grading of Occupations*, in David Victor Glass (ed.) *Social Mobility in Britain*, London: Routledge and Keagan Paul.
- ÖZER, İnan. (1993). *Kentleşme ve Kent Yaşamına İlişkin Bulgular*, in Birsen Gökçe, Feride Acar, Ayşe Ayata, Aytül Kasapoğlu, İnan Özer ve Hamza Uygun (eds.) *Gecekondularda Ailelerarası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü*, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı.
- PARSONS, Talcott (1960), *Structure and Process in Modern Societies*, Glencoe, Illinois: Free Press.
- _____ (1967), *Sociological Theory and Modern Society*, New York: Free Press.
- _____ (1971), *The System of Modern Societies*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- PEKER, Mümtaz. (1996), *Internal Migration and the Marginal Sector*, in Erol Kahveci, Nadi Sungur and Theo Nichols (eds.) *Work and Occupation in Modern Turkey*, London: Mansell Publishing.
- SAUNDERS, Peter. (1997), "Social mobility in Britain: An empirical evaluation of Two Competing Theories", *Sociology*, 31 (1): 261-88.
- _____ (2002). "Reflections on the meritocracy debate in Britain: a response to

- Richard Breen and John Goldthorpe”, *British Journal of Sociology*, 53 (4): 559-574.
- SOROKIN, Pitirim. A. (1959), *Social and Cultural Mobility*, New York: Free Press.
- SÖNMEZ, Abdülkerim. (1993), *Peasant Household Survival Strategies: Rural Transformation in the Heartland of Turkey’s Hazelnut Production Belt*, (unpublished Ph.D. thesis) Durham: University of Durham.
- _____ (1998), “Toplumsal araştırmalarda analiz birimleri olarak aile ve hanehalkının mahiyet ve yapılarının belirlenmesi sorunu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1): 115-136.
- _____ (2001), “Doğu Karadeniz Bölgesi fındık üretim kuşağında toprak ağalığı, köylülük ve kırsal dönüşüm”, *Toplum ve Bilim*, 88: 69-105.
- SIS (State Institute of Statistics). (1929), *Recencement General de la Population 1927*, Publication no: 7, İstanbul.
- _____ (1956), *1950 Tarım Sayımı Sonuçları*, Publication no: 371.
- _____ (1961), *Census of Population 1950*, Publication no: 410, İstanbul.
- _____ (19??), *Census of Population 1960*, Publication no: 452.
- _____ (1977), *Census of Population 1970, Social and Economic Characteristics of Population*, Publication no: 756, Ankara.
- _____ (1983), *Census of Agriculture 1980*, Publication no: 1028.
- _____ (1984), *Census of Population 1980. Social and Economic Characteristics*, Publication no: 1072, Ankara.
- _____ (1993), *Census of Population 1990. Social and Economic Characteristics of Population*, Publication no: 1616, Ankara.
- _____ (1994), *General Agricultural Census 1991*, Publication no: 1691, Ankara.
- _____ (2003a), *Census of Population 2000. Social and Economic Characteristics of Population*, Publication no: 2759, Ankara.
- _____ (2003b), *Statistical Indicators 1923-2002*, Publication no: 2790, Ankara.
- _____ (2004), *Census of Agriculture 2001*, Publication no: 2924, Ankara.
- STIRLING, Paul. (1993), Introduction: Growth and Changes. Speed, Scale and Complexity, in Paul Stirling (ed.), *Culture and Economy. Changes in Turkish Villages*, Huntingdon, Cambridgeshire: The Eoten Press.
- TEKELİ, İlhan and Selim İlkin. (1988), Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları), in Şevket Pamuk and Zafer Toprak (eds.) *Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara: Yurt Yayınları.
- TOCQUEVILLE, Alexis. (1962), *Amerikan Demokrasisi*, (trans. by Taner Timur), İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği.

- TREIMAN, Donald. J. (1970), *Industrialization and Social Stratification*, in Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*, Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- _____ (1977a), *Occupational Prestige in Comparative Perspective*, New York: Academic Press.
- _____ (1977b), "Toward Methods for a Quantitative Comparative Sociology: A reply to Burawoy", *American Journal of Sociology*, 82.
- _____ and K. B.Yip. (1989), *Educational and Occupational Attainment in 21 Countries*, in Melvin L. Kohn (ed.) *Cross-National Research in Sociology*, Newbury Park: Sage.
- TÜRKYILMAZ, Ahmet., Abdülhaluk Çay, B. Zakir Avşar and Mustafa Aksoy. (1998), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- WRIGHT, Erik Olin. (1997), *Class Counts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- YASA, İbrahim (1966), *Ankara'da Gecekondulu Aileleri*, Ankara. S.S.Y.B. Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü.

Appendix: Tables

Table 1. Distribution of Employed Population (aged 15 and over) by Selected Years and Economic Sectors (in 000s)

Year	Total	Economic sectors									
		Agriculture, forestry, hunting and fishing	Mining and quarrying	Manufacturing	Electricity, gas and water	construction	Wholesale retail trade, restaurants and hotels	Transportation, Communication and storage	Finance, insurance real estate and business services	Community, social and personal services	
1923	5 031	4 525	17	159	1	40	138	19	13	119	
%	99.9	89.9	0.3	3.1	0.0	0.8	2.7	0.4	0.2	2.3	
1927	5 593	4 909	36	207	1	94	150	24	17	155	
%	99.9	87.7	0.6	3.7	0.0	1.7	2.7	0.4	0.3	2.8	
1940	7 259	6 243	66	408	3	163	171	32	18	155	
%	99.7	86.0	0.9	5.6	0.0	2.2	2.3	0.4	0.2	2.1	
1950	8 790	7 408	79	482	5	195	240	72	29	280	
%	99.9	84.3	0.9	5.5	0.0	2.2	2.7	0.8	0.3	3.2	
1960	11 945	8 342	134	791	13	390	670	134	86	699	
%	94.6	69.8	1.1	6.6	0.7	3.2	5.6	1.1	0.7	5.8	
1970	13 768	8 243	155	1 338	22	662	883	420	183	1 127	
%	94.4	59.8	1.1	9.7	0.2	4.8	6.4	3.0	1.3	8.1	
1980	16 523	8 360	196	2 060	44	897	1 422	619	347	1 755	
%	94.8	50.6	1.2	12.4	0.2	5.4	8.6	3.7	2.1	10.6	
1990	18 539	8 691	194	2 625	26	893	2 154	816	416	2 726	
%	99.9	46.9	1.0	14.2	0.1	4.8	11.6	4.4	2.2	14.7	
2000	579	7 103	78	3 570	90	1 313	3 748	1 039	691	2 947	
%	100	35.4	0.4	17.2	0.4	6.3	18.2	5.0	3.2	14.2	
Rate of inc.1	268	45	116	1 624	8 900	1 296	2 398	4 229	3 965	1 801	
Rate of inc.2	134	-4.1	-1.2	640	1 700	573	1 461	1 343	2 282	952	

Source: SIS, *Statistical Indicators 1923-2002*: 156-157

Rate of increase 1: With respect to 1927 in the year 2000 (2000-1927/1927*100).

Rate of increase 2: With respect to 1950 in the year 2000 (2000-1950/1950*100).

Table 2. Self-employed (including employers and unpaid household workers) and Employee Population by Census Years

Year	Total		Self-employed		Employee	
	Number	%	Number	%	Number	%
1950 ¹	10 492 204	100	9 230 001	87.9	1 262 193	12.1
1960 ¹	12 497 333	100	10 060 195	80.4	2 437 138	19.6
1970 ²	15 118 887	100	10 946 188	72.4	4 172 699	27.6
1980 ²	18 475 224	100	12 313 222	66.6	6 162 002	33.4
1990 ²	23 379 371	100	14 388 644	61.5	8 990 727	38.5
2000 ²	25 994 849	100	14 680 819	56.4	11 314 030	43.6

Sources: Calculated from SIS, *General Census of Population Social and Economic Characteristics of Population 1950: 358; 1960: 312; 1970: 154; 1980: 100-101; 1990: 128-129 and 2000: 194-195.*

Explanations: 1: Population aged 15 and over; 2: Population aged 12 and over.

Table 3. Self-employed (including employers and unpaid household workers) and Employee Population in Agriculture (including forestry and fishing) and Other Sectors by Selected Census Years

Year	In Agricultural Production						In non-agricultural Production					
	Total		Self-employed		Employee		Total		Self-employed		Employee	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
1950 ¹	-	-	-	-	-	-	1 268 996	100	434 591	34.2	834 405	65.8
1970 ²	10 101 858	100	9 564 111	94.6	537 747	5.4	5 017 029	100	1 382 077	27.5	3 634 952	72.5
1980 ²	11 055 031	100	10 502 612	95.0	552 419	5.0	7 420 193	100	1 258 191	16.9	6 162 002	83.1
1990 ²	12 527 976	100	11 966 854	95.5	561 122	4.5	10 851 365	100	2 421 760	22.3	8 429 605	77.7
2000 ²	12 177 543	100	11 762 341	96.5	415 202	3.5	13 399 812	100	2 503 276	18.7	10 896 536	81.3
R.1.1	-	-	-	-	-	-	956	-	476	-	1 260	-
R.1.2	11	-	12	-	-2.3	-	167	-	81	-	199	-

Sources: Calculated from SIS, *General Census of Population Social and Economic Characteristics of Population 1950: 363; 1970: 154-157; 1980: 100-103; 1990: 128-131 and 2000: 194-197.*

Explanations: (1): For population aged 5 and over in places with a population over 5000; **(2)** For population aged 12 and over.

Rate of Increase 1: With respect to 1950 in the year 2000 (2000-1950/1950*100).

Rate of Increase 2: With respect to 1970 in the year 2000 (2000-1970/1970*100).

Table 4. Increase in the Number of Employed Population by Census Years, Sex, Occupational Categories and Occupational Status (in 000s).

Occupational categories	1-Overall Figures								
	Total			Male			Female		
	1970	2000	Inc.%	1970	2000	Inc.%	1970	2000	Inc.%
Employed population in total	15	25	72	9 306	16 567	78	5 812	9 429	62
Scientific, technical and professional workers	555	1 902	242	415	1 248	201	139	653	370
Administrative and managerial workers	85	366	330	80	330	312	5	36	620
Clerical and related workers	346	1 543	320	273	934	242	73	609	734
Sales workers	463	1 603	246	446	1 386	211	17	217	1 176
Service workers	557	1 939	248	510	1 676	229	47	263	502
Agricultural, animal husbandry, forestry workers	10	12	25	4 949	5 459	10	515	7 133	38
Manufacturing and related workers	101	593					2		
Others	1 367	6 033	341	1 105	5 518	399	261	515	97
	1 642	16	-	1 526	14	-	116	2	-
Occupational categories	2-Employee Population								
	Total			Male			Female		
	1970	2000	Inc.%	1970	2000	Inc.%	1970	2000	Inc.%
Employed population in total	4 172	11 314	172	3 577	9 024	152	595	2 289	285
Scientific, technical and professional workers	483	1 782	269	359	1 108	209	123	619	403
Administrative and managerial workers	84	156	86	79	129	63	5	26	420
Clerical and related workers	346	1538	345	273	930	241	73	607	732
Sales workers	94	714	660	86	550	540	7	163	2 229
Service workers	424	1 682	297	384	1 446	277	40	236	490
Agricultural, animal husbandry, forestry workers	537	415	-23	354	266	-25	183	149	-19
Manufacturing and related workers	837	5 070	506	749	4 585	512	88	484	450
Others	1 364	8	-	1 289	7	-	75	1	-

Sources: Calculated from SIS, *General Census of Population Social and Economic Characteristics of Population 1970: 126-131; 2000: 194-197.*

Table 4 continued

Occupational categories	3-Self-Employed Population								
	Total			Male			Female		
	1970	2000	Inc.%	1970	2000	Inc.%	1970	2000	Inc.%
Employed population in total	10	14	34	5 728	7 540	32	5	7 140	37
Scientific, technical and professional workers	946	681					217		
Administrative and managerial workers	72	172	139	56	139	148	16	33	106
Clerical and related workers	0.6	209	34	0.4	200	49	0.1	9	8 900
Sales workers	0.009	5	55	0.008	4	49	0.0	1	-
Service workers	369	888	141	359	835	133	9	53	489
Agricultural, animal husbandry, forestry workers	133	256	92	125	230	84	7	27	286
Manufacturing and related workers	9 564	12	27	4 594	5 192	13	4	6 985	41
Others		178					970		
	530	962	82	356	932	162	174	30	-83
	278	8	-	237	7	-	41	0.4	-

Sources: Calculated from SIS, *General Census of Population Social and Economic Characteristics of Population 1970: 126-131; 2000: 194-197.*

Table 5. Distribution (in percent) of Employed Population by Occupational Categories and Level of Education in the Year 2000

Occupational categories	Level of Education					
	Illiterate	Literate with no certificate	Primary school	Secondary school ¹	Lyce ²	University
Total (in 000)	3,098	1,448	12,337	2,644	4,134	2,329
Total %	11.9	5.5	47.4	10.1	15.9	8.9
Scientific, technical and professional workers	-	-	0.4	2.1	9.6	59.5
Administrative and managerial workers	-	-	0.9	4.1	1.9	5.5
Clerical workers	-	-	0.9	7.0	22.0	13.6
Commercial and sales workers	-	2.3	4.9	9.6	12.2	7.5
Service workers	1.7	3.8	7.3	13.1	11.7	3.3
Farmers, ranchers, fishermen, hunters and forestry workers	93.6	81.7	57.1	28.7	15.2	2.8*
Non-agricultural production and transportation workers	3.4	10.7	28.3	37.1	27.0	7.1

Source: Calculated from SIS, *Census of Population 2000. Social and Economic Characteristics of Population :186-193, Table 5.24.*

(1) Includes the individual who have completed basic education of 8 years.

(2) Includes individuals who have completed vocational schools.

* As directors

Toplumsal-Sınıfsal Hareketlilik Çalışmaları Bağlamında Türkiye’de Mesleki Yapının Dönüşümü ve Toplumsal Hareketlilik Fırsatları

Abdulkerim SÖNMEZ*

Özet: Bu çalışma mesleki yapının değişmesine bağlı olarak Türkiye’de toplumsal hareketlilik fırsatları ve örüntülerinde meydana gelmesi beklenebilecek değişimleri incelemekte ve yorumlamaktadır. Bu inceleme için istihdam edilen olgusal veriler nüfus ve tarım sayımları sonuçlarından elde edilmiş olup, elde edilen sonuçlar sınıai toplum imajları, diğer toplumlarda toplumsal hareketlilik hakkında yapılmış çalışmalar ile Türkiye’de kırsal dönüşüm ve göç hakkında yapılmış çalışmaların bulguları ile bağlantılı olarak yorumlanmaktadır. Bu veri ve olgulara dayalı olarak çalışma, mesleki yapının dönüşümünün Türkiye’de yukarı doğru toplumsal hareketlilik için yeni yollar ve fırsatlar yaratmış olmakla birlikte bu fırsatların eşit dağılmadığını ve bundan dolayı da toplumsal hareketlilik örüntülerinde toplumsal sınıflar arasındaki akışkanlığın artmasından çok giderek azalma ve kapanma eğilimlerinin daha belirgin olduğunu öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sınıf hareketliliği, mesleki yapı, toplumsal hareketlilik, toplumsal akışkanlık, toplumsal dönüşüm

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü / ANKARA
ksonmez@hacettepe.edu.tr

Возможности общественного движения и превращение профессиональной структуры в Турции в связи с работой в Общественном-Классовом Движении

Абдулькерим Сонмез*

Резюме: Эта работа направлена на обозрение и рассмотрение предполагаемых изменений в положении общественного движения и превращение профессиональной структуры в Турции. Фактические данные, задействованные в данном исследовании, с полученными данными переписи села и населения, трактуются в связи с открытиями в работе о миграции и полевой миграции в Турции наравне с проделанными работами об общественном движении в других социумах. Данная работа, основанная на этих данных и фактах, наряду с созданием новых путей и возможностей для общественного движения в Турции в трансформации в профессиональной сфере, утверждает, что эти возможности не распределены равномерно и поэтому в организациях общественного движения отчетливо наблюдается не текучесть между общественными классами, а тенденция к постепенному уменьшению и закрытию.

Ключевые Слова: классовое движение, профессиональная структура, общественное движение, общественная текучесть, общественная трансформация

* Университет Хаджеттепе, Отделение Социологии / АНКАРА
ksonmez@hacettepe.edu.tr

Devletin Kurumsal Dönüşümü: Orta Asya Cumhuriyetleri Perspektifinden

Dr. Savaş ÇEVİK*
Araş.Gör. Erol TURAN**

Özet: Devlet-toplum, devlet-piyasa etkileşimi anlamında devletin rolü ve ekonomi içerisindeki ağırlığı, hem konuyla ilgili teorik görüşler açısından, hem fiili olarak devamlı bir dönüşüm içerisinde. Bu dönüşüm ve değişim, reformlar gibi bilinçli çabanın sonucu olabileceği gibi, iktisadi ve toplumsal yapıyı oluşturan kurumların etkisiyle de meydana gelebilir. Global reform hareketlerine bakıldığında devlet ve iktisadi rolü, reformların anahtar unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyalizm sonrası piyasa ekonomisine geçiş yapmaya çalışan Orta Asya ülkelerinde devlet-piyasa ilişkisini tanımlayan reformlar oldukça farklı sonuçlar üretmiştir. Gerek bu farklılıklar gerek reformların sonuçlarında başarısızlıklar, değişimi yönlendiren enformel ve formel kurumların dikkate alınmamasından kaynaklanmıştır. Bu çalışma, yeni kurumcu iktisadın analitik araçlarından da faydalanarak, Orta Asya ülkelerinde devletin yapısal dönüşümünü, dönüşümün kurumsal yapılarını ve ne derece değişim ya da geçmiş yapıyla bağlantılı bir direnç yaşandığını anlamaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Ülkeleri, devlet reformu, yapısal dönüşüm, geçiş ekonomileri, yeni kurumcu iktisat

1. Giriş

Devlet, hem üstlendiği roller hem ekonomi içerisindeki ağırlığı açısından reformlara konu olmaktadır. Bu reformlar, bir yandan devlet-piyasa ilişkisini biçimlendirmeyi hedeflerken, diğer yandan devletin kurumsal ve yönetim yapısında belirli dönüşümleri hedeflemektedir. Ancak, küresel düzeyde dalgalar halinde tüm ülkelerde görülen devlet reformları, devletin rolüne ilişkin normatif varsayımlardan kaynaklandığı gibi devletin dönüşümü, reformlar dışında, iktisadi ve toplumsal kurumların yapısından da beslenmektedir.

*Selçuk Üniversitesi, Hukuk Fak., Ekonomi-Maliye Bölümü / KONYA
scevik@selcuk.edu.tr

**Selçuk Üniversitesi, Karapınar Aydoğanlar Meslek Yüksekokulu / KONYA
etur@selcuk.edu.tr

Geçiş ekonomileri olarak nitelenen sosyalizmden piyasa ekonomisine geçmeye çalışan ülkelerde reformlar, devlette etkinlik arayışı ötesinde, daha geniş bir toplumsal dönüşümü ifade eden anlama da sahiptir. Bu ülkelerin reform deneyimleri ise bu ülkeleri, tek bir kategori içerisinde değerlendirmeye alamayacak derecede bir çeşitlilik göstermektedir. Özellikle Orta Asya ülkeleri, Sovyetler Birliği ile sıkı bütünleşmiş olmaları ve başlangıç şartları itibariyle diğer geçiş ekonomilerinden oldukça farklı niteliklere sahiptirler. Ancak bu ülkeler de –kapsamlı bir reform hareketinin bulunmadığı ülkelerden (Türkmenistan) geniş ölçekli reformlara girilen ülkelere (Kırgızistan ve Kazakistan)- önemli düzeyde çeşitliliği barındırmaktadır. Tüm dünyada görülen global reform hareketi, bu ülkelere de bir yandan baskı yaratırken, diğer yandan bu ülkeler, piyasa ve devletin işleyişini sağlayacak kurumlar yaratma sorunuyla da karşı karşıya kalmışlardır. Kurumsal değişimin karmaşık süreci, bu ülkelerin her birinde farklı yapılar ortaya çıkarmakla birlikte, bazı ortak sorunlarla da yüz yüze kalmışlardır. Reform sonuçları açısından da önemli farklılıklar bulunmaktadır. Orta Asya ülkelerinde, yaklaşık on beş yıllık bir deneye rağmen reformların hedeflerine ulaşıldığı söylenemez.

Bu ülkeler, bir yandan devlet piyasa ilişkisini yeniden biçimlendirmeyi hedefleyen global reform hareketlerini takip etmeye, diğer yandan bağımsız ulus-devlet kurumları oluşturmaya çalışmaktadırlar. Ancak dönüşümün önünde, geçmişin kurumsal yapısından kaynaklanan ve bir anda değiştirilemeyecek ancak iktisadi aktörlerin davranış ve tercihlerini biçimlendirip, iktisadi dönüşümü ve performansı belirleyen kurumsal kısıtlar bulunmaktadır. Bu açıdan ne derece değişim olduğu ya da ne derece geçmiş yapıyla bağlantılı bir direnç yaşandığı, iktisadi ve politik kurumlarla ilgili görünmektedir.

Bu doğrultuda çalışmanın ilk bölümünde, global devlet reformu hareketlerinin iktisat literatüründeki anlamı ve hedefleri anlaşılmasına çalışılacak ve iktisadi değişimde kurumların önemi incelenecektir. Arkasından sosyalizm sonrası dönüşümün kurumsal dinamikleri incelenecektir. Son bölümde ise bu yeni kurumcu çerçeve dikkate alınarak Orta Asya ülkelerinde dönüşüm ve devlet yaratma deneyimi ele alınacaktır. Böylece bu ülkelerde ne derece bir değişim olduğu ve ne derece geçmiş yapıyla bağlantılı bir direnç yaşandığı, dönüşümün kurumsal yapılarının ne derece oluşturulabildiği anlaşılmasına çalışılmaktadır.

2. Devlet, Piyasa Ekonomisi ve Reform

Devlet, ekonomiden kaynak çekmek, idari yapılar yaratmak, *-oldukça değişen derecelerde-*mücadelelere ve bireyler ve firmalar arasındaki sözleşme ve taahhütlere müdahale etmek suretiyle iktisadi süreçleri önemli derecede etkileyen bir aktördür. Etkinin bu derece önemli olması dolayısıyla devlet ve

ekonomi arasındaki ilişki oldukça tartışılmış, incelenmiş bir konudur (Tilly 1998: 403).

Devlet-toplum ve devlet-piyasa etkileşimine bakıldığında, devletin genel ekonomik yapı içerisindeki rolü ve ağırlığı konusunda, gerek uygulamada, gerek konuyla ilgili teorik görüşlerde devamlı bir dönüşüm olduğu görülmektedir. Ancak şunu baştan belirtmek gerekir ki bu dönüşüm her ülkede, her uygulama alanında ve her zaman boyutunda eş anlı gelişmemiştir (Çevik ve Demir 2005: 249–250). Yine de söz konusu döneme hâkim olan ve reformlara rehberlik eden uluslararası standartlardan söz edilebilir.

Devlet reformu tartışmalarını anlayabilmek için ekonomide devletin rolüne ilişkin tartışmaları, normatif varsayımları ve tüm dünyada bu anlayıştaki değişimi anlamak zorunludur. Bilindiği gibi 1980'lerden beri tüm dünyada devletin rolünü ve vatandaşla ilişkisini yeniden biçimlendirmeyi hedefleyen ve ana temasını iktisadi yönden piyasanın (özelleştirme, serbestleştirme veya deregülasyon/regülasyon şeklinde), siyasal yönden *demokratik karar almanın* (hesap verme sorumluluğu, yerinden yönetim, katılım veya yönetim şeklinde) oluşturduğu global bir devlet reformu hareketi görülmektedir (Kettl 2000: 1–6).

Reformların odak noktası olan, serbest piyasa, fiyat mekanizması, liberal ekonomi gibi kavramlarla eş anlamlı olarak da kullanılan piyasa ekonomisi kavramı, serbest mübadele ve rekabet, özel mülkiyet ve –gerek ekonomik gerek siyasal- tercihlerinde özgür ve rasyonel bireyler (Savaş 2000:55-64) ile tasarlanmış bir toplumsal sisteme işaret etmektedir. Piyasa ekonomisi odaklı reformlar küresel ekonomik gelişmelerin sonucu tüm gelişmekte olan ülkeleri etkilemekle birlikte komünizm sonrası kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkeler için daha kritik bir öneme sahiptir. Bu reformların devletle ilgili amacı, devletin yapması gerekenler kadar, yapmaması gerekenleri de sağlayacak kurumlar inşa etmektir. Bu noktada devlete hem ekonomik ilişkilerde hem vatandaşlarıyla ilişkilerinde uygun rolü belirlemek bu derecede tartışmalı bir konuda çeşitli güçlükler taşımaktadır.

2.1. Devlet ve Ekonomi

Neoklasik ekonomik model, bireylerin tam bilgiye sahip olduğundan ve piyasaların tam rekabet şartlarında çalıştığından hareketle piyasaların kaynak tahsisini optimum düzeyde gerçekleştirerek etkinlik doğuracağını öngörmektedir. Böyle bir modelde devlete oldukça az görev düşmektedir (minimum devlet). Ancak piyasalar beşeri mübadelenin temel formlarından olmakla birlikte, kendiliğinden var olmak, kendini düzenlemek, kendini sürdürmek özelliklerine de tam anlamıyla sahip değildir. Piyasalar en azından rekabetçiliği sürdürebilmek, bilgi eksikliği, asimetrik bilgi dağılımı, işlem maliyetleri gibi

sorunların ve kamu malları, dışsallık, bedavacılık (free riding) gibi kolektif faaliyet sorunlarının üstesinden gelebilmek için “devlet” müdahalesine ihtiyaç duyar. Dolayısıyla, etkinlik açısından devlete en azından tahsis, dağılım ve istikrar fonksiyonlarını yerine getirmek üzere gerek duyulacaktır (Musgrave ve Musgrave 1989: 3–14). Ancak devlet müdahalesinin, optimum sınırlarını belirlemek ve belirlenebilse bile devletin bu sınırı aşmayacağını garanti etmek güç olduğu gibi, devlet müdahalesinin kendisinin neden olduğu başarısızlıklar (rant kollama, fırsatçılık, aşırı merkezizetçilik, oy ticareti, savurganlık, bürokratik etkinsizlikler gibi) da ortaya çıkacaktır.

Devlet reformlarının da temelini teşkil eden yerleşik iktisat düşüncesine göre piyasalar, kendiliğinden etkinlik sağlayan araçlar sağladığından, piyasaların müdahaleden arındırıldığı, serbestleştirildiği ve etkinsizlik yapıları üreten devlet faaliyetleri, sınırlandırıldığı ölçüde ekonomik performans artırılabilir. Böylece, kamu idaresinin ve kamu kesiminin boyutu küçültülmeli, devlet özel baskılardan –*rant kollama faaliyetlerinden*- izole edilmeli, keyfi davranışlar yerine, kurallara bağlı kararlar üretilmeli, dinamik tutarsızlıklar doğuran karar alanlarının, politik baskılar üretme güdülerini olmayan bağımsız kurullara devredilmelidir (Przeworski 1998: 413). Bu açıdan kamu ile piyasa arasındaki ilişki, devletin küçültülmesi, faaliyetlerin özelleştirilmesi, serbestleştirilmesi, rekabetçi gelişmelere açılması şeklinde reforme edilirken, kamu idaresinde de idarenin küçültülmesinin yanı sıra yolsuzlukları, idari ve bürokratik etkinsizlikleri engelleyecek şekilde siyasetle bürokrasi, yasama ve halk arasındaki yetki devir ve sorumluluk ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ve tanımlanması (Behn 2001: 63–80) şeklinde reformlara girilmektedir. Bu reformlar, bir anlamda kamu otoritesince kaynak kullanımı ve rant dağıtımını işlevlerini kontrol edici yapılar geliştirmeyi hedeflemektedir. Uluslararası kamu idare reformlarında genel olarak kamu harcamalarını ve devletin boyutunu indirmek, rekabetçiliği ve yatırım iklimini iyileştirmek, hizmet sunum kalitesini ve devletle özel sektör arasındaki güveni geliştirmek amaçları güdülmektedir (Manning ve Parison 2004: 6).

Bu yönüyle reformlar sadece iktisadi alanda –*serbestleştirme, özelleştirme*- kalmayıp, politik ve idari yapılarda da uygun değişiklikler gerektirecektir. Devletle piyasa ilişkisinin yeniden tanımlanmasının yanı sıra, devlet organizasyonunun işleyişiyle ilgili reformlar da büyük ölçüde piyasa mantığını kullanarak, kamu kesiminin ne kadar çok özel sektör gibi olursa, o derece etkin olacağı varsayımına dayanmaktadır (Peters 2001: 349).

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu ortaya çıkan devletler söz konusu olduğunda, siyasi ve idari reformlar, devlet oluşturulması ya da yaratılması boyutunu da içerecektir. Devlet oluşturulması, temelde tek bir ünite içinde siyasal, ekonomik ve kültürel hayatın bütünleştirilmesi amacını taşır. Bu en-

tegrasyonun iktisadi boyutu, yerel ünitelerin bağlantısını sağlayacak taşıma ve iletişim ağını tesis edecek coğrafi bütünleşmenin yanı sıra, siyasal sınırlar içinde yapılan işlemleri bütünleştirecek bir parasal sistem ve yerel üniteleri kendine yeterliliğin ötesine taşıyacak derecede ölçekli bir ulusal piyasa ile mümkün olacaktır (Levine 2001:140). Geçiş döneminde özellikle Sovyetler Birliği ile siyasal ve ekonomik açıdan son derece bütünleşmiş ülkelerde (başta Orta Asya Ülkeleri) dönüşüm sorunu, böyle bir devlet yaratma sorununu da içermektedir.

2.2. İktisadi Değişim, Kurumlar ve Yapısal Reform

İktisadi değişim, iktisadi ve politik yapıyı iyileştirmek üzere bilinçli bir şekilde yürütülen bir çabanın sonucu olabileceği gibi, iktisadi ve politik yapıyı oluşturan unsurların, kurumların veya bunlarda meydana gelen değişmelerin etkisiyle zorunlu olarak meydana gelen değişmeleri de ifade eder. Bilinçli olarak yürütülen çaba, reform olarak adlandırılmaktadır.

İktisadi değişim, ekonomide devletin müdahalesi, devletin rolü, rekabet kanunları vs. gibi formel kuralların yanı sıra, politik ve toplumsal yapıyı ve toplumsal tercihleri şekillendiren enformel kurullarla da ilişkilidir. Yeni kurumcu iktisadın yaklaşımıyla uzun dönemde ekonominin performansını ve gelişimini belirleyen temel unsur, toplumsal ilişkileri şekillendiren yapısal davranış kurulları, toplumsal normlar, kültürel çevre, geçmiş yönetimler ve tarihsel deneyimlerden oluşan enformel kurumlar ile siyasi, yasal ve ekonomik kurullar ve sözleşmelerden oluşan formel kurumlardır (North 2002). Böylece siyasi, iktisadi veya toplumsal etkileşimin teşvik unsurunu oluşturan, iktisadi anlamda birey ve grupların tercih kümelerini tanımlayan ve sınırlayan kurumlardaki değişim, toplumların ve onların ekonomilerinin nasıl evrimleştiğini, nasıl geliştiğini ve değiştiğini anlamının aracıdır. Buna göre aynı formel kurullara sahip toplumlarda yukarıda anılan enformel kurumlar farklı modeller üretecektir. Dolayısıyla kurumsal farklılıklar ülkelerin gelişme yönlerindeki farklılıkları da açıklamaktadır (Prasad 2003: 746)

Bu kurumsal yapı üzerine inşa edilmiş iktisadi ve siyasi kurullar ise karşılıklı etkileşim anlamında bağlantılıdır. Mülkiyet hakları ve sözleşmeler, siyasi kurullarla tanımlanmakta, bu anlaşmaların uygulanmasını siyasi karar mekanizmaları sağlamaktadır; ancak, iktisadi çıkarların yapısı, diğer yandan siyasi yapının belirleyicileri arasında bulunmaktadır. Bu açıdan iktisadi ve politik hedefler arasında uyumluluk, oldukça önemlidir. Sözgelimi klasik liberal düşüncede ekonomik etkinlik, bireylerin, grupların veya firmaların faaliyetlerinde ve tercihlerinde serbesti olması kaydıyla elde edilebilir. Böylece serbest mübadele piyasalarda etkinliği sağlarken, serbest demokratik karar alma siyasal piyasaların etkinlik şartlarını oluşturacaktır. İktisadi reformların amacı piyasa şartlarını iyileştirmek olsa da piyasa şartlarının ancak siyaset açık ve

rekabetçi olduğunda en iyi olacağı öngörülür. Bunun için serbest piyasaların demokrasi ile bir arada bulunacağı düşünülür. Zira serbest piyasaların varlığı, bunu destekleyen ve işlerlik kazandıran siyasal kurumların varlığına bağlıdır. Ancak serbest piyasaların, kendiliğinden demokratik siyaset oluşturacağından da emin olunamaz.

Temelde iktisadi reformlar sistemin çıktı kapasitesini değiştirmeyi hedeflerken siyasal reformlar oyunun –siyasal- kurallarını değiştirmeye girer. Başarılı iktisadi reformların, reformlardan zarar gören sektörlere olan olumsuz etkiyi yok ederken, faydalananların faydasını artırmak suretiyle sistemin faydalananlarını değiştirmesi gerekir. Siyasal reformlar ise serbestleştirme sürecinin başlangıç şartlarını değiştirecektir. Ancak iktisadi politikalara ilişkin tercihlerin “kazanalar” ve “kaybedenler”i şekillendirmek suretiyle siyasal sonuçları olacaktır. Politikalarda değişiklik, kazançlılar ve kaybedenler üreterek statü-koyu değiştirecek ve sonuçta tüm politika değişiklikleri, devam edegelen dengeyi etkileyecektir. Siyasal tercihlerin ise siyasal dengeyi değiştirmek suretiyle, yani bu politikalar başlatıldıktan sonra yapısal reformlar sonucu bir sonraki dönemde, sistemin kazanan ve kaybedenlerini, fayda ve yüklerinin dağılımını değiştirmek yoluyla iktisadi sonuçları olacaktır (Gleason 2003: 6). Bu açıdan bu iki reform ve yapısal değişim tipi analitik amaçlarla ayrılabilirse de, fiili etkileri anlamında birbirlerinden yalıtılamaz.

Burada anılan yapısal reform geniş anlamda fonksiyonları değiştirmek üzere tasarlanmış yapılarda ve kurumlarda bir değişimi ifade etmektedir. Yapısal reformlar bu amaçla dar anlamda sadece iktisadi olabileceği gibi, daha geniş ölçekte yönetimi iyileştirmeye yani iktisadi faaliyetin yürütüldüğü çevreyi geliştirmeye ve iyileştirmeye ya da arzulanan iktisadi değişimi elde edecek şekilde bizzat devletin yapısını değiştirmeye de yönelmiş olabilir (Gleason 2004: 48).

Bu yüzden yapısal reform, tasarlanırken formel kurumların tasarlanması kadar enformel kurumların ve arzulanan iktisadi sonuçların, toplumsal alanın geri kalanıyla, özellikle politik alanın işleyişini belirleyen yapılarla ilişkisinin dikkate alınması gerekecektir. Devleti düzenlemeye ve yeniden tanımlamaya yönelik reformlar ise toplumun ve iktisadi yapısının dönüşümünde tarihsel geçmişle ilgili süreğenlik (izlek bağımlılık)¹ kadar, devlet-piyasa, devlet-vatandaş ve devlet organizasyonu içinde –politikacılarla bürokratlar- cereyan eden asil-vekil ilişkilerini göz önünde bulundurmaldır (Prezeworski 1998: 411–412).

3. Geçiş Ekonomileri ve Sosyalizm Sonrası Dönüşüm

Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile iktisadi anlamda kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine, siyasi anlamda otoriter yönetimlerden, demokratik rejime geçen/geçmekte olan ülkeleri ifade etmek üzere “geçiş ekonomisi” kav-

ramı yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Söz konusu süreç, yüzyılın en önemli deneyimlerinden bir olmakla birlikte, daha baştan geçiş ekonomileri olarak adlandırılan ülkelerin tamamen aynı kurumsal yapılara sahip olmadıkları, farklı süreçler, stratejiler ve farklı aşamalarda bulunmaları dolayısıyla, kavramın aslında homojen özelliklere sahip ülkeleri gruplamaktan uzaklaştığı söylenebilir.

Doğu Avrupa ülkeleri aslında geçişe çok daha önce başlamışken, bu ülkelerden -AB'ye giren- bazıları, artık sanayileşmiş ülkelerden çok da farklı görülmemektedir. Kurumsal yapılarıdaki ve şartlardaki çeşitlilik dolayısıyla bu ülkelerin ekonomik performansları da oldukça farklı gelişmiştir (Weder 2001: 3). Orta Asya cumhuriyetleri de sahip oldukları özellikler, en başta bağımsızlık öncesi dönemde Sovyet siyasal kurumları ve iktisadi ilişkileri ağıyla sıkı biçimde bütünleşmiş olmaları (Gleason 2003: 1-2) ve tüm geçiş ekonomileri içinde başlangıç şartları itibarıyla en kötü durumda olan ülkeler olmaları dolayısıyla diğer geçiş ekonomilerinden oldukça farklı bir deneyimi temsil etmektedirler.

“Geçiş”, kavramsal olarak da özel mülkiyet hakları ya da pür piyasa nosyonunu tamamlamak üzere geçiş çabasını ifade etmek, pür piyasaya geçmekle son bulacak kapalı uçlu bir süreci anlatmak açısından yetersizlikle eleştirilmektedir (Smyth 1998: 361). Hâlbuki bu ülkelerde yapılan ya da yapılması gereken reformlar, çok daha kapsamlı amaçları içermekle, pür piyasaya geçmekten daha çoğunu ifade eden açık uçlu “dönüşüm” kavramıyla açıklanabilir. Diğer yandan reform deneyimlerinin sonuçlarındaki çeşitlilik benimlenen stratejiler kadar reformları anlamaya yönelik yaklaşımlarda da çeşitlilik doğurmaktadır.

3.1. Geçiş Stratejileri

Kumanda ekonomisinden piyasa ekonomisine geçişte ve bu doğrultuda uluslararası iktisadi ve politik standartlara ulaşmak üzere yapılan reformlarda genel olarak iki farklı yaklaşımdan söz edilebilir: *Şok terapi* (veya *açık piyasa yaklaşımı*) ve *kademeli reform* (ya da *devlet rehberliği yaklaşımı*).

Şok terapi yaklaşımınca sunulan öneriler, uluslararası finansal kurumlar (Dünya Bankası, IMF) tarafından da desteklendiğinden “Washington uzlaşması” olarak da nitelenmektedir. Bu çerçevedeki yapısal reformlar, birçok gelişmekte olan ülkede uygulanmıştır. Bu yaklaşım genel olarak ekonominin liberalleştirilmesi üzerine odaklanır. Buna göre yapısal reformlar, çok hızlı bir şekilde serbest piyasa güçlerinin ekonomide doğal rollerini oynayabilecekleri bir şekilde yapılmalıdır (Gleason 2003: 24). Rasyonel piyasa teşviklerinin oluşturulması, ekonominin monetizasyonu, ulusal paranın konvertible edilmesi, ticari liberalizasyon, özelleştirme, devletin küçültül-

mesi ve piyasa yapısını bozucu etkilerinin ortadan kaldırılması, bu yaklaşımın klasik önerileridir. Dolayısıyla temelde makroekonomik istikrarla ilgilidir (Ovin 2001: 137).

Bu yaklaşım rasyonel iktisadi teoriye dayanır ve teknokratların ekonominin nasıl çalıştığı bilgisinin bütününe sahip ve bunun yeni gelişen ekonomilere de uygulanabilir olduğu varsayımıyla, piyasa ekonomisinin göstergeleri niteliğindeki ekonomik şartların –*özelleştirme, ticari serbestleştirme gibi*- bu ülkelere uygulanmasıyla geçişin başarılmış olacağını öngörür (Kobonbaev 2003). Devleti ise temelde sürecin tamamı için dışsal bir faktör olarak gördüğü gibi, kurumsal gelişme sürecini içselleştirmekte piyasalardan faydalanır. Bu açıdan merkezi kaynak tahsisinden kaynaklanan sapmaları elimine etmenin yanı sıra kaynak tahsisine ilişkin yeni piyasa şartlarını organize edecek –*özellikle kanunlar aracılığıyla*- kurallar yapısı inşa etmeyi amaçlamaktadır (Marangos 2002: 487).

Ancak bu radikal geçiş stratejisi, kendinden bekleneni pek verememiştir. Kurallar oluşturma çabasına rağmen birçok geçiş ülkesinde suçlarda artış olmuş, enflasyon ve eşitsizlikte artış deneyimi ile birlikte yolsuzluk ve yozlaşma sorunları yaşanmıştır. Yolsuzluk bu ülkeler için yeni bir şey olmamakla birlikte, kanunların kredibilitésinin oluşturulamaması ve iyi tanımlanamaması sonucu devlet dışı güç kullanım araçlarının (organize suç örgütleri) gelişmesi, iktisadi sorunların yanı sıra politik sorunlara da eşlik etmiştir (Marangos 2002: 490). Ancak şok terapi ya da açık piyasa stratejisine yöneltilebilecek en önemli eleştirilerden biri, aynı iktisadi ilkelerin –*ve reçetenin*- tüm toplumlarda geçerli olacağını varsayması ve iktisadi politika önerilerinin kurumsal yapıları dikkate almadan tasarlanmış olmasıdır. Zaten şok terapi stratejisi geçişin başlangıç dönemlerinde hemen bütün ülkelerde uygulanmakla birlikte birkaç yıllık uygulama dönemi sonunda terkedilmiş, çoğu ülkede kademeli reformlara girilmişdir.

Zaten reform kavramı da kurumsal yapıların tedricen değişimini çağırıştırılmaktadır. Özellikle piyasa geleneklerinin ve piyasanın işleyişini sağlayacak kurumların bulunmadığı durumda, bireylerin tercihlerini ve kararlarını belirlemesine yardımcı olan bir anlamda belirsizliği azaltan var olan kurumların ortadan kaldırılması kaotik sonuçlara yol açacaktır. Bu nedenle piyasa kurumlarının ve özel mülkiyetin geliştirilmesi için devletin varlığına oldukça çok ihtiyaç duyulacaktır. Bazı ülkeler uzun vadede serbestleştirme öngörmekle birlikte kademeli olarak reformların uygulanması ve bu süreçte devletin rehberliğinden yararlanılması yaklaşımını –*tabii ki çok değişik varyasyonlarla*- benimsemişlerdir. Uygulamayı belirleyen nedenler oldukça çeşitli olsa da, akademik açıdan böyle bir yaklaşımın, kimi zaman kurumların değişim/reform sürecindeki öneminin farkına vardığı da söylenebilir.

3.2. Kurumsal Değişim ve Kurumların Rolü

İktisadi kurumlar, bireysel tercihleri şekillendiren ve iktisadi davranışları tanzim eden sosyal düzenlemelerdir. Bu anlamda geleneklerden, birçok kez birçok işlem için oyunun tekrarlanmasıyla gelişen deneyimlerden, güvenden ve yasal hükümlerden kaynaklanan, *paylaşılan beklentilere* dayanırlar (Hare 2001: 5–6).

Kurumlar, işlemlerin ve ürünlerin maliyetini etkilemek suretiyle ekonominin performansı üzerinde belirleyicidirler (North 1994: 359–368). Bir ülkenin ekonomik performansı ve bunun bağlı olduğu kurumsal gelişim ve değişimi ise şok terapi yaklaşımının öne sürdüğü yasal düzenlemeleri gerçekleştirmenin çok ötesinde, karmaşık ve kısa zamanda gerçekleştirilemeyecek bir süreçtir.

Reformlar tasarlanırken kurumsal yapının evrimiyle ilgili tarihsel hafıza ve izlek bağımlılık dikkate alınmalıdır. Buna göre geçmişin kurumsal sistemi bugünün organizasyon ve –iktisadi ya da politik- bireysel teşebbüslerine fırsatlar seti sağlarlar. Böylece kurumsal matris bugünün ve dünün kurumları için karşılıklı bağımlı oldukları bir ağ oluşturur (North 1991: 109). Kurumsal yapının gelecekte alacağı şekil sadece şu anki hale değil geçmişte bulunduğu duruma da bağlıdır. İktisadi anlamda kaynakların denge dağılımları “tarih”e bağımlıdır denebilir (Liebowitz ve Margolis 2000: 981–982). Böyle bir tarihsel kurumsal hafıza, etkinlik üretebileceği gibi etkinsizliklere de kaynaklık edebilir.

Mevcut kurumsal çevre böylece zaman içinde kurumsal yapıda istikrarı ve değişimi de belirleyici olur. İktisadi ve siyasi kurumların neden/ne ölçüde değiştiği ya da neden değişmediği ve bazı kurumsal dinamiklerin varlığını koruduğu; mevcut kurumsal yapıya, bu yapının doğurduğu işlem maliyetlerine, ekonomik ve politik aktörler arasındaki asil-vekil ilişkilerine ve geçmişin kurumsal yapısına (izlek bağımlılık dolayısıyla) bağlı olduğu söylenebilir.

Piyasa ve mülkiyet haklarının gelişimi, piyasa süreciyle bağlantılı kurumların da geliştirilmesini gerekli kılar. Piyasa deneyiminin olmadığı geçiş ekonomilerinde, özellikle Sovyet iktisadi ve politik sistemiyle sıkı entegre olmuş Orta Asya ülkelerinde piyasa hafızası oldukça geçmişte kaldığından ve bir “piyasa kültürü” olmadığından, bu kurumlara işlerlik kazandırmak güç olmuştur.

Geçiş ekonomilerinin çoğunda şok terapi yaklaşımının yol açtığı başarısızlıklar, iktisadi davranışların önemli derecede kurumsal yapılardan etkilendiği ve kurumların, bireylerin ve organizasyonların (firma, çıkar grubu, devlet, bürokrasi) tercih ve karar kümelerini belirlediği gerçeğinin göz ardı edilmesinden kaynaklanmıştır. Reformlar basitçe, “devlet”in kaldırılması ve boşluğun “piyasa” ile doldurulması olarak görüldüğünden (Symth 1998: 364–365), piyasanın ve yeni kurumların oluşturulmasında devletin rolü ihmal edilmiştir. Devlete en azından, bir yandan oyunun kurallarını belirleyecek bir sistem kurmak, diğer yandan yeni bir mülkiyet hakları yapısı oluşturmak ve piyasa

içinde ve devletle piyasa arasındaki işlem maliyetlerini azaltacak yeni bir yapı belirlemek için gerek duyulacaktır (Nee 1999: 34). Sözgelimi, ilk hedefler olarak devletin küçültülmesi, kamu girişimlerinin özelleştirilmesi alınmış olmakla birlikte, bunlar geçişin görece geç evrelerinde, etkin kurumsal yapılar geliştirildikten sonra yapılması gerekenlerdir (Marangos 2002: 494). Özelleştirme doğru bir ekonomik politika olarak kabul edilse bile, bu ülkelerde bunu uygun bir şekilde yapabilecek kurumsal kapasite mevcut olmamıştır. Özelleştirme, bir yandan devlet fonksiyonlarının alanını indirmekte ve önemli bilgi asimetrisi doğurmakta iken, bunun şeffaflaştırılması, düzeltilmesi, mülkiyet haklarının tanımlanmasını sağlayacak yüksek kapasiteli devlet gerekmektedir (Fukuyama 2004: 28). Bu açıdan, başta Rusya olmak üzere çoğu eski Sovyet ülkesi başarısız olmuştur. Bu da, formel kurallarda değişme sağlamanın, yeni kuralları işlerlik kazanmasını engelleyecek enformel kurumların olması halinde, arzu edilen yönde bir dönüşümü tek başına sağlamaya yeterli olmayacağını göstermektedir (Grossman 1997: 252).

Kurumsal yapıların oluşturulmamış olması sonucu, eski kurallar kaldırılmakla birlikte, eski normlar varlığını sürdürmüş, ancak yeni belirsizlikler doğmuş ve devletin formel yapısının tamamlanamaması ile mülkiyet haklarının dağıtımında eşitsizlik, yolsuzluk, rüşvet, -kanunlar yeterli güveni sağlayamadığından- organize suç gibi çöküş rahatsızlıkları ile iktisadi eşitsizlik ve enflasyon başta olmak üzere birçok iktisadi sorunla yüz yüze kalınmıştır.

Sonuç olarak, iktisadi ilkeler, kurumlardan ve sosyal normlardan bağımsız olmadığı gibi, bu ülkeler için gerekli kurumların oluşturulmasında devletin rolü oldukça önemlidir. Diğer yandan benzer reformlar takip edilmesine rağmen kurumsal gelişme açısından geçiş ekonomileri farklı performans ortaya koymuştur (Hare 2001: 85–90). Bu sonuçta, tüm geçiş ülkelerine tek bir model uygulanamayacağını doğrulamaktadır. Her ülke kendi kurumsal yapısını geleneklerine, tarihsel ve siyasal altyapısına ve kültürüne bağlı olarak kendisi geliştirmelidir. Başka ülkelerin kurumsal yapılarının diğer bir ülke için tamamıyla uygun olmayacağı hatırlanmalıdır. Gelişmiş, demokratik ve piyasa temelli ekonomilere sahip ülkelerin deneyimleri, gelişmekte olan ülkelerdeki politik ve iktisadi reformlar için önemli bir rehber teşkil etse de, bu ülkeler önemli tarihsel ve kurumsal farklılıklara ve bazen varlığını sürdürebilmek gibi önemli acil kısıtlara da sahiptir.

4. Orta Asya Ülkelerinde Kurumsal Dönüşüm

4.1. Reformlar ve Değişim

Sovyet ekonomik ve politik yapısına sıkıca entegre olmuş olan Orta Asya ülkeleri (Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan) kültürel, yapısal ve kurumsal açıdan oldukça çok benzerlikleri paylaşmakta-

dır. Bu devletler, kültürel gelenekler ve tarihi geçmiş açısından önemli ortaklıkları paylaştığı gibi, aynı komünist yönetim mirasına sahiptirler; hepsi hammadde üretiminde uzmanlaşmıştır ve Sovyet ticaret sisteminden negatif şekilde etkilenmişlerdir (Pomfret 2003: 443). Bu ülkelerin hepsi Rusya tarafından uygulanan serbestleştirme deneyimini takip etmişlerdir ve bu deneyim hakkında bilinçlidirler. Ancak dış iktisadi bağlantılar, Rusya ile ve diğer eski Sovyet cumhuriyetleriyle sınırlıdır. Geçiş sürecine bu nedenlerle oldukça kötü şartlarda başlamışlardır (Kalinichenco ve Semenova 2001: 58). Sovyetler ile sıkı entegrasyon, daha önce piyasa ve ulus devlet deneyimlerinin kısıtlılığı, bağımsızlık sonrası dönüşümde en önemli engeller olduğu gibi, diğer geçiş ekonomilerinden ayıran önemli özelliklerdir.

Bu ülkeler geçmişte –gerek coğrafi gerek siyasal açıdan- tek bir bölge olarak (orta asya, Türkistan vb.) görülmüşse de, Sovyetlerin çöküşünün ardından tek tek ülkelerin ortaya çıkması ile birlikte oldukça farklı eğilimler takip etmişlerdir; kurumsal ve politik değişim açısından farklı yapılar ortaya çıkarmışlardır. Bu yüzden, bu ülkelere homojen olarak muamele etmek de pek gerçekçi olmayacaktır (Gleason 2003: 2). Bu ülkeler arasında özellikle doğal kaynak varlığı, dış piyasalara bağlantılılık ve devlet stratejileri açısından önemli farklılıklar vardır. Kırgızistan ve Kazakistan esas olarak serbestleşme ve dünya piyasalarıyla bütünleşme çabası içine girmişken Türkmenistan ve Özbekistan, devlet rehberliğinde ithal ikameci ve kendi kendine yeterli politikası benimsemiştir (Pomfret 2001: 13). Bir diğer önemli farklılık, ihracat bağımlılıklarıdır. Bütün ülkeler –çoğu gelişmekte olan ülkede olduğu gibi- farklı mal veya mal gruplarında olmak üzere (Türkmenistan doğalgaz, Kazakistan petrol ve maden, Özbekistan ve Tacikistan pamuk) ihracata bağımlıdır. Bu gibi tek ürünlü ekonomik yapı, belirli sektör veya sektör gruplarında yığılmaya yol açmaktadır. Sözgelimi Tacikistan milli gelirinin yaklaşık %40'ı tek bir fabrikada –Tursunzade alüminyum fabrikası- yaratılmaktadır (Gleason 2003: 24).

Orta Asya devletlerinin tümünde komünizm sonrası geçiş, piyasa tabanlı ekonomi ve demokratik hükümetler oluşturmak genel amacına yönelmiştir. Ancak uygulamalar ve sonuçlarında farklılıklar bulunmaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan temelde açık piyasa yaklaşımının versiyonlarını uygulamışlardır. Özbekistan ve Türkmenistan devlet rehberliğinde reformlar benimsemiştir. Tacikistan'ın geçiş politikaları ise bu iki uygulamanın arasında tanımlanabilir. Tacikistan'da ilke olarak uluslararası standartlara uygun, serbestleştirme yönlü reformlar benimsenmişse de bu amaçları uygulama kapasitesi, oldukça düşük gerçekleşmiştir.

Diğer yandan politik kurumların işleyişinde Sovyet dönemi deneyimleri – özellikle mevcut yöneticilerin çoğunlukla Sovyet yönetim kadrolarından gelmesi dolayısıyla- kısmen de olsa varlığını korumaktadır (Merry 2004: 286). Geçiş sonrası hepsinde anayasal olarak yönetme erkinin başkanlara verildiği

“başkanlık sistemi” kurulmuşsa da, seçimlerin uluslararası standartlara tümüyle uygun yapılmadığına ilişkin itirazların yanı sıra, yargı bağımsızlığı, yasamanın tam anlamıyla işlemediğine, en açık ve liberal ülkelerde bile – Kazakistan, Kırgızistan- parlamentoların başkanın müdahaleleriyle yönlendirildiğine ilişkin eleştiriler bulunmaktadır. (Gleason 2003: 3)

Sembolik olarak –Almatı Deklarasyonu dolayısıyla- post-komünist düzenin doğum yeri olan Kazakistan ve Kırgızistan, en reformcu liberal ülkeler olarak ortaya çıkmaktadır. Her iki ülke de kamu verimliliğini artırmaya yönelik kurumsal reformlarda önemli adımlar atmıştır. Güçler ayrılığına dayalı anayasal hükümet, açık seçimler, bağımsız yargı, işleyen bir parlamento ve bireysel özgürlükler anlamında modern devlet ve uluslararası standartlarda medeni toplum oluşturmak açısından önemli mesafe kaydetmiştir (Gleason 2003: 53). Ancak sonuçlar çok da tatmin edici olmamıştır. Kırgızistan, ekonomik reformların başarılmasında özellikle yeterli doğal kaynak yokluğu açısından doğal engellerle karşı karşıya kalmış bir ülkedir. Demokratik kurumların oluşturulmasındaki başarılarla rağmen bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren benimsenen radikal geçiş stratejisi, ekonomik reformların yürütülmesi açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Kobonbaev 2003: 15).

Türkmenistan, zengin doğalgaz ve petrol yataklarıyla doğal kaynaklar açısından avantajlı bir ülke olmakla birlikte Sovyetler döneminde bu malları işlemekten çok hammadde arz edicisi olarak çalıştığından bu avantajını tam olarak kullanamamıştır. Bağımsızlık sonrası ekonomik reformlar iki sektör; tarım –özellikle pamuk- ve doğal gaz üzerine yoğunlaşmıştır. Ekonomik reformların yürütülmesinde de bu iki sektör üzerinde de devlet idari ve finansal kontrole sahiptir. Piyasa ekonomisine geçiş amaçlı çok az reform yapılmıştır. Bu ülke, otoriter bir devlet ve siyasal kültüre sahiptir.

Özbekistan, diğer Orta Asya ülkelerine göre –ziraat, enerji, ağır sanayi ve bazı temel hammadde üretimi anlamında- daha çeşitlenmiştir. Ekonomik reformlarda devlet, yönetici ve anahtar faktör olarak rol almıştır ve dış ticaretten ziyade ekonomik kendine yeterlik esas alınmıştır. Ekonomiye açma yönünde Türkmenistan ve Özbekistan isteksiz davranmıştır.

Tacikistan piyasa ekonomisine ve demokratik topluma geçiş yönünde reformlar öngörmüşse de içinde bulunduğu şartlar, özellikle iç savaş, iktisadi çöküş, siyasal bölünmüşlük, sosyal olarak bütünleşememişlik ve dış baskılar gibi faktörler dolayısıyla kurumsal dönüşüm açısından en kötü durumdaki Orta Asya ülkesidir (Iwasaki 2002).

Kazakistan ve Kırgızistan, açık piyasa ve uluslararası kurumlarca önerilen standartlara ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeye doğru hareket ederken Özbekistan ve Türkmenistan, Doğu Asya modellerini çağrıştıran devlet kont-

rollü kalkınma modellerinde gelişmektedir. İktisadi değişimle siyasal değişimin karşılıklı etkileşimi hatırlanacak olursa bu yönelmeler politik kurumlarla da desteklenmektedir. Siyasal kurumlarda dönüşüm, bu ülkelerin hepsinde ekonomik reformlara göre daha az istekle benimsenmiş olsa da, özellikle Türkmenistan ve Özbekistan'da siyasal kurumlar açısından uluslararası standartların çok ötesinde bir yapı şekillenmiştir.

4.2. Devlet Oluşumu ve Devletin Dönüşümü

Bütün Orta Asya ülkeleri Sovyet yönetiminden kalan iktisadi, siyasal ve sosyal sorunların yanı sıra, bağımsız bir devlet oluşturmak pratik güçlüğüyle de karşı karşıya kalmışlardır. Komünist sistemin çöküşünün yol açtığı ideolojik boşluğun ulus oluşturma sürecine yansımalarının yanı sıra güvenilir, meşru ve idare edebilir formel devlet kurumları oluşturmak da gerekmiştir (Lowe 2003:114). Bu yönüyle bireylere bilgi sağlayacak enformel kurumlar da formel kurumlar da yetersizdi. Geçiş ekonomilerinin çoğunda, özellikle geçişin ilk evrelerinde görülen yozlaşma, rüşvet ve organize suçun yaygınlığı, devlet kurumlarının zayıf ve oluşturulamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Kapitalist süreç, sadece güvenlik, geleceğe güven ve tahmin edilebilir kanunlar yaratabilen (ve böylece belirsizliği azaltabilen) güçlü bir devletin yönetimi altında iyi işleyebilir. Zira modern kapitalizm, modern devletle birlikte evrilmiştir (Wagener 2000: 127). Bu anlamda piyasa mekanizması, tüm bu fonksiyonları tek başına üstlenemeyeceği gibi piyasa ekonomisi, ancak iyi işleyen bir ulus devletle var olabilir. Orta Asya ülkeleri için devletin dönüşümü sorunu, aslında bu anlamda bir ulus devlet oluşturma sorundur (Akçalı 2003: 414–418).

Tüm komünizm sonrası geçiş ülkelerinde ama özellikle Sovyet yönetimi öncesi önemli devlet deneyimine sahip olmayan Orta Asya ülkelerinde verili bir alanda merkezleşmiş bir otorite ve bürokrasi, güvenlik, yeniden dağılım ve piyasa ağına sahip ve bunları yönetecek cihazlarla donanmış, modern anlamda bir devlet oluşturulması önemli bir sorundur. Böyle bir devlet aygıtı oluşturma deneyimi, halen devam eden ve sabit bir noktaya ulaşmamış dinamik bir süreçtir. Böyle bir devlet otoritesi oluşumu sürecine katılan çeşitli aktörlerin mücadelesi, özellikle enformel yapıları/kurumları kullanarak devam etmektedir. Bu süreçte uluslararası aktörlerin etkisi de söz konusudur (Grzymala-Busse ve Luong 2002).

Bu ülkelerde siyasal dönüşümü sağlayacak formel kurumlar yeterince oluşturulmadığı gibi, Sovyet öncesi dönemden ve Sovyetler döneminden varlığını sürdüren enformel kurumların –söz gelimi otoriter yönetim biçimi, kabile, aile ve boy ilişkileri- siyasal yapı üzerindeki etkisi önemli hale gelmektedir (Kangas 2002: 137). Özbekistan planlama temelinde –Doğu Asya ülkeleri deneyimi örnek alınarak- ekonomiye ılımlı devlet müdahalesi şeklinde bir

ekonomik politika benimsemiştir; ancak yeni ekonomik politikalar, sosyalizmi de inşa eden eski iktisat eliti tarafından yürütülmektedir (Gafarly ve Rass 2001: 103). Siyasal organizasyonun şekli şüphesiz, devletin ve iktisadi yapının oluşumunu etkilemektedir. Yönetici elitin genel olarak Sovyet dönemi idare kademelerinde bulunmuş kişilerden oluştuğu dikkate alınacak olursa (Lieven 2002: 34), söz konusu döneme ilişkin yönetim alışkanlıklarının kurumsal öğrenme süreci ile bugüne taşınmış olması, şaşırtıcı olmayacaktır.

Bu ülkelerin siyasal yapıları çeşitlilik gösterse de, hepsinin değişen derecelerde otoriter eğilimler etrafında şekillendiği söylenebilir². Bu gelişmenin geçmiş yönetim yapılarının sürekliliğinden kaynaklandığı gibi, devlet oluşturma sürecinin gereksinimlerinden doğduğu da söylenebilir. Böyle bir iktidar yapısı, kısa vadede belirsizlikleri azaltıyor gibi görünse de, kurumsal yapıların gelişimini de engellemektedir. Dolayısıyla, Orta Asya ülkelerinde kuvvetli otoriter rejimler, zayıf ve kapasitesi düşük devletlerle bir arada bulunmaktadır.

Orta Asya ülkelerinde etnik bağlar, oldukça kuvvetlidir ve siyasal sınırları aşmaktadır. Dolayısıyla verili devlet sınırları içinde ‘ulus’ oluşumu henüz tamamlandığı söylenemez. Bu da bireylerin hem iktisadi hem siyasal tercihlerini şekillendirmektedir. Bu bağlamda, iş ilişkisi ve ağlarının Anglo-Sakson modellerin aksine, kişisel ilişki ve sosyal yükümlülüklerle dayalı olduğu söylenebilir (Gleason 2003: 34). Böylece piyasa sisteminde kurumsal rolleri tanımlayan bireycilik ve rekabet şartları yerine gelmemektedir. Bunun yansımaları siyasal hayatta da görülmektedir. Siyasal ilişkiler büyük ölçüde aile ilişkileri, sadakat, etnik ilişkiler tarafından şekillenmektedir. Bu ülkelerde çok yaygın olan rüşvet ve benzeri sapmalar, akrabalık bağlarının kuvvetliliği, kabile/boy sadakati, ast-üst ilişkilerinde paternalistik bağlılık gibi kültürel normların (enformel kurumların) ve piyasa ekonomisine geçiş sürecinde özelleştirme ve benzeri şekillerde kamu kaynaklarının/varlıklarının transferinde denetleyici yapıların (formel kurumların) oluşturulamamış olmasının önemli derecede etkisi olmuştur (Çokgezen 2004: 81–82).

Böyle bir siyasal yapının ortaya çıkması, büyük ölçüde enformel kurumlarla ilgilidir. Sovyet dönemi ve öncesinden gelen siyasal kültür, sivil toplum ve serbest piyasa-rekabet deneyimi yokluğu bu siyasal yapının şekillenmesinde etkili olmuştur (Kubicek 1998: 29–30). Dolayısıyla siyasal kurumsal anlamda izlek bağımlılık kendini göstermektedir. Bu kurumsal yapının gelişmesinde önemli bir diğer etken Sovyet çöküşünün ardından varlığını devam ettirme çabasıdır (Matveeva 1999: 24). Devletin oluşturulması açısından devam eden güvenlik ve sınır sorunları, tüm Orta Asya ülkeleri için tehdit oluşturmaktadır (Blank 2004: 136–140; Zardykhon 2002: 69–73 ve 79–80) ve bu dinamikler dikkate alınmaksızın bu ülkelerde devletin dönüşümünü ve kurumsal yapıların oluşumunu anlamak güç olacaktır.

5. Sonuç

Yeni kurumcu iktisat literatürü ve ülkelerin –özellikle geçiş ekonomilerinin– reform deneyimleri, toplumun sahip olduğu iktisadi ve toplumsal kurumları dikkate almaksızın iktisadi performansı geliştirmenin mümkün olmayacağını göstermektedir. Devletin kaynak kullanımını ve piyasa ilişkilerini düzenlemeyi hedefleyen reform paketlerinin tüm ülkelerde aynı sonuçları üretmemesi de, reformların tasarımında enformel kurumların önemine işaret etmektedir. Zira aynı formel kurumlara sahip olmakla birlikte farklı toplumsal normlara, davranış kalıplarına ve tarihsel deneyime yani birey ya da grupların tercih kümelerini tanımlayan ve sınırlayan enformel kurumlara sahip ülkelerde farklı modeller ortaya çıkacaktır.

Ülkeler arasındaki bu kurumsal farklılıklar reform sonuçları açısından Orta Asya ülkelerinin diğer geçiş ekonomilerinden neden farklı olduğunu açıkladığı gibi, başarısızlığın nedenlerini de kurumsal yapılarda aramak gerekir. Diğer yandan Orta Asya ülkeleri, bağımsızlık sonrası uluslararası standartlarda devlet oluşturmaya yönelmişlerse de, kurumsal dönüşümün yeteri derecede başarılı olduğu söylenemez. Yapısal dönüşümde enformel kurumsal yapıların yeterince dikkate alınmaması, gayri meşru enformel otorite yapılarının doğmasına neden olmuştur. Devlet aygıtının çalışmasını sağlayacak yasal sistemleri ve devlet kurumlarının rollerini ve piyasa/toplumla ilişkisini tanımlayan, kuralları belirleyen formel kurumsal yapılar da oluşturulamamıştır. Sonuçta formel kurumların değişimi yetersiz, enformel kurumları değiştirmek ise oldukça güçtür. Böylece anayasal olarak yetkilendirilmiş meşru otoriteye paralel yönetim yapıları ortaya çıkmıştır. Kamusal karar almanın, toplumsal tercihler tarafından şekillendirileceği bir devlet yapısı ortaya konulamamıştır. Buna karşın piyasanın etkin işlemlerini sağlayacak mekanizmalar da yaratılamamıştır. Bunlar büyük ölçüde, politik yapıyla ilgili izlek bağımlılığın ve piyasa deneyimi yokluğu, devlet yönetim geleneğinin yetersizliği gibi kurumsal yapıya ilişkin sorunlardan kaynaklanmaktadır.

Dolayısıyla Orta Asya ülkelerinde devletin kurumsal dönüşümü sorunu, ‘devlet yaratma’ olgusundan ayrı düşünülemez. Etkin işleyecek bir piyasa mekanizması, siyasi-idari harmonizasyon, devlet kurumlarına işlerlik kazandıracak bir ulus devletle bir arada düşünülebilir. Diğer yandan yapıların oluşmaya devam ettiği bir bölgede varlığını devam ettirme sorunu politik tercihlerin oluşumunda önemli bir kısıt olarak durmaktadır. Orta Asya ülkelerinde devletin dönüşümü ve kurumsal performans sorunu böyle bir devlet yaratma olgusu ile bir arada değerlendirilmelidir. Enformel kurumların değişiminin uzun zaman alacağı göz önüne alınırsa, devletin ve piyasanın etkin çalışacağı yapısal dönüşümün de zaman alacağı söylenebilir.

Açıklamalar

1. 'Path-dependency' kavramı, 'yeni kurumcu iktisat literatüründe' bugün ve gelecekteki kurumsal yapının geçmişte oluşmuş enformel ve formel kurumlar ve kurumsal hafıza tarafından şekillendiğini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Kavram Türkçe'ye 'izlek bağımlılık' olarak tercüme edilmiştir.
2. Orta Asya devletlerindeki rejim ve iktidar yapılarıyla ilgili tartışmalar için bkz. (Cummins, 2002)

Kaynakça

- AKÇALI, P. (2003). "Nation-State Building in Central Asia: A lost Case?", *Perspectives on Global Development and Technology*, 2(3-4), pp. 409-429
- BEHN, R. D. (2001). *Rethinking Democratic Accountability*, Brookings Inst. Press, Washington D.C.
- BLANK, S. (2004). "Democratic Prospects in Central Asia", *World Affair*, 166(3), pp. 133-147
- CUMMINGS, S. N. (2002). "Introduction: Power and Change in Central Asia", *Power and Change in Central Asia*, S. N. Cummings (Ed.), Routledge, London/NewYork, pp. 1-23
- ÇEVİK S. ve M. Demir (2005), "Devletin Düzenleyici Rolü ve Regülasyon Teorileri", *Öneri*, 6(23), ss. 249-257
- ÇOKGEZEN, M. (2004). "Corruption in Kyrgyzstan: The Facts, Causes and Consequences", *Central Asian Survey*, 23(1), pp. 79-94
- FUKUYAMA, F. (2004). "The Imperative of State-Building", *Journal of Democracy*, 15(2), pp: 17-31
- GAFARLY M. S. and V. F. Rass (2001). "The Preservation of the State's Dominant Position in the Economy", *Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post-Soviet Era*, Alexei Vassiliev (Ed.), Saqi Books, London
- GELASON, G. (2004), "Reform Strategies in Central Asia: Early Starters, Late Starters, and Non-Starters", *In the Tracks of Tamerlane: Central Asia's Path to the 21st Century*, D. L. Burghart and T.S. Helf (Ed.), NDU Pres, Washington D. C.
- GLEASON, G. (2003). *Markets and Politics in Central Asia*, Routledge, London/New York
- GROSSMAN, P. Z. (1997). "On the New Institutional Story about the Former Socialist Economies", *Journal of Economic Issues*, 31(1), pp. 251-254
- GRZYMALA-BUSSE, A. and P. J. Luong, (2002). "The Ignored Transition: Post-Communist State Development", *Harvard University Weatherhead Center For International Affairs Working Papers*, No: 02-02 [www.wcfia.harvard.edu/papers/514_02_02_final.pdf] Erişim Tarihi: 10 Temmuz 2005

- HARE, P. G. (2001). "Institutional Change and Economic Performance in the Transition Economies", *Economic Survey of Europe*, S: 2, pp. 77–99
- IWASAKI, I. (2002). "Economic Transformation and Institutional Development in Tajikistan", *PIE Project Discussion Paper Series No. 120*, [<http://www.ier.hit-u.ac.jp/pie/Japanese/discussionpaper/dp2002/dp120/text.pdf>] Erişim Tarihi: 20 Haziran 2005
- KALINICHENCO, L. N. and N. N. Semenova (2001). "The Economy of Kazakhstan", *Central Asia: Political and Economic Challenges in the Post-Soviet Era*, Alexei Vassiliev (Ed.), Saqi Books, London
- KANGAS, R. D. (2002). "Uzbekistan: The Karimov Presidency –Amir Timur Revisited", *Power and Change in Central Asia*, S. N. Cummings (Ed.), Routledge, London/NewYork, pp. 130–149
- KETTL D. F. (2000). *The Global Public Management Revolution*, Brookings Institution Press, Washington D. C.
- KOBONBAEV, M. (2003). "Radical, Gradual and Institutional Approach in Understanding the Transition from a Planned to a Market Economy in the Kyrgyz Republic", [<http://www.umsl.edu/~mk6c3/paper/radgradinst.pdf>] Erişim Tarihi: 9 Haziran 2005
- KUBICEK, P. (1998). "Authoritarianism in Central Asia: curse or cure?", *Third World Quarterly*, 19(1), pp. 29–43.
- LEVINE, D. P. (2001). *Normative Political Economy: Subjective Freedom, The Market and The State*. Routhledge, London/New York
- LIEBOWITZ, S. J. and S. E. Margolis (2000). "Path Dependence", *Encyclopedia of Law and Economics*, B. Bouckaert ve G. De Geest (Ed.), Edwar Elgar Publishing, Clenttenham
- LIEVEN, D. (2002). "Emprie's Aftermath: A Comparative Perspective", *Power and Change in Central Asia*, S. N. Cummings (Ed.), Routledge, London/NewYork, pp. 24–41
- LOWE, R. (2003). "Nation Building in th Kyrgyz Republic", *Central Asia: Aspect of Transition*, T. Everett-Heath (Ed.), RoutledgeCurzon, London/New York
- MANNING N. and N. Parison, *International Public Administration Reform: Implications for Russian Federation*, The Wolrd Bank, Washington D.C.
- MARANGOS, J. (2002). "Alternative Methods of Institutional Development for Transition Economies", *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, No: 158, pp. 483–513
- MATVEEVA, A. (1999). "Democratization, Legitimacy and Political Change in Central Asia", *International Affairs*, 75(1), pp. 23–44
- MERRY, E. W. (2004). "Governance in Central Asia: National in Form, Soviet in Content", *Cambridge Review of International Affairs*, 17(2), pp. 285-300

- MUSGRAVE, R. and Musgrave P. (1989). *Public Finance in Theory and Practice*, Fifth Edition, McGraw-Hill Co., New York.
- NEE, V. (1999). "The Role of the State in Making Markets", 3. Annual Meeting of the International Society for the New Institutional Economics, Washington D.C. [www.isnie.org/ISNIE99/Papers/nee.pdf] Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2005
- NORTH, D. C. (1991). "Institutions", *Journal of Economic Perspectives*,5(1), pp. 97–112
- _____, (1994). "Economic Performance Through Time", *The American Economic Review*, 84(3), pp. 359–368
- _____, (2002). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, çeviren: G. Ç. Güven, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- OVIN, R. (2001). "The Nature of Institutional Change in Transition", *Post-Communist Economies*, 13(3), pp. 133–146
- PETERS, B. G. (2001). *The Politics of Bureaucracy*,Routledge, London/New York
- POMFRET, R. (2001). "Economic Development Strategies in Central Asia Since 1991", *Asian Studies Review*, 25(2), pp. 185–200
- _____, (2003). "Economic Performance in Central Asia Since 1991: Macro and Micro Evidence", *Comparative Economic Studies*, V: 45, pp. 442–465
- PRASAD, B. C. (2003). "Institutional Economics and Economic Development: The Theory of Property Rights, Economic Development, Good Governance and the Environment", *International Journal of Social Economics*, 30 (6), pp. 741–762
- PREZEWORSKI A. (1998). "The State in a Market Economy", *Transforming Post-Communist Political Economies*. J. M. Nelson, C. Tilly and L. Walker (Ed.), National Academy Press,, pp. 411–430
- SAVAŞ, V. F. (2000). *Piyasa Ekonomisi ve Devlet*. Liberte Yayınları, Ankara.
- STEPHEN B. (2004). "Democratic Prospects in Central Asia", *World Affairs*, 166(3), pp. 133–147
- SYMTH, R. (1998). "New Institutional Economics in the Post-Socialist Transformation Debate" *Journal of Economic Surveys*,12(4), pp. 361–398.
- TILLY, C. (1998). "Democracy, Social Change and Economies in Transition", *Transforming Post-Communist Political Economies*. J. M. Nelson, C. Tilly and L. Walker (Ed.), National Academy Press, Washington D.C., pp. 403–410
- WAGENER, H. (2000). "Has Russia Missed the Boat?: Comment," *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, S: 156, pp. 125–130.
- WEDER, B. (2001). "Institutional Reform in Transition Economies: How far Have They Come?", *ISNIE 5. Annual Conference*, Berkeley, [www.isnie.org/ISNIE01/weder.pdf] Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2005
- ZARDYKHAN, Z. (2002). "Kazakhstan and Central Asia", *Central Asian Survey*, 21(2), pp. 167–183

The Intuitional Change of the Government: From the Perspective of Central Asian Republics

Dr. Savaş ÇEVİK*
Research Assist. Erol TURAN*

Abstract: The role of government and its share in economy are transformed with regard to both theoretical views and the practice. This transformation and change can occur as a result of the impact of institutions which constitute economic and societal structure or results from deliberative efforts such as reforms. With respect to global reform movements, the government and its economic role appear as key elements of reforms. In Central Asian countries which can be described as 'transition economies' from socialism to market economy, reforms that modify state-market relations have produced considerably various results compared to other transition economies. Both this diversity and the failure of reforms stem from the fact that formal and informal institutions managing the change have been ignored. This paper intends to examine the structural transformation of the states in Central Asia countries by using analytical tools of new institutional economics.

Key Words: Central Asia Countries, state reform, structural transformation, transition economies, new institutional economics

* Selçuk University, Faculty of Law, Department of Economy-Finance / KONYA
scevik@selcuk.edu.tr

** Selçuk University, Karapınar Aydoğanlar Community Vocational Collage / KONYA
eturan@selcuk.edu.tr

Общественное превращение государства: Из перспективы государств Средней Азии

Доктор Саваш Чевик*
Преподаватель Эрол Туран**

Резюме: Взаимодействие государство~общество, государство~рынок в значении роли государства и веса в экономике находятся как теоретической точки зрения с рассматриваемой темой, так и с фактической с точки зрения в постоянном превращении. Это изменение и превращение может возникнуть как результат сознательного усилия, такого как реформа, так и под влиянием учреждений, составляющих экономическую и общественную структуру. Если обратить внимание на действия глобальной реформы государство и экономическая роль выступает как ключевой элемент реформы. В странах Средней Азии которые после распада социализма старались перейти к рыночной экономике реформы определяющие отношения государство~рынок произвели довольно различные результаты. Эти различия и неудача в итогах реформы зависят от невнимательного отношения неформальных и формальных организаций. Эта работа при помощи аналитических средств экономики новых организаций направлена на осмысление структурного превращения государства в странах Средней Азии, организационной структуры превращения, а также какой уровень превращения или каково сопротивление, связанное с бывшей структурой.\

Ключевые Слова: страны Средней Азии, государственная реформа, структурное превращение, переходная экономика, новая организационная экономика

* Сельджукский Университет, Юридический Факультет, Отделение Экономика-Финансы, Сельджуклу / КОНИЯ
scevik@selcuk.edu.tr

** Сельджукский Университет, Высшее Учебное Заведение Карапынар Айдоанлар Карапынар / КОНИЯ
eturan@selcuk.edu.tr

Kimliklerin Çatıştığı Mekân: “Kiralık Konak” ve Evini/Evrenini Arayan Nesiller

Dr. İbrahim TÜZER*

Özet: Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU, kaleme almış olduğu “Kiralık Konak” isimli romanında, girilen yeni medeniyet dairesinin, nesiller üzerinde meydana getirdiği etkiye dikkat çeker. Kimliklerini “Kiralık (bir) Konak”da oluşturmaya çalışan üç farklı kuşak söz konusu edilir eserde. Bu makalede, sözü edilen nesillerin mekâna/Kiralık Konağa bağlı kalarak çatışan kimlikleri, bu çatışmanın huzursuzluğuyla kendi evine/evrenine yönelen insanların durumu incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Metin İncelemesi, Varoluşsal Kimlik, Kendilik Bilinci, Mekânın Poetikası, Ev/Evren

“Tek katlı bir adam bu: Mahzeni tavan arasının içinde”
Joe BOUSQUET

Giriş

İnsanların, yaşadıkları mekânları ve kimlikleri arasında sıkı sıkıya bir bağ vardır. Çünkü onlar bu “mekân”dan/“ev”den dünyaya bakar ve etraflarında olup biten her şeye bu “mekân”daki donanımları nispetinde anlam vermeye çalışırlar. Gaston Bachelard’ın dediği gibi “insanların evi dünyaya açılır” (1996: 91). İnsanın “ev”iyle olan bağlantısı, aslında onun “dünya” ile olan bağlantısı kadardır.

Hayatı “farkındalık süreci”nde yaşayarak, varoluşsal kimliğine ilişkin sorumluluklarını sorgulamaya başlayan kişinin “ev”i de değişmeye başlar ve “ev”i “evren”i haline gelir. Bu noktadan sonra kişi, gündelik kazanımların peşi sıra gitmekten kendisini alıkor ve asıl kimliğiyle bütünleşerek “evren”inin merkezine doğru bir yola koyulur. Maddî anlamda bir büyümenin/genişlemenin söz konusu olmadığı, kişinin kendine yürüdüğü bu yolculukta insan, *var olmayı unutma* durumundan *var olmayı düşünme* durumuna geçer.

Var olmayı düşünme sınırında hareket eden insan, eşyaya ve hadiselere sıradan hayat olayları gibi bakmaz. Kendi olanaklarını ve sınırlarını keşfederek ne

* Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / KIRIKKALE
ibrahimtuzer@yahoo.com

olduğunun “bilincine” varır. Martin Heidegger bu duruma “otantik olma” adını verirken, “var olmayı unutmama” durumuna da “otantik olmama” (Steiner 2003: 75–83) demektedir. Mekânları tüketerek yaşayan ve evine/evrenine/kimliğine dair herhangi bir endişe taşımayan insan ise, hayatındaki tikanıkların üstesinden kendi kimliğiyle, diğer bir ifadeyle “kendiliğiyle” (Kohut 1996: 12) gelemmez. Kişinin içinde yaşadığı çeşitli gruplarla olan etkileşimlerini ve bu gruplara olan ödev, hak ve bağlılık derecelerini belirleyen (Karpaz 1995: 23) “kimlik”ler, söz konusu olan bu insanları tamamlayamaz ve onlarda, maddi kazanımlarla yeri doldurulamayacak “ontik” boşluklar meydana getirir.

Fecr-i Âtî topluluğu içerisinde yer alarak “sanat için sanat” görüşünü benimseyen; fakat daha sonra, yaşanan savaşların da etkisiyle, ulusun içine düştüğü durumu örneklere çalışan Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU, kaleme almış olduğu *Kiralık Konak* isimli romanında, girilen yeni medeniyet dairesinin, nesiller üzerinde meydana getirdiği etkiye dikkat çeker. Kimliklerini “*Kiralık* (bir) *Konak*”ta oluşturmaya çalışan üç farklı kuşak söz konusu edilir eserde. Yazar, romanında Tanzimat’ın doğurduğu insan tiplerini, değer kargaşasını ve kuşaklar arasındaki uyumsuzluğu göstermek ister (Moran 1995: 136). Böylelikle Tanzimat’tan itibaren Türk münevverinin dikkatini çeken medeniyet meselesine (Şahin 2000: 53), edebî bir metnin sınırları içerisinde işaret etmiş olur.

Yazarın bu dikkati, biyografisinden de takip edilebileceği gibi, birden bire olmamıştır. Özellikle 1922’ye kadar olan hayatında, daha çok sanatkâr aristokratlığına benimseyen Karaosmanoğlu, toplumun dertleri karşısında ya da halk yararına olan meselelerde “pasif” bir konumdadır. 1922 sonrasında ise Ziya Gökalp’in de etkisiyle, “milli kimlik” adına bilinçlenmesini tamamlayarak yaşamış olduğu topraklardaki insanların değerlerine bağlanır (Akı 2001: 45). Yazarın 1920 yılında *İkdam Gazetesi*’nde tefrika edilmeye başlayan ilk romanı *Kiralık Konaktan*, 1956 yılında kaleme alınan son romanı *Hep O Şarkıya* kadar meydana getirmiş olduğu tüm eserleri, yukarıda ifadeye çalışılan bakış açısı ile okunarak anlamlandırılmaya çok uygundur. Tanzimat’tan 1960’lara kadar süren toplumsal değişimi ve bu değişimin merkezinde yer alan “insan”ın kültürel/zihinsel/ruhsal çatışmalarını ele alan bu eserler, yayınlanma sırasıyla değil de olay zamanları dikkate alınarak okunduğunda yazarın (Aktaş 1987: 63), bu topraklarda yaşayan insanların son asırdaki hayatlarını/“değişim”ini hikâye ettiği anlaşılacaktır.

Aralanan kapının iki yüzü: konağın “iç”i ve “dış”ı

İstanbul’da iki devir oldu:

Biri İstanbullu; diğeri redingot devri...

XVIII. yüzyılın başından itibaren Türk toplumunun gelişim sürecini çok yakından etkileyen Batılılaşma olgusu, Tanzimat’la birlikte büyük bir ivme ka-

zanmış ve kurumsallaşmasını hızla tamamlayarak yoluna devam etmiştir. Meşrutiyet dönemi, bu yol üzerindeki önemli duraklardan biridir. Özellikle “büyük” ve “küçük kültürel gelenek”lerin (Mardin 2000: 22) çözülüşe uğradığı, yüzyıllardır süre gelen hayatı algılayış biçimlerinin köklü değişiklikler geçirdiği Meşrutiyet döneminde, söz konusu olan “yenilik”leri bizzat yaşamak isteyen ve bu “yenilik”lere geri plan kültüründe henüz bir anlamlandırma getirememiş olan farklı nesillerin varlığı gözlemlenmektedir.

İmparatorluğun son yıllarını yaşadığı devirde, Osmanlılara has kültürel bütünlüğün bir sembolü olan konak, yazarın kurguladığı çatışma için farklı kimlikleri bir arada topladığı mekândır. Bu konakta, Osmanlı devletinin son dönemine tanıklık eden ve en başından beri yeni yaşayış biçiminin içerisinde yer alan Naim Efendi, evli olan kızı, iki torunu, torunlarının mürebbiyesi ve hizmetkârlar bir arada yaşarlar. Yakup Kadri eserinin girişinde, konakta bir araya gelmiş olan bu insanların hayata dair farklı duyuş tarzlarının olduğunu hissettirmek için, kahramanların psikolojik yanlarını da işaret eden malumatlar vermeye başlar. Eserin hemen başında Naim Efendi, “babasından kalmış serveti gençliğinden beri oldukça büyük bir ihtimamla idare ve muhafaza” (Karaosmanoğlu 1997: 19) eden, düzenli ve müşfik bir insan olarak tanıtılır.

Memuriyet hayatında çok yakından gördüğü “resmî ve gayri resmî tüm pislikler”e (Karaosmanoğlu 1997: 19) rağmen, devlet ve devlet adamlarına karşı saygısını emekli olduktan sonra da devam ettiren Naim Efendi, birçok insanî kazanımı da beraberinde taşır. Bu özellikleriyle asırlardan beri süregelen bir kültürün temsilcisi olarak okuyucunun dikkatine sunulur ve konakla/Osmanlı’yla bütünleştirilir. Nitekim o, bu konağa/Osmanlı’ya sadece maddî olarak değil aynı zamanda, içinde barındırdığı hatıralarla da bağlanmıştı. Ömrünün sonuna doğru kendini bütünüyle yabancı hissettiği insanlar arasında en büyük korunağı, kendinden/ruhundan çok şey kattığı konaktaki “oda”sı olmuştur. Bu mekân onu, gökten inen fırtınalara karşı olduğu gibi, hayatında yaşadığı fırtınalara karşı da ayakta tutar.

Konağın özellikle de “oda”nın, Naim Efendi için taşıdığı simgesel anlam çözümlendiğinde, maddî olarak “yaşanan” bir mekândan çok “ruhsal” olarak nefes alınan bir “yuva” ile karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Metaforik anlamda ele alındığında ise “yuva”nın, insanı saran, sarmalayan ve kendine yönelerek sıradanlaşmaktan kurtulmasına olanak tanıyan özelliği ön plana çıkar. Bu açıdan bakıldığında konak, Naim Efendi’yi yozlaşmış insanî ilişkilerden koruyan ve “kaybolmuş bir ömrün hasretini çeken adam” (Karaosmanoğlu 1997: 22) olarak, kendi ruhunun merkezine doğru yönelmesine imkân veren bir mekân haline gelir. Bu yönüyle Naim Efendi, Ortega Gasset’in ifade ettiği gibi, “kendi kendi”ne kalabilecekleri bir “içeri”yi arayan insanların sergileyebileceği tavrı sergiler ve “kendini nesnelere köleliğinden sıyırma yetisi”ni (1999:

35) ortaya kor. Maddî açıdan en sıkıntılı olduğu zamanda bile konağını kiraya vermekten kaçınır. Böylelikle o, “son senelerde artık yazılan ve konuşulan Türkçeyi (bile) anlamadığı” (Karaosmanoğlu 1997: 22) “dış”arıdan kendisini, “iç”eriye, yani konağına çekilerek sıyrabilmektedir.

Metnin anlamını tamamlamaya çalışıp ona “örnek okur” seviyesinden yaklaştığımızda (Eco 1996: 35), söz konusu olan “iç/dış” metaforunun yazar tarafından da örneklendiğini görebiliriz. Yakup Kadri, Naim Efendi’nin yetişmiş olduğu çevreyi/“dış”arını dikkatlere sunarken şu ifadeleri kullanır:

“İstanbul’da iki devir oldu: Biri İstanbulin; diğeri redingot devri... Osmanlılar hiçbir zaman bu İstanbulin devrindeki kadar zarif; temiz ve kibar olmadılar. Tanzimat-ı Hayriye’nin en büyük eseri, İstanbullu İstanbul Efendisidir. Bu kıyafet dünyaya yeni bir insan tipi çıkardı ve Türkler bu kıyafet içinde ilk defa olarak vahşi Asya ile haşin Avrupa’nın arasında gayet hususi yeni bir millet gibi göründü” (Karaosmanoğlu 1997: 20).

Tanzimat’tan sonra sosyal hayatta yavaş yavaş yer bulmaya başlayan “yeni-lik”ler, Naim Efendi gibi, “Osmanlı terbiyesi ile bu yeni yaşayışı kendi nefsinde meczetmiş” (Yalçın 2002: 96) son dönem bürokratlarında çok fazla şaşkınlık yaratmaz. Yukarıya alıntıladığımız kısımdan da anlaşılacağı gibi, yeni hale çabuk alışan bu insanlar yaşadıkları mekânları da buna göre düzenlemiş; “iç”eri ve “dış”arı bütünlüğünü sağlayarak, özellikle ruhlarda meydana gelebilecek bir uyumsuzluğu yaşamamışlardır. Fakat daha sonraları, “örf ve âdetleri sağlam bir devrin mirası olan Naim Efendi” (Akı 2001:174) gibiler, evlerinin “dış”ını, yani sosyal çevreyi, “iç”erisi gibi bulamazlar ve kendilerini “dış”a kapatıp, “iç”e yönelmeye başlarlar.

Metnin devamında yazar, “iç” ve “dış” uyumundan çok uzak kalan, Batılılaşmayı “İstanbulin devri”ndeki insanlar gibi algılayamayan “kimlik”lerden ve bunların meydana getirdiği yaşam tarzından söz eder. Yazar bu, “redingot devri”ni anlatmak için “ne yaşayışın, ne düşünüşün, ne giyinişin üslûbu kaldı” (Karaosmanoğlu 1997: 21) demektedir. “Yaşam”da, “giyim”de ve özellikle de “düşünce”de meydana gelen uyumsuzluk/yabancılaşma, ister istemez bir kimlik problemi doğurmaktadır. Kimliklerini “dış”arıda oluşturup “iç”eriyle/Osmanlıyla sürekli çatışma halinde olan bu devrin insanları, başkalarından/Avrupa’dan ödünçledikleri “kimlik”lerle kendilerini ifadeye çalışırlar.

Kültür Değişmeleri adlı kitabında Mümtaz Turhan’ın dikkat çektiği, Meşrutiyet inkılâbının sadece siyasi sahada değil, sosyal hayatın hemen bütün faaliyetlerine etki ederek toplumda köklü değişikliklere neden olan yönlerine (1972: s.272) Yakup Kadri, Naim Efendi’nin karşısına damadı olan Servet

Beyi çıkararak işaret eder. Böylelikle Tanzimat sonrası kurumsallaşan eğitim kurumlarındaki yeni “terbiye” ile yetişen ilk nesil, konakta/Osmanlı’da “çatışma” için hazır hale gelir. Duyûn-ı Umumiye müfettişi olan Servet Bey, “Müslümanlıktan ve Türklükten nefret eden bir kazasker oğludur.” (Karaosmanoğlu 1997: 25) Galatasaray Lisesinde Fransız terbiyesiyle yetişmiştir. Aldığı terbiye ile yaşadığı sosyal çevre gerçekleri sürekli çatıştığından farklı farklı huylar edinmiş olan Servet Bey, tam bir redingot devri neslindedir.

Servet Beyin Batıya olan hayranlığı o derece ileridir ki Meşrutiyet ilan edildiğinde evde Türkçe konuşulmasını yasaklar. Yazarın bu kahramanına Batılılaşmanın bir ölçütü olarak konağın içerisinde, böyle bir tedbir aldırması önemlidir. “Öteki”nin yaptığına öykünerek kendi varlık alanlarından uzaklaşan ve “düşünce” itibarıyla de başkalaşan bir insanın “ev”iyle beraber “dil”i de değişmeye başlar. Anadilinden uzaklaşan bu insan, aslında kendinden/“kendiliği”nden de uzaklaşmakta ve “yaşamak”tan ziyade, evine/evrenine yabancılaşarak “yaşayıp gitmekte” dir (İnam 199: 74).

Konaktaki çatışmaya en çok katkıda bulunan aslında Servet Bey’dir. Kızı Seniha ve oğlu Cemil’i ne olduğu belli olmayan yabancı mürebbiyenin ellerine teslim ederek ve kayınpederi ile ilişkilerinde tavizsiz Batı hayranlığını sürdürüp “...Yalnız namussuz kafaların değil, fakat eski kafaların hepsi de kesilmelidir!” (Karaosmanoğlu 1997: 30) diyerek, bu çatışmayı hep körükler. Servet Bey gibi, içselleştirilememiş “kimlik”lerle varlıklarını konakta/Osmanlı’da devam ettirmek zorunda kalan ikinci nesil yenilikçiler, bu tür mekânlarda hep “dış”arda olma halini, yani “yabancı” kalma durumunu yaşarlar. Naim Efendi konakta kendini “ev”inde/“iç”erde hissederken Servet Bey bu mekânda bir türlü huzur bulamaz. Onun evi/evreni konağın/Osmanlı’nın dışı yani, Batı kültürünün hem “iç”erde hem de “dış”arda yaşandığı Şişli’deki apartman dairesidir.

Yabancılaşan “kimlik”ler ve “ev”i terk eden üçüncü nesil: Seniha

“Büyükbaba, siz hayat kadar bunalıcısız!...”

Tanzimat’la girilen yeni medeniyet dairesinde, kimliğini/kendiliğini muhafaza edemeyerek aşırı batılılaşan ve ne olduğunun bilincine varamayarak sürekli ruhî bunalımlar geçiren insanlar vardır. Kiralık Konak’ta Naim Efendi ve Servet Bey’den sonra, üçüncü nesil olarak karşımıza çıkan bu insanların en önemli temsilcisi ‘Seniha’dır. Yakup Kadri, eserinde bu kahramanına bilinçli olarak yer verirken mevcut olan çatışmayı bir kat daha arttırmak istemiş ve devrin diğer romancıları tarafından da sıkça kullanılan “alafranga tip”i dikkatlere sunmuştur. Nitekim Seniha, Meşrutiyet dönemi sosyal hayatı düşünüldüğünde, kendi dışında bir fenomene karşılık gelen, yani roman dünyasının dışında kalan, dış

dünyada mevcut bir kavramı ya da bir insan türünü temsil eden bir “tip” (Moran, vd. 1982: 95) olarak karşımıza çıkar.

Seniha, konak içerisinde yalnız dedesiyle değil, düşüncesini ve alışkanlıklarını birçok yönden “gülünç” bulduğu babasıyla da anlaşılamaz. Bu mekânda yaşanan “bazı günler, bazı saatler ona bir mezar gibi” (Karaosmanoğlu 1997: 39) gelir. Konağın simgesel anlamda Seniha için ifadesi, yazar tarafından “mezar” olarak kurgulanmıştır. Metaforik olarak da anlamlandırılmaya çok açık olan mekânın bu tarz algılanış biçimi, yukarıda ifadeye çalıştığımız, Naim Efendinin “yuva”sından çok farklı olarak karşımıza çıkar. “Mezar”ın insanı sikan, karanlıklar içerisindeki boğucu havası düşünüldüğünde, Seniha için konağın taşıdığı anlam değerleri daha net anlaşılacaktır. Metinde kullanılan “sokağa fırlamak”, “koşmak” ve “haykırmak” (Karaosmanoğlu 1997: 39) gibi fiiller, söz konusu olan anlam bütünlüğünü tamamlayarak, Seniha’nın “dış”a olan yönelimini vurgular. Üçüncü neslin temsilcisi, ruhsal açıdan tıkanıklığı yaşadığı bu mekândan sürekli, babasının mensubu olduğu nesil tarafından oluşturulan sosyal çevreye kaçır fakat onun için “İstanbul’da hiçbir şey dikkate değmez.” Seniha’nın kalbinde ta on dört yaşından beri bilmediği yerlerin, görmediği şeylerin, tanımadığı kimselerin hasreti” (Karaosmanoğlu 1997: 39) vardır.

İnsanlarla olan ilişkilerini, peşi sıra koştuğu fakat elde edemediği “hasret”lerin vermiş olduğu huzursuzlukla kurmaya çalışan Seniha, sürekli çevresiyle çatışır. Arno Gruen, toplum içerisinde gerçek kimliğini gizleyerek hayatlarını sürdüren insanları incelediği *Normalliğin Deliliği* adlı kitabında, Seniha’nın durumunda olan insanları “gizli şizofrenler” (2003: 28–29) olarak tanımlar. Bu tip insanların, sergiledikleri huzursuzluğun kendi iç boşluklarından kaynaklandığını, fakat bu durumu kabul etmek zorunda kalmamak için çevrelerinde “yıkım” yarattıklarını ifade eder. Aynı zamanda bu insanlar, çevrelerindeki de “kendi düzenleri”ne uymaya zorlarlar. Seniha da konak içerisinde bizzat hayata geçirdiği her türlü alafrağa âdeti bir türlü yeterli bulmaz ve sürekli daha fazlasını ister. Bu konuda en büyük yardımcısı ise, kendisine Avrupa’da yaşamakta olan hayatın lüks ve şatafatına dair hikâyeler anlatarak “moda dergileri”nden ödünçlediği “kimlik”ine can veren “terbiyecisi” Madam Kronski’dir.

Yakup Kadri, kurguladığı bu çatışmanın daha iyi anlaşılması için söz konusu olan üçüncü nesle, konağın dışından da bazı şahısları dâhil eder. Seniha’nın her pazartesi günü konakta düzenlediği çay partilerinde, gerek kumar masası etrafında gerekse piyanonun çevresinde toplaşan; kimi zaman da Beyoğlu’nda veya Ada’da sabahlara kadar eğlenmek için bir araya gelen “kala-balık” böyledir. Bu insanlar, hayatın anlamına dair hiçbir endişe taşımadan, kendilerine ve topluma yabancılaşarak yaşayıp giderler. Kendi de bir başka konakta oturan Naim Efendi’nin kız kardeşi Selma Hanım’a göre, Seniha

gibi olan bu kalabalığın “en büyük noksanı utanma nedir bilmemeleridir.” (Karaosmanoğlu 1997: 47). Seniha bu kalabalık içerisinde özellikle “küçük yaştan beri Avrupa’nın muhtelif şehirlerinde dolaşmış (Karaosmanoğlu 1997: 33) olan, Faik Beye ilgi duyar.

Onun bu ilgisinin arkasında aslında, dedesinin konağında elde edemediği “fazla süslenmek, fazla eğlenmek, geniş yaşamak, çok seyahat etmek” (Karaosmanoğlu 1997: 58) gibi arzularını ancak Faik Bey gibi zengin birinin verebileceğine duyduğu inanç vardır. Seniha bu duygularla kendini, aynı zamanda aşırı bir kumar düşkününü olan Faik Beye teslim etmekte gecikmez. Yazarın bu iki aşığı bir araya getirdiği mekân, Naim Efendi ve Servet Bey neslinin özelliklerinin anlaşılması bakımından dikkat çekicidir. Nitekim Seniha ile Faik Bey’in ilişkisi, Tanzimat sonrası Batılılaşmayı usulünce kabullenmiş olan birinci nesle mensup Naim Efendinin kız kardeşi Selma Hanım tarafından “utanç” verici bulunurken, bir kuşak sonrasında yer alan Servet Bey’in kız kardeşi Necibe Hanımefendi tarafından bizzat desteklenir.

Bu iki gencin ilişkisi, “Naim Efendinin torunu Seniha Hanım ile Kasım Paşanın oğlu Faik Bey sevişiyorlar.” (Karaosmanoğlu 1997: 79) diye bütün İstanbul’da duyulur. Fakat Seniha’yı tüm bu haberlerden ziyade, Faik Bey’in bir kumar borcu karşısında “alçalarak” kendinden borç istemesi yıkar. Böylelikle Seniha, dedesinin ve babasının kendisine veremediği maddi kazanımlara, büyük bir ümitle girdiği Faik Bey aşkıyla da ulaşamamıştır.

Batılı tarzdaki tavır ve hareketlerindeki uyum sebebiyle, metinde karşımıza tam bir “Frenk” olarak çıkan Faik Bey’in durumu, farklı bir bakış açısıyla da okunabilir. Maddî olarak tükenip bittiğinde gerçek yüzü/kimliği ortaya çıkan bu kahraman aslında, Seniha gibi aşırı batılılaşmış tiplerin kolayca aldandıkları Avrupa’nın süslü tarafını simgeler. Hayatı sadece zevk ve midelerini tatmin için yaşayan bu insanlar, en ufak bir zorluk karşısında hayata tutunamamakta; evini/evrenini bulamamış olan ruhları, ezilip iki büklüm kalarak dünyaya kök salmadan yok olup gitmektedir.

Bu hayal kırıklığından sonra Seniha, tekrar “alaycı, havai, şuh ve işveli haline avdet” (Karaosmanoğlu 1997: 107) eder. Aslî kimlikleriyle bütünleşmekten çok uzakta, yabancılaşarak yaşayan dostlarının arasına döner. Yukarıda da ifadeye çalıştığımız gibi bu kalabalık/dostlar, Seniha gibi insanların “doğal karakterini değiştirmesinde ve onları tutkuları, tatmin edilmemiş arzularıyla yaşayan yabancılaşmış bir varlık” (Shayegan 2002: 43) haline getirip, hayatlarını tüketmesine sebep olur.

Eserde, Tanzimat’tan sonra yetişen üçüncü nesle dâhil edeceğimiz fakat birçok yönüyle bu neslin insanlarından ayrılan bir kahraman daha vardır. Bu da Naim

Efendi'nin yeğeni olan Hakkı Celis'tir. Fecr-i Âtî çizgisinde şiirler yazan ve çok duygulu bir genç olan Hakkı Celis, içten içe de Seniha'ya aşiktir.

Hayattan ölüme “yeniden doğan” insan: Hakkı Celis

*“Kadınlıktan, erkeklikten tiksiniyordu
ve etteki sır, ona korku veriyordu.”*

Seniha'nın konakta vermiş olduğu çay partilerinde okuduğu şiirlerle etrafındaki hanımları kendine hayran bırakan Hakkı Celis, Seniha'nın güzelliği karşısında günden güne büyülenir. Genç şair, bu toplantılarda “Seniha ablamın gözleri renginde bir gece.” (Karaosmanoğlu 1997: 63) gibi sözler söyleyerek gizlediği aşkını ortaya çıkarmaya çalışır. Seniha ise kalbini hep Faik Bey gibi alafangalaşmış tiplere açtığından, Hakkı Celis'in saf ve içten aşkını görmekten çok uzaktadır. Yazar, bu aşkın üzerinden yeni metin halkaları meydana getirmek ve Hakkı Celis'i “aşk” merkezli değişen bir insan olarak dikkatlere sunmak için, eserde yine, adeta tüm ötekileşmelerin merkezi haline gelen Necibe Hanımın “köşk”ünü kullanır. Bu “köşk” aslında, “konak”la temsil edilen sakin ve huzurlu hayatın tam karşısında; ilişkilerin çok karışık ve yüzeysel olarak yaşandığı “kaotik” bir mekânı simgeler.

Hakkı Celis, buradaki eğlencelerin birinde Seniha'ya olan aşkını itiraf edince “kalabalık” tarafından alaya alınır. Buradan sonra Hakkı Celis'i yavaş yavaş “değişim”e uğratan yazar, bu başlangıcın net olarak anlaşılması için Faik Bey ve Seniha gibilerin “aşk”tan ne anladıklarına işaret eder. Bu insanlara göre aşk, iki beden tinsel olarak birbirine yakınlaşmasından başka bir şey değildir. Söz konusu olan bu aşkta, tinsel anlamda bir bütünlük yoktur. Hakkı Celis bunu fark ettikten sonra Seniha'ya duymuş olduğu “aşk”ı sorgulamaya başlar. Eskiden olduğu gibi Seniha'yı içten içe sevmeye başlayan genç şair, artık “yarasının acısını, kimseye sır vermeyerek” (Karaosmanoğlu 1997: 98) taşımaktadır. Yazar ondaki bu değişimi okuyucuya, öncelikle Hakkı Celis'te meydana gelen fiziksel değişikliklere işaret ederek hissettirir. İlk olarak “benzine bir tatlı solukluk, gözlerine bir derin bakış ve başına acayip bir dalgınlık” (Karaosmanoğlu 1997: 98) gelmiştir. Gittikçe çevresindeki “kalabalık”tan uzaklaşan Hakkı Celis, “herkesleşmek”ten kaçarak, iç dünyasına çekilmiş ve eylemlerinin anlamını sorgulamaya başlamıştır. Bu yönüyle artık o, Gasset'in dediği gibi “kendi benliğine dalma” (1999: 49) halini yaşar ve “Seniha'nın meclisini bile” (Karaosmanoğlu 1997: 98) aramaz.

Carl Gustav Jung, “Yeniden Doğuş” arketipini incelediği, *Dört Arketip* adlı kitabında, ruhumuzun yeterince geniş olmaması durumunda, nesnemizin büyüklüğü ile asla baş edemeyeceğini söyler ve insanların içsel bir genişliğe sahip olmaları gerektiğini vurgular (2003: 53). İçsel bir genişlik ise, ancak “otantik olma” durumunu yaşayarak, insanın kendi bireysel varlık alanlarına

yönelvesiyle mümkün olmaktadır. Hakkı Celis de tertemiz duygularla âşık olduğı fakat karşılık bulamadığı Seniha sayesinde kendine yönelerek içsel derinliği kazanmaya başlamıştır. Bu noktadan sonra genç şairin, dünya görüşü ve modelinde, dolayısıyla da hayatında köklü bir değişim geçirerek “yeniden doğuş”u yaşaması kaçınılmazdır. Bu değişimin işaretleri yazar tarafından da metne yansıtılır:

“Genç adamın ruhu, son zamanda değışe değışe, dolaşa dolaşa epeyce yüksek zirvelere varmıştı. Seniha’nın yanına yaklaşamadığı bütün o hicran ve hasret demlerinde, ıstırabını, göğsü üstünde bir ke-di gibi okşamanın ve kalbini parça parça edip tekrar toplamının sırrına erdi. Kendi varlığından sızarak, kendi varlığını kaplayan sıcak hava içinde bütün yeşil ve ham tarafları sonbahar yemişleri gibi olgun ve pişkin bir hale girdi ve bulunduğı yerden uçarak yükselen veya koşarak uzaklaşan bir insan gibi arkasında bıraktığı şeyler ona naçiz, adi, küçük ve gülünç görünmeye başladı. Eskiden taptığı şairlerin hepsi ona yavan ve basit geliyordu.” (Karaosmanoğlu 1997: 128).

Hakkı Celis, yaklaşan savaş nedeniyle “askere kaydedilmiş” ve “ihtiyat zabiti mektebine” (Karaosmanoğlu 1997: 161) gitmeye başlamıştır. Genç adam, burada yaptığı savaş talimlerinde sürekli olarak, zihnini kurcalayan “bu savaş ortamında ne aradığı” sorusunun cevabıyla meşgul olur. Oadaki değişime sebep olan Seniha, Hakkı Celis’in, hayatın anlamını kavrayıp sorularının cevabını bulmasına da farkında olmadan imkân taniyacaktır. Avrupa’dan yeni dönen Seniha’yı görmeye giden Hakkı Celis, eski aşkını bütünüyle yabancılaştırmış olarak bulur. Ve ona;

“Seniha abla, bizi pişiren ıstıraptır; gezip görmek değıldir. Sizden evvel kaç kişi Avrupa’ya gitti geldi. Bunların bazılarının kıyafetlerinde epeyce değışiklik gördüm, fakat ruhlarında ne değışti; bilmiyorum. Bunlar bize oradan, başlarında bir acayip sarhoşluk ve gözlerinde safiyane bir hayretle avdet ettiler. Seniha abla, siz de bunlardan biri misiniz?” (Karaosmanoğlu 1997: 164).

diye sormaktan kendini alamaz. Seniha’nın bu soru karşısında “Sen hiçbir zaman hayat adamı olamayacaksın, hiç bir zaman, zavallı Hakkı!” (Karaosmanoğlu 1997: 164) demesi, Hakkı Celis’in zihninde şimşek gibi çakar ve “Öyleyse ölüm adamı olurum.” (Karaosmanoğlu 1997: 164) diye cevap verir.

Buradan sonra Hakkı Celis, tam olarak “yeniden doğar” ve almış olduğı sorumlulukların yükünü, diğere bir ifadeyle nesnesinin büyüklüğünü taşıyacak ruh genişliğine ulaşır. Artık o, Michel Foucault’un bu tür “dönüşümü” başaraabilen insanlar için dediğı gibi, “başlangıçtaki insan” (2003: 12) değıldir.

Seniha'ya olan aşkını vatan-millet aşkıyla değiştirmiş, yüce bir “dava”nın ardında savaşıyor olmakla ruhen ve maddeten huzura kavuşmuştur. Hakkı Celis'in söz konusu olan “kendine yönelme” hareketini metinden de takip etmemiz mümkündür:

“Bu saate kadar askerliğin ölümle bir münasebeti olduğu hiç hatırına gelmemişti. Kendini alelade yorucu bir işe ve bir angaryaya çatmış zannediyordu. Meğer bu iş ne mehabetli ve bu angarya ne büyük bir şeymiş! Hakkı Celis giydiği asker esvabının içinde ilk defa olarak bir kahraman gururunu hissetti; (...) Hayatın hangi gayesi bir cenge doğru gidikten daha yüksekti? Bahusus onun gideceği cenk, cenklerin en büyüğü, bir cihan cengiydi. Böyle bir cenkte küçük bir zabıt olmak, o eski orduların başında bir serdar olmaktan daha ehemmiyetli değil miydi. Ve ilk defa olarak şair Hakkı Celis'e karşı kalbinde bir nefret uyandı. Loş bir odada saatlerce Verlaine şiirlerini inşat eden ve yamru yumru bir kalemle kirli bir kağıt üstünde bir takım total mısralar sıralayan o cılız, o solgun çocuk neydi? (...) ‘Eve döner dönmez, şimdiye kadar yazdığım yazıları ve bütün kitapları yakacağım’ dedi. (...) Bu gün ki Hakkı Celis, çünkü Hakkı Celis'e tamamiyle yabancıydı. O zamandan beri yeni bir sevdanın alevi içinde, çünkü küçük adam, balmumundan bir bebek gibi eriyivermişti.” (Karaosmanoğlu 1997: 165-166,188).

“Konak”tan “apartman dairesi”ne, “Avrupa”dan “vatan”a evni/evrenini bulan nesiller ya da Sonuç

*“...hiçbir yaşta ruhu soymaya gelmez
ve herkes önünde, hatta kendi önümüzde bile
giyimli durmalıdır.”*

Tanzimat sonrası girilen yeni medeniyet dairesinin mahsulü olarak, aynı konağın çatısı altında bir araya gelen üç farklı nesil, “çatışma”nın huzursuzluğuna daha fazla dayanamaz ve herkes ruhunu/kimliğini rahat ettireceği bir “ev”e/“evren”e doğru arayışa çıkar. Bu arayış aynı zamanda, özlemi çekilen sosyal yaşantıya, yani kültür ortamına da bir yöneliştir. Konakta aradığını bulan tek kişi, birinci neslin temsilcisi olan Naim Efendidir. “Asrın tepkileri onu ite ite evvela şehirden konağın içine, sonra konağın içinden oda(sına) sürükleyip tıkmıştır.” (Karaosmanoğlu 1997: 119). Kızı, damadı ve çok sevdiği torunu Seniha onu terk edip gidince, kız kardeşi Selma Hanım, ağabeyini kendi yanına taşınmaya mecbur bırakmak için konağı kiraya vermek ister. Fakat Naim Efendi, “burada doğmuşum, burada yaşamışım, ihtiyarlamışım! Nasıl bırakıp giderim” (Karaosmanoğlu 1997: 174) diyerek, huzur bulduğu evini ölünceye kadar terk etmez. Naim Efendinin sonu, simgesel

olarak karşılık geldiği “Konak”/“Osmanlı” ile birlikte okunduğunda, ifadeye çalıştığımız anlam bütünlüğünü daha net anlaşılr.

Konakta daha fazla kalarak hayatını zehir etmekten korkan Servet Bey, “biraz da müstakil, hür ve kendi fikrime, zevkime göre yaşamak” (Karaosmanoğlu 1997: 153) istiyorum diyerek “gönlünün son emeli olan Şişli apartmanlarından birine” (Karaosmanoğlu 1997: 156) taşınır. Yazar tarafından, Tanzimat’tan sonra yetişen ikinci neslin mensubu olarak kurgulanan Servet Bey, bu yeni mekânda/“apartman dairesi”nde kendisi gibi olan insanlarla beraber her gün ayrı bir eğlence düzenler. Şişli’deki bu daire, aynı zamanda, Konak’la/Osmanlı’yla son bulan hayat tarzının batılılaşma sonrası değişerek devam ettiği ve bu hayat tarzının meydana getirdiği kültürel ortamın yaşandığı mekân olarak karşımıza çıkar. Burada Servet Bey, özellikle “Duyûn-ı Umumi”den tanıştığı “levanten”lerle çok iyi ilişkiler kurar ve savaş sonrası türeyen, zengin bir iş adamı olarak evinde/evreninde “huzur” bulur.

“Bu konağın çivisinden, tahta budağından kapılarına ve damına varıncaya kadar her noktasından ayrı ayrı nefret” (Karaosmanoğlu 1997: 131) eden Seniha ise, evini/evrenini daha uzaklarda arar. John Urry, *Mekânları Tüketmek* adlı kitabında, insanın yaşadığı şehrin, ona ait anıların ve geçmişin ambarı olduğunu ve ayrıca bu mekânların kültürel simgeler deposu olarak da işlev gördüğünü belirtir (1999: 41). Seniha için, yaşadığı konağın, şehrin ya da memleketin böyle bir özelliği yoktur. Çünkü o, ailesinden hiç kimseye haber vermeden “kaçtığı” Avrupa’nın “taşını, toprağını (bile) kendi memleketinden ziyade” (Karaosmanoğlu 1997: 152) sevmektedir. Böylelikle, “ahali ne kadar nazik, ne kadar zinde, ne kadar iyi insanlar” (Karaosmanoğlu 1997: 152) dediği evine/evrenine yönelen Seniha, oradan dünyaya bakmaya başlar ve Avrupa’nın lüks otellerinde her gün bir başka zengin masasına meze olur. Nihayet parası bitip de yurda döndüğü zaman babasının yeni evinde düzenlediği eğlencelerde, türedi zenginlerin iştahlarını kabartmaya devam eder. O bu sefer, babasının “son şeker vurgunundan” (Karaosmanoğlu 1997: 227) ortağı olan bir tüccarla ruhunu rahatlatmaya çalışmaktadır.

Hakkı Celis ise, Seniha ve Faik Bey gibi kendilerine yabancılaşarak hayatlarını tüketen insanları gördükten sonra, hayatın anlamına dair çok önemli kazanımlar elde eder. Kendine yönelerek sorduğu sorular neticesinde üstün bir vatan-millet sentezine ulaşan Hakkı Celis, “millet” adı verilen topluluğun Naim Efendi, Seniha ve Faik Bey gibi insanlardan oluşamayacağını düşünür. “Bunlar milletin çürüyen ve dökülen tarafı” (Karaosmanoğlu 1997: 188) dir. İşlevini yerine getiremeyen bir uzvun kesilip atılması gibi, “havaya kalkan sekiz yüz bin kılıçla” (Karaosmanoğlu 1997: 188) beraber Hakkı Celis, “kangren olmuş” bu parçayı kesip atmak için Çanakkale’ye savaşmaya gider.

Hakkı Celis'in, ölümün kollarına bu denli isteyerek atılması, yazar tarafından çok anlamlı bir şekilde kurgulanmıştır. Hayatlarının içini boşaltarak amaçsız bir şekilde yaşayan Servet Bey, Seniha, Faik Bey ve "kalabalık"ı oluşturan diğer insanlar için ölüm bir sonken; Hakkı Celis için yeni bir "başlangıç" olarak kabul edilir. Hakkı Celis yeniden doğmak için, diğer bir ifadeyle "öl"mek için "öl"müş, kaybettiklerinin bilinciyle aslı kimliğini kazanan yeni bir nesil için "ölüm"e/"yeniden doğuş"a koşmuştur. Böylelikle, Tanzimat sonrası yaşanan "kültürel değişimler" neticesinde meydana gelen "kimlikler"le birbiriyle çatışan ve bunu ifade için yazar tarafından aynı "mekan"ın içerisinde bir araya getirilerek dikkatlere sunulan Naim Efendi, Servet Bey, Seniha ve Hakkı Celis, evini/evrenini bulmuş olurlar.

Açıklama

Bu makale, 14–17 Haziran 2005 tarihinde Kültür Araştırmaları Derneği ve Koç Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi tarafından İstanbul'da düzenlenen "Uluslararası III. Kültür Araştırmaları Kimlik ve Kültür Sempozyumu"nda sunulan tebliğden genişletilerek yazılmıştır.

Kaynakça

- AKI, Niyazi (2001), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslup*, İstanbul: İletişim Yay.
- AKTAŞ, Şerif (1987). *Yakup Kadri Karaosmanoğlu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- BACHELARD, Gaston (1996), *Mekânın Poetikası*, (çev. A. Derman), İstanbul: Kesit Yay.
- ECO, Umberto (1996), *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, (çev. K. Atakay), İstanbul: Can Yay.
- FOUCAULT, Michel (2003), *Kendini Bilmek*, (çev. G. Ç. Güven), İstanbul: Om Yay.
- GASSET, Ortega Y. (1999), *İnsan ve Herkes*, (çev. N. G. Işık), İstanbul: Metis Yay.
- GRUEN, Arno (2003), *Normalliğin Deliliği*, (çev. İ. İgan), İstanbul: Çitlembik Yay.
- İNAM, Ahmet (1999) "Kaygı Gülü Açarken", *Doğu Batı*, S. 6, Y. 2, Şubat-Nisan, s.73–91.
- JUNG, Carl Gustav (2003), *Dört Arketip*, (çev. Z. A. Yılmaz), İstanbul: Metis Yay.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri (1997), *Kiralık Konak*, 17. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.
- KARPAT, Kemal (1995), "Kimlik Sorununun Türkiye'de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul: Bağlam Yay.

- KOHUT, Heinz (1996), *Kendiliğin Çözümlemesi*, (çev. C. Atbaşoğlu, B. Büyükkal, C. İşcan), İstanbul: Metis Yay.
- MARDİN, Şerif (2000), *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yay.
- MORAN, Berna (1995), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: İletişim Yay.
- _____ / vd. (1982), “Soruşturma: Romanda Tıp Olgusu ve Tıp’ın İşlevi Üzerine”, *Yazko Edebiyat*, S. 29, Ekim.
- SHAYEGAN, Daryush (2002), *Yaralı Bilinç*, (çev. H. Bayrı), İstanbul: Metis Yay.
- STEINER, George (2003), *Heidegger*, (çev. S. Sahra), Ankara: Hece Yay.
- ŞAHİN, İbrahim (2000), “Türk Romanının Tarihi Gelişimi”, *Türk Yurdu*, S. 153–154, C. 20, Mayıs-Haziran.
- TURHAN, Mümtaz (1972), *Kültür Değişmeleri*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay.
- URRY, John (1999), *Mekânları Tüketmek*, (çev. R. G. Ögdül), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- YALÇIN, Alemdar (2002), *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı 1920–1946*, Ankara: Akçağ Yay.

A Place Where Identities Conflict: ‘Kiralik Konak’ and Generations Searching for their Homes/Cosmos

Dr. İbrahim TÜZER*

Abstract: Yakup Kadri Karaosmanoglu emphasizes the effects of a new era of civilization on the generations in his novel called ‘Kiralik Konak’. The book is based on the lives of three different generations trying to form their identities. This article aims at studying the conflicts between these generations related to that place/house and their cultura transformation toward’s their own houses/cosmos thanks to the uneasiness of that problematic situation.

Key Words: Scrutiny of Text, Existential Identity, Conscious of Entity, Poetics of Place, House/Universe

* Kırıkkale University, Faculty of Arts and Sciences / KIRIKKALE
ibrahimtuzer@yahoo.com

Место столкновения идентичностей: “Арендванный Кров” и поколения, ищущие свой дом/ мир

Доктор Ибрахим Тюзер*

Резюме: между местом пребывания людей и их идентичностью имеется тесная связь. Потому что они смотрят на мир из этого “кровы”/“дома” и пытаются осмыслить происходящее вокруг в соответствии с оснащением своего “кровы”. Как говорил Бачелард, “дом людей выходит в мир”. Связь человека с домом на самом деле равна его связи с миром. “Дом” человека, живущего в процессе понимания жизни и начавшего осознавать и чувствовать ответственность в связи с имеющейся у него идентичностью, начинает меняться и “дом” превращается в “мир”. После этого человек отождествляется со своей идентичностью и направляется к центру “мира”. Во время пути к себе Человек, в росте/развитии нематериальном плане переходит по словам Хейдегера, из состояния “забвения существования” в состояние “размышления над существованием”. Тот человек, который исчерпывает свой кров и не беспокоится о своем доме/мире/идентичности, не сможет достичь успеха посредством только своей идентичности/или самого себя. Якуп Кадри Караосманоглу, в своем ромене “Арендванный кров”, обращает внимание на влияние, которое оказывает новая современная квартира на поколения. В произведении речь идет о трех разных поколениях, которые пытаются сформировать свою идентичность в одном “Арендванном Крове”. В данной статье исследуется столкновение идентичностей поколений, которые привязаны к “Арендванному Крову”, их направление к своему крову/миру в состоянии обеспокоенности по поводу этого столкновения.

Ключевые Слова: исследование текста, идентичность существования, самоосознание, поэтика крова, дом /мир

* Университет Кырыккале, Факультет Естественных и Литературных / КЫРЫККАЛЕ
ibrahimtuzer@yahoo.com

Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, 2644 s.

Araş.Gör. M. Fatih KANTER*

Edebiyatın bilim mi sanat mı olduğu tartışılarsun, ortaya konan edebi eserlerin incelenmesi ve okura aktarılması sorunu günümüzde daha da önem kazanmıştır. Türk edebiyatı gibi kökleri çok eski çağlara dayanan bir edebi gelişimi belirli ve statik değer yargıları çerçevesinde incelemek elbette mümkün değildir.

Bir toplumun tarihini yazmak ile o toplumun edebi tarihini yazmak farklı durumlardır. Bu nedenle tarih yazıcılığı belirli dönemlerde bir meslek halini almışken edebiyat yazıcılığı diye bir durum söz konusu olmamıştır. Edebiyatı türlerin gelişim ve değişimine, yeni türlerin kullanımına ve hatta din, alfabe ve coğrafya değişimlerine göre değerlendirmek edebiyat tarihi yazarlarının belirli kriterleri olmuştur. Bu kriterleri temel alan Türk edebiyatı tarihi araştırmacıları, özellikle de İslamiyet öncesi Türk edebiyatı ve İslamiyet'ten sonraki Türk edebiyatı gibi sınırları birdenbire koparan bir tasnifi esas almışlardır.

Yeniden bir edebiyat tarihi yazmak neyi değiştirir? Varolan bilgileri tekrar etmek okura ne kazandırır? Bu soruları ve amacı göz önünde tutan *Türk Edebiyatı Tarihi*, editörleri varolanı farklı algılayış biçimleriyle değerlendirerek klasik edebiyat tarihi yazma anlayışından uzaklaşmışlardır. Nihat Sami Banarlı'nın 2 ciltlik eserinin önsözünde belirttiği "Türk edebiyatı tarihinin tek bir imza tarafından değil, bir heyet tarafından hazırlanabilir genişlikte" olması dileği aslında yol gösterici bir açılmıdır. Bu nedenle Bilkent Üniversitesi öncülüğünde yürütülen ve Kültür Bakanlığı tarafından desteklenen projenin hazırlanma amacını genel editör Talat Sait Halman eserin sunuşunda şu şekilde özetlemektedir: "Bu uzun ömürlü, geniş kapsamlı, çok çeşitli edebiyatın doğuşundan günümüze kadar serüvenini inceleyen bir tarih çalışması zorunlu olmuştu. XIX. Yüzyıl sonlarından beri bu konuda değişik açılardan başarılı birçok eser yayımlandığı doğrudur. Bunların çoğu öncü ve özgün, daha sonrakilerin, bazıları da birbirinin tekrarı gibiydi. Hemen hepsinin belirgin yanı, edebiyatı anlatmaktan pek öteye geçmemesiydi. Oysa artık gerekli olan, Türk edebiyatının oluşumunu yorumsal, eleştirel yöntemlerle değerlendirmektir."

*Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ELAZIĞ

İşte bu noktadan hareketle kitapta Türk edebiyatında olanı göstermekten ziyade eleştirel ve yorumsal okumalarla okura sunma kaygısı ön plana çıkar.

Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan *Türk Edebiyatı Tarihi*, 4 ciltten oluşmaktadır. 88 yazarın 127 yazıyla katkıda bulunduğu bu dev eser, Türk edebiyatının yüzyılın başından beri tam ve yeterli bir kaynak oluşturma kaygısını dindirme yolunda büyük bir adımdır. Eserin editörlüğünü üstlenen Talat Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Ramazan Korkmaz ve M. Öcal Oğuz akademik disiplin ve ciddiyetiyle bilim dünyasına çok sayıda eserler kazandırmış bilim adamlarımızdır.

Türk Edebiyatı Tarihi kronolojik bir sıra ile düzenlenmiş olup edebiyat biliminin temel çizgileri/ ana hatları konunun uzmanları tarafından titizlikle kaleme alınmıştır. Eserin 1. cildi; genel editör Talat Sait Halman'ın “Türk Edebiyatı Tarihi”ni sunarken” başlıklı yazısı, editörler’in “Sunuş” yazısı, “Kısaltmalar” ve yazım ilkelerinin ardından “Giriş” bölümü yer almaktadır. Giriş bölümünde Peter B. Golden’in “Türkler: Kökenleri ve yayılma alanları”, Lars Johanson’un “Türk dili” adlı yazılarıyla temellendirilen çalışmanın ilk cildi 4 ana başlıktan oluşmaktadır. *I. Bölüm: Epik Dönem* başlığı altında destanlar, *II. Bölüm: Erken Dönem* başlığı altında Türk dilinin tarihi gelişimi hakkında bilgiler sunulmuştur. *III. Bölüm: Osmanlı Dönemi Türk edebiyatına (XIII. Yüzyıl- 1860) giriş: Sosyal ve kuramsal bağlam* başlığı altında Osmanlı dönemi Türk edebiyatının gelişimi üzerinde durulmuştur. *IV. Bölüm: Batı Türk yazı dili temelinde yeni yapılanmaya doğru: Klasik Öncesi Dönem (XIII. yüzyıl-1453)* başlığı altında ise Osmanlı dönemi dil ve edebiyatının Anadolu’daki görünümü ele alınmıştır.

2. cilt, iki ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden ilki olan *V. Bölüm: Devletten İmparatorluğa: Klasik Dönem (1453-1800)* ana başlığı altında *İlk Klasik Dönem (1453-1600)*, *Klasik estetikte yeni yönelişler: Orta Klasik Dönem (1600-1700)* ve *Klasik estetikte hazan rüzgârları: Son Klasik Dönem (1700-1800)* alt ana başlıklarının ardından *VI. Bölüm: Klasik Sonrası (1800-1860)* yer almaktadır. *V. Bölümde* Osmanlı klasik edebiyatının ve bunun yanı sıra gelişen halk edebiyatının gelişim süreci değerlendirilmiştir. *VI. Bölümde* ise Tanzimat öncesi sancılı bir dönem geçiren edebi dünyamızın özel yönleri incelenmiştir.

3. cilt; 1860 sonrası Osmanlı’nın sosyo-kültürel ve estetik temelleri üzerine kurulmuş ve *VII. Bölüm: Yenileşme Dönemi veya Osmanlı Modernleşmesi (1860-1923)* ana başlığı altında yeni türlerle ve batıya dönük yüzüyle gelişen Osmanlı edebiyatı üzerinde durulmuştur.

4. cilt; Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatını *VIII. Bölüm: Cumhuriyet Dönemi (1923- XXI. yüzyıl)* üst başlığı altında Şiir, Tiyatro, Roman ve Öykü türlerini ara başlık olarak seçip bu türlerin gelişimini sunmuştur. Özellikle bu

bölümde Türk Edebiyatı tarihinin 21. yüzyıla kadar getirilmesinin yanı sıra yeni türlerin, yeni yazarların, yeni akımların ışığında ele alınması bu eserin önemli bir özelliklerinden birisi.

Eserin sonunda yer alan *Ekler* bölümündeki Türk Edebiyatı kronolojisi, *Genel Kaynakça*, *Yazarlar-editörler ve Dizin* bölümü ile çalışma tamamlanmıştır. Özellikle Türk Edebiyatı kronolojisi adlı bölüm bir edebiyat tarihi çalışmasının kendisinden önceki süreci özetlemesi, belirli ve özel anları vurgulaması bakımından önemlidir.

Eskinin tekrarı olmaktan kurtulan bu dev çalışma, edebiyatın aslında farklı noktalardan değerlendirilmesine olan ihtiyacımızı gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte Peter B. Golden, Lars Johanson, Walter G. Andrews, Sigrid Kleinmichel, Christine Woodhead yazılarıyla edebiyatımızın yabancıların gözünden tanımamızı sağlamıştır. Bununla birlikte Türk dilinin ve edebiyatının her alanının uzmanı tarafından değerlendirilmesi eserin bilgi ve yorum bakımından mükemmel yaklaşımını sağlamıştır. Elbette dört ciltlik eserin farklı yazarlar tarafından yazılması üslup birliği oluşturmaması bakımından dikkat çekici olmakla birlikte aynı yazarın dört cilt eser yazsa bile üslup farklılığına düşeceği gerçeği yanında bunun ne denli bir kusur sayılacağı tartışılır.

Farklı bakış açılarının zenginliğini Türk edebiyatı tarihini yazmada birleştiren bu eser, özellikle yapılan özgün yorumlar ve analitik çözümlerle öne çıkmaktadır.

Türk edebiyatının asırlar süren birikimi ne kadar yazılsa ne kadar yorumlansa eksik kalan yönler olacaktır. Bununla birlikte bu eser alandaki bir çok eksiği dolduracak niteliktedir. Özellikle edebiyat okurlarına yorumsamacı ve eleştirel yaklaşım tarzı ile daha önce yayınlanmış edebiyat tarihlerinden farklı bir tat sunacaktır.

Çalışmanın yabancı dillere de çevrilerek yayınlanması Türk edebiyatını yalnızca Oryantalistlerin gözüyle gören içinde yararlı verecektir.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin ***bilig***'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli kriterlerdir. Uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayınlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın adı, SOYADI BÜYÜK HARFLERLE olmak üzere, **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta (e-mail) adresi belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir. (İngilizce yazılarda Türkçe özet de eklenmelidir.)

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorundan kaçınmak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın ve beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır.

Şekiller numaralandırılmalı ve açıklamaları her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve açıklamalar her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekliğinde, açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve ‘vd.’ yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Notlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve metnin sonunda verilmeli, buradaki göndermeler de metin içindeki gibi olmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976: 131), bu konuda”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926)” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Köprülü, Mehmet Fuat (1961), *Azeri Edebiyatının Tekamülü*, İstanbul: MEB Yay.

Timurtaş, F. Kadri (1951), "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri", *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3): 189-213.

Shaw, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskiyle birlikte **bilig** adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Fax: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees

and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

- 1. Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
- 3. Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
- 4. Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; inquotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- 5. Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-

headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).

6. **Figures and Tables:** Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing the size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and an explanation have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables, and also explanations should be clear and concise. The first letter of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be placed below the captions.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976: 131) on this issue”

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

“Köprülü (1926)” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **References:** Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author,

then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):
Köprülü, Mehmet Fuat (1961), *Azeri Edebiyatının Tekamülü*, İstanbul: MEB Yay.
Timurtaş, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3) : 189-213.
Shaw, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Correspondence Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06 Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr